

ТРИ ПОВСТАННЯ СІЧКІВ

У двох томах

ТОМ 2

СПОГАДИ. ІНТЕРВ'Ю. ЛИСТИ

ХАРКІВСЬКА ПРАВОНАХОДИНА ГРУПА

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2004

ББК 63.3
Т67

Упорядник
Василь Овсієнко

Художник-оформлювач
О.Б.Агеєв

Книга видана за сприяння
Національного фонду підтримки демократії (США).

Три повстання Січків: У2 т. Т. 2: Спогади. Інтерв'ю. Листи
Т67 / Харківська правозахисна група; Редактор-упорядник В.В.Овсієнко;
Худож.-оформлювач О. Агеєв. – Харків: Фоліо, 2004. – 240 с.

ISBN 966-03-2473-1.

Упродовж двох поколінь – з початку 40-х років донині – родина Січків веде цілеспрямовану героїчну боротьбу за незалежність України та за права людини. Петро Січко та Стефанія Петраш брали участь у національно-визвольних змаганнях Організації Українських Націоналістів, за що по 10 років каралися на Колимі. У 70-х роках уже разом з синами Василем та Володимиром вони повстали ще раз, прилучившись до Української Гельсінкської групи, за що родина зазнала жорстоких репресій. У кінці 80-х – 90-х рр. Січки знову були в перших лавах боротьби за незалежність.

Книжка підготовлена за програмою Харківської правозахисної групи в серії публікацій меморіального характеру – автобіографічних розповідей колишніх політв'язнів та учасників опору тоталітарному режимові.

ББК 63.3

ISBN 966-03-2473-1

© П.В.Січко, 2004
© В.П.Січко, 2004
© В.В.Овсієнко, редагування, упорядкування, 2004
© Харківська правозахисна група, 2004
© О.Б.Агеєв, художнє оформлення, 2004

СТАЛІНСЬКІ ТЕТА*

Остання ніч у гуртожитку. 11 лютого 1947 року

Після обіду в наш гуртожиток до кімнати в підвал, де жив я і Володимир з математичного факультету (*Чернівецького університету. – Ред.*), загостив комендант і порадував нас, що на першому поверсі звільнилася кімната, куди можна перебраться. Нас це дуже втішило, бо вже справді набрид нам вологий та смердючий підвал, і ми, не гаючи часу, перенесли свої речі в затишну, світлу кімнату.

Випадково на наше новосілля приїхав Богдан з Гановець, друг Володимира, і поділив нашу радість: він був бажаним гостем у нашій хаті.

По вечері Володимир розв'язував якісь задачі з математичного аналізу, Богдан перечитував нові газети, а я читав художню книжку. І не стямились, як годинник вибив 12-ту годину ночі. Північ. Друзі лягли спати, а я ще продовжував читати.

Чомусь не міг заснути в ту ніч, безсоння мучило мене. І хоч я згодом також ліг, але очі не злипалися. Різні думки приходили в голову, я перевертався з боку на бік, щось думав, щось гадав. Та згодом втото взяла своє, приблизно в четвертій годині, під ранок, все ж таки заснув. І приснився мені сон – страшний, дивний сон, який залишився в моїй пам'яті на все життя.

Снилося мені, що я в рідному селі за річкою, яка пливе біля нашої хати. На диво, звідкись узялися хмари, громи, блискавки – сталась повінь. Із маленької гірської річки, яка зветься Путна, зробилась велика ріка. Вона з великим шумом і ревом котила додолу каламутні хвилі. Звідкись під той час взялися три чоловіки у вишиваних сорочках, хотіли мене зловити, а я кинувся у хвилі, борюючись, старався переплисти на дру-

---

* У розділі «Місяць спогадів про Україну» та в інших місцях автор пояснює що абревіатура: тюрми, етапи, табори, амністія. Автор твердить, що писав ці спогади багато років, але в розділі «Табір у Шодрово» є вказівка, коли писався принаймні цей розділ: «хоч минуло з того часу 32 роки». 1947+32=1979.

Автор каже, що написав біля 800 карток (аркушів) спогадів, але, на жаль, збереглося тільки 100 аркушів рукопису. Решту в тайнику... струбили миші, доки він був у неволі.

П.Січко дав назви частині розділів, а позначені * (зірочкою) виділив і назвав так редактор, з чим автор погодився. – Ред.

гий берег, той, на якому стояла наша хата. Та мене постійно переслідували ті три чоловіки, плили за мною, ловили за волосся і пірнали з головою у воду. Я борюкався з ними у воді, час від часу виривався на поверхню, хапав, ковтав повітря, знову щезав у хвилях. Боротьба у воді тривала дуже довго. Та все ж таки мені пощастило вирватися із їхніх рук, доплив до берега і побіг додому. Відчинив хвіртку на подвір'ї – на цьому прокинувся. Весь був мокрий, піт градом котився з обличчя, я дрібно тремтів, щось морозило мене. Я був у такому стані, наче справді пережив усе те, що бачив у сні. І так я вже не заснув: щойно пережитий сон мучив мене, тривожив. Я відганяв чорні думки від себе тим, що все ж таки переплив річку. І хоч не хотілося вірити в сон, але чомусь вірив, відчував думкою, що це якийсь віщий сон, такий він був чіткий, конкретний. «Над самим ранком, – подумав я. – Отже, скоро справдиться».

З нетерпінням очікував ранку, дуже хотілося, щоб якнайскоріше прокинулися мої друзі та поділитись з ними пережитим сном. По радіо заграли гімн, гуртожиток ожив. У коридорі чути було ходіння, голоси студентів, знадвору долітав вуличний гуркіт автомобілів. Повставали й мої друзі, хвалилися, що добре спалося їм на новому місці. Поділився і я з ними своїм пережиттям уночі, розповів сон.

Одягнулись, поснідали і розійшлися, хто куди: Богдан пішов на станцію, щоб поїхати додому, Володимир на лекції у фізико-математичний корпус, а я в «метрополію», яку займав наш філологічний факультет.

Останній день в університеті. 12 лютого 1947 року

Перша пара була західноєвропейська література. Читав лекцію доктор філологічних наук Гуль. Дуже розумна, талановита людина. Ми завсіди з захопленням, дуже уважно слухали його розповіді. Однак у той день мені чомусь не слухалось, якась внутрішня тривога огорнула мене всього. Я тривожився, але в той час не розумів, чого.

Пролунав у коридорі дзвінок. Закінчилась перша пара. Мов бджоли з вулика, вибігали з аудиторій веселі, балакучі студенти. Зібрався вийти в коридор і я, як у ту хвилину в аудиторію зайшла секретарка нашого факультету і сповістила:

– Вас викликає до себе ректор університету, просить зайти до нього негайно, він вас чекає.

Наче ножем кольнули мене її слова. Зібрав свої конспекти, одягнувся, відкланявся однокурсникам і попрямував до виходу, бо ректорат знаходився на іншій від «метрополії» вулиці (так називався будинок, у якому ми навчалися). Туди було йти 7–10 хвилин.

Перший день у тюрмі. 12 лютого 1947 року

Як тільки я опинився за брамою «метрополії», на вулиці, до мене підійшли три чоловіки у вишиваних сорочках. Один із них запитав мене:

– Як ваше прізвище?

На це я відповів йому:

– А що вам до мого прізвища, яке ви маєте право так мене питати? Я вам не скажу. Як хочете знати моє прізвище, то йдіть дізнатися в деканат.

– Та ні, ви ж таки скажіть! – ще раз повторив той незнайомий чоловік.

На це я повторив свою відповідь. Тоді один з них вийняв з верхньої кишенки червону книжечку і нахабно тицьнув мені нею до очей, процідив крізь зуби:

– Ми працівники НКВС. Ви арештовані, ідіть з нами. – І попередили мене щоб я, ідучи дорогою з ними, не посмів утекти, бо застрілять. Кожний з них похвалився наганом, витягаючи його з тієї кишені, з якого боку поруч мене йшов. Так у супроводі двох (бо третій ішов позаду нас, на відстані 3 – 5 метрів), ішов я з ними містом. Нікому й не снилося, що ці хлопці у вишиванках ведуть арештовану людину. Ідучи, старались вести зі мною розмову. Один з них пронизливо глянув на мої ноги і спитав:

– А чиї це у вас чоботи?

А я був взутий у військові фетрові. У них мене перевзув друг тому кілька днів у Львові, як я їхав додому, тому що надворі був тріскучий мороз, а я був узутий у черевики. Багато таких колючих питань ставили мені, ведучи мене дорогою.

Різні здогади закрадалися у голову, сумніви не давали спокою. Важко було мені зразу визначити причину мого арешту, не знав, що звідки лізе.

Привели мене на варту Чернівецького обласного управління НКВС і наказали наголо роздягнутись. Там же знайшлися «свої хлопці», але вже не в вишиваних сорочках, а в зелених мундирах з червоними погонами. Кинулись на мій одяг і перелапали всі кишені, кожний рубчик, а інші відрізали гудзики, перегортали мої конспекти, як собаки гаркали на мене, але не били. З протилежного боку в стіні було «очко», в яке постійно хтось дивився. Мені чомусь здавалось, що впізнає мене.

На вилучені предмети (годинник, авторучку й інші дрібниці) та конспекти склали протокол, дали підписати, після чого завели мене в камеру-одиночку і зачинили.

Через годину двері відчинились, черговий наглядач зайшов усередину і запитав, чи не хочу їсти. Я сказав, що ні. Мені в той час чомусь зовсім не хотілося їсти. Внутрішньо готувався до чогось страшного, неймовірного, несподіваного. Хоча раніше я ніколи не був у тюрмі (мені йшов двадцять перший рік життя), але знав про неї з розповідей людей – очевидців німецьких і радянських тюрем. Сотні різних думок постійно пронизували мозок. Я невпинно ходив по камері від стіни до стіни. Повільно минали хвилини, години. Здавались нескінченними.

Щойно під вечір відчинилися двері моєї камери, у них з'явився наглядач і крикнув грізним голосом: «Виходьте!». Повів мене до виходу, де вже чекали мене «знайомі», але вже були одягнені не в вишивані сорочки

і цивільний одяг, а в військову форму НКВС – підполковника, капітана і лейтенанта.

Відчинили двері. Впритул до них стояв легковий автомобіль, також з відчиненими дверцями. Першим сів підполковник, щойно тоді наказали поруч з ним сісти мені, а впритул до мене з лівого боку розсівся капітан. На заднє сидіння вмовстився лейтенант.

Я спочатку не знав, куди мене везуть, але в скорому часі зорієнтувався, що везуть у напрямку залізничної станції. Проїжджаючи Чернівцями, я зауважив, що через дорогу проходив Володимир, студент, з яким я жив разом у кімнаті. На станції автомобіль зупинився. Підполковник (прізвище якого не пам'ятаю) попередив мене:

– Не смійте тут втікати, бо це марно, зразу вас застрелять. Бачите, цей коридор із цивільних чоловіків, який веде до одного з вагонів? – Це наші працівники, вони будуть стежити за нашою посадкою. Все охороняється!

Капітан відчинив дверці, ми, наче друзі чи знайомі, попрямували до призначеного нам вагону, де вже чекав нас наряд солдатів – приблизно 20 чоловік – і більше нікого в ньому не було. То був купейний вагон. Мене вштовхнули в одну з суператок (купе). Усі три офіцери зайшли за мною. Зразу наказали мені роздягнутися до білизни і залізати на одну з верхніх полиць, повернутися обличчям до стінки і без їхнього дозволу не повертатись.

Поїзд рушив у напрямку Коломиї. А я постійно бився з думкою: куди мене везуть? Де буде наша зупинка?

По нужді схотілось у туалет, на що одержав дозвіл. В суператку зайшли два солдати і повели мене туди, де один стояв плечима до вікна, а другий у відчинених дверях, по коридору також ходили вартові солдати. Після того завели мене на місце.

Сон тої ночі втік від мене. Я ні на хвилинку не міг заснути. Думки перепліталися зі стуком вагонних коліс, свистом гудків паровоза, з рідними, знайомими. Дуже багато різного довелось передумати тієї пам'ятної ночі. Вона здавалась мені нескінченною.

На якій уже ми зупинці, дізнавався зі слів випадкових перехожих біля вагону пасажирів. Минули міста Коломию, Станіслав, Болехів, Стрий, Миколаїв... Я зрозумів, що мене везуть до Львова.

Так минула ніч. Надворі вже був ранок – восьма година, як поїзд зупинився на центральній станції міста Львова. Однак не зразу висадили мене з вагона. Підждали, щоби всі пасажирів висіли, щойно тоді дозволили мені одягнутись і повели до виходу.

Під вагоном нас уже чекав новий наряд солдатів НКВС і один офіцер, звання якого не запам'ятав. Один з офіцерів, які супроводили мене до Львова, передав прибулому офіцерові якийсь пакет. Очевидно, мої книжки і конспекти, які при арешті вилучили в мене особисто.

Я опинився під новою охороною. Повели мене пероном до виходу. Тут я звернувся до нового начальника-конвоїра, щоб дозволив купити мені в ларьочку (ятці, рундучку) який, до речі, стояв на пероні, курити. Він дозволив. В мене було декілька карбованців – на дві пачки, по сто штук цигарок махоркових. У ларьочку на той час виявився доброзичливий продавець, бо, хоч я йому подав грошей тільки на дві пачки, він подав мені аж п'ять, ще й кілька коробок сірників. Хоч я сказав йому, що не маю аж на стільки грошей, він все одно замахав руками і тривожно сказав: «Беріть, вам пригодиться». Він бачив, що я оточений охороною, і добре розумів, куди мене ведуть, тому й подарував їх мені за свій кошт.

Біля станції стояла бортова автомашина. Скомандували мені залізати в кузов, куди і самі позализили, а потім наказали мені лягти вниз обличчям, після чого закрили мене брезентовою плахтою і присіли на мене.

Автомашина помчала Львовом у невідомому мені напрямку, Через декілька хвилин зупинилась, і коли скинули з мене плахту, я побачив на одному з будинків табличку з написом «вулиця Пелчинська».

Головний слідчий орган НКВС Прикарпатського округу

Конвоїри завели мене в головний адміністративний корпус слідчого органу НКВС Прикарпатського округу. Піднімаючись по сходах на третій поверх, почув скрегіт дверей, що відчинялися, людські голоси в коридорі. Вийшли з усіх кабінетів слідчі різної статі і віку. Мене вели коридором – услід за мною лунав шепіт, здивування: «Ох и молодой заместитель Степана Бандеры!» Чому таке поняття в них було про мене – невідомо мені й досі.

Завели мене в перший кабінет праворуч, в якому біля двох вікон стояли конвоїри. Офіцер, який завів мене туди, наказав сісти на крісло, яке знаходилось під стіною, і, минаючи ще одного конвоїра на дверях, наказав: «Никто чтобы не смел с ним разговаривать!» І сам вийшов з кабінету.

Я намагався завести розмову, але конвоїри зразу гаркали на мене, змушуючи мовчати. По нужді попросився в туалет. Тут уже за мною вийшов тільки один солдат, і то не заходив усередину зі мною, а залишився охороняти мене під дверима. Думка втікати не покидала мене. Та вікно було закуте ґратами і відганяло цю думку. Однак я скористався з нагоди, що ніхто мене в цю хвилину не бачить, і викинув у сортир пів розірваного карбованця, якого в мене не вилучили при обшуку ще в Чернівцях. Це була одна із моїх умовних ключок, якою користувалися я і мій зверхник, посилаючи спецкур'єра один до одного. Ми користувалися так званою «потрійною» ключкою: перша усна (сказане домовлене слово), друга письмова (написане домовлене слово), а третя – складався з двох частин розірваний карбованець, тобто з тієї, що була в мене. і тієї, що знаходились у мого зверхника. Розрив лінії і серія карбованця мусили співпадати точно.

Не встиг справити потребу, як відчинилися двері і пролунав злісний докір конвоїра: «Выходи! Хватит тебе там нежиться». Повів мене на попереднє крісло.

Після цього, через якихось 10–15 хвилин (які мені здавались вічністю), зайшла в кабінет миловида дівчинка, зодягнена в український народний одяг, і чемно запитала мене, чи не хочу їсти. Згадавши, що вже друга доба, як я снідав, погодився, що хочу їсти.

Через кілька хвилин часу дівчинка принесла на таці чашку гарячої кави з молоком і дві маленькі булочки, намазані маслом. Поклала цей сніданок на стіл і ввічливо українською мовою попросила сісти до столу, а сама вийшла.

Коли я сів за стіл, то побачив під склом свою фотографію, а під нею було написано великими буквами моє псевдо «Жовтень», а ще нижче – ОБЗВУ (Організація Борців За Вільну Україну). Мені в цю мить стало ясно: провал!... Я опинився в руках окупантів, які під виглядом визволення прийшли нас знищити, розкласти, «перевиховати».

Перший допит. 13 лютого 1947 року

В кабінет зайшов худорлявий, високого росту, чорнявий, у військовій формі, молодший лейтенант і сказав: «Следуйте за мною». Повів мене всім коридором у протилежне крило будинку праворуч, відчинив двері, ми пройшли через невелику кімнату і опинились у просторому кабінеті, де вже мене очікували три цивільні особи. Трем проймав усе тіло. Один із присутніх запропонував мені сісти в крісло, яке знаходилося у кутку під стіною. Всі пронизливо оглянули мене, а після хвилини мовчачки посипались запитання – хто я? що я?

Я мовчав. Щось здушило мені горло, готовий був прийняти муки. Тільки жалів у ту хвилину, що не маю біля себе в блюзі зашитої трійки. Хотілось померти, щоб не розмовляти з ними.

В ту мить пустили вони в рух телефони, лунали дзвінки, почулась розмова, слідчі запитували, як там себе почувають щойно арештовані, називали прізвища моїх друзів...

– Ось, як чуєте, всі ваші арештовані. Вони про все признались щиро. – І почали вмовляти мене розкаятись, признатися у всьому, сказати їм щиро правду. Що полегшить мою провину, а може і звільнять.

Я продовжував мовчати. Їх це бісило. Гримали кулаками в стіл і погрожували розправою, розстрілом. Після цього підвели мене до великого столу, розчинили його і показали, що на ньому знаходиться. Там лежав розкладений архів ОБЗВУ: статут, інструкції, низка політичних статей, написаних моєю рукою...

– А тепер переконались, що все в наших руках? Говоріть, доволі мовчати. Ось тут конкретно написано, що ви заступник керівника ОБЗВУ, політреферент, її ідеолог.

– Так, я заступник керівника ОБЗВУ, – відповів їм. – Я її ідеолог.

Після цього посипалось ряд питань до мене, їх цікавила моя точка зору щодо них – Радянського Союзу. Я відповів, що все те, що їх цікавить, є в моїх статтях. Там викладена моя душа, мій погляд, мета і ціль нашої організації. Сама її назва говорить, за що ми, її члени, боремося. Нам ненависні окупанти, які під виглядом «визволителів» нищать наш нарід, культуру, все те, що дороге нашим серцям. Ми хочемо бути вільними, мати свою державу – Соборну Україну.

Про членів Організації мене не питали, тільки вели розмову на ідеологічні теми. Вони не вірили, що це мій особистий погляд, що це моя думка, вимагали від мене зв'язку з закордоном і проводом ОУН, у чому я категорично їм заперечував. Домагалися згоди співпрацювати з нами, щоб затаврував ганьбою своє минуле і борців наших, написав статті покаяння, виступив у пресі і по радію, то вони обіцяли за те дати мені «волю» і можливість закінчити навчання в університеті. Мені гидко ставало від їх пропозицій і я категорично заявив їм, що готовий прийняти смерть, як бути зрадником свого народу.

В кабінет заходили інші слідчі, кожний намагався поставити мені якийсь запитання, вимагав пояснень, відповідей.

Так протримали мене в цьому кабінеті, без виходу, той цілий день, ніч і наступний день. Я падав зі втоми, засинав у кріслі, а вони час від часу будили мене і напівсонного атакували все новими й новими запитаннями. Та в мене з ними вже не було про що говорити. Я заявляв їм постійно те саме, що сказав на початку слідства: «Ви вже знаєте, хто я, читали мою літературу, і більше, як там написано, я вам нічого не скажу». І вмовкав, що їх дуже сердило. Багато сили волі, здоров'я, мужності коштували мені ці два дні і ніч, прожиті в цьому кабінеті. Мені здавалось, що я за той так короткий час прожив довге життя – вічність...

Перша ніч у тюрмі. 14 лютого 1947 року

Надворі стемніло. Настав вечір. Мене повели до автомобіля, який чекав нас при виході з будинку. У ньому, крім водія, вже сидів офіцер в НКВДистській формі. Наказали поруч з ними сісти й мені. Зліва поруч мене втиснувся пузатий, середнього зросту, з горбатим носом, підполковник. Автомобіль, зірвавшись з місця, повіз нас знаними мені вулицями Львова, якими ходили люди. Місто пульсувало своїм буденним життям, і що кому було до того, хто їде в якомусь автомобілі, кого куди везуть.

Раптом автомобіль зупинився на вулиці Лонцького, при вході до тюремної брами. Двері відчинились, вартовий, який стояв при вході, без слів впустив нас усіх трьох усередину, наче своїх старих знайомих. Очевидно, мої конвоїри були працівниками цієї тюрми, або зарання тюремна обслуга знала про наш приїзд. Зачинили за мною тюремні двері, окуті залізом. Зустрів мене сірий коридор, брудні стіни, залізні ґрати, бліде світ-

ло, вартовий зі в'язкою ключів у руках. Непривітні обличчя варти дуже пригнітили мене, що здавалось не витримаю...

Привітши мене на вахту, цей з горбатим носом підполковник східно розреготався, вижмакуючи, аж пирскала слина з рота, такі слова: «Вот здесь вам, Сичко, будет ваше УГВР. Здесь вас научат, как любить Советскую власть». Від огидних слів цього єврея обшпарило мене, як окропом, хотілось плюнути йому в пику, та не ставало сили... Я був ні живий ні мертвий, мене морозило, тремтіло все тіло... На вахту зайшов худорлявий, високий, похмурий, схожий на бандюгу, наглядяч. Наказав мені закласти руки за спину і йти вперед, не оглядаючись на сторони. Повів мене в якийсь підвал. Мені стало на душі ще моторніше, ноги підкошувались, переставляв їх з трудом.

Завів він мене в підвал, у якому гудів палаючий котел, і наказав роздягтись. Я скинув із себе плаща і шапку, перестав роздягатись. А він процідив злісно крізь зуби: «Сбрасывай из себя всю одежду, будем здесь тебе жарить!» Ще більший страх огорнув мене після таких слів. Чомусь здавалося в ту мить мені, що справді мене тут будуть палити, я, молячись у душі, прощався з білим світом. На моїх очах кидав він весь мій одяг у котел, що ще більше стривожило мене, як доказ, що будуть спалювати мій одяг, а потім можуть і мене... Та це хвилива була тривога така, але була... Скоро щезла, як я зрозумів, що це банщик, бо наказав зайти під душ, який, до речі, я й сам щойно побачив. Відкрутив крани, зрегулював воду і наказав митися.

Настала пора одягатись. Банщик витягнув залізним гачком мій одяг з котла-прожарки і кинув на підлогу мені під ноги, наказав одягатись. Теплий душ, гарячий, прожарений одяг зігріли мене, я вже не тремтів. Тільки крихітку заболіло серце, як довелося одягати на себе пальто, яке досі красувалось каракульовим чорним ковніром. А зараз, після прожарки, воно втратило свою привабу: каракульовий ковнір уже був обсмалений, потрісканий. Це сталось і з каракульовою кучмою – збіглась у клубочок, більш на рукавицю стала схожа, як на шапку. Перед самим арештом батько купив був мені ці дві такі гарні речі, якими я хизувався раніше. А тут вмить так зітліли вони, прожарюючись. Але цей жаль скоро щез, мені було не до одягу. Вирішувалась справа мого життя, моїх друзів...

З лазні повели мене нагору. Розчинили переді мною металеві ґратки, їх наглядяч негайно зачинив, а той, коридорний, наклав на них замок, потім другі розсунули і замкнули, провели далі і от за третіми зупинилися зі мною. Оце рахування і засування за мною залізних ґратів діяло на мене так, наче заковують мене в залізо, з якого ніколи не зможу розкуватись.

Камера-одиночка

Наглядяч, який вартував у цьому коридорі (банщик залишився за тюремними ґратами), підвів мене до дверей камери, яка знаходилась по-

середині коридора, і попередив напівголосом: «Не шуметь. Если захочешь в туалет, стучи в двери, только спокойно». Розчинив двері, і я зайшов до своєї келії, яка була на 2,5 метри довжиною і 1,5 м шириною. Двері за мною зачинились, цоркнув ключ, почувлись кроки чергового, він пройшовся коридором.

Камера, в якій я опинився, була без вікна, тільки під стелею, посередині стіни, ледве жевріла маленька брудна лампочка, закута в дротяний ковпак.

Я став на коліна. Сльози текли з очей. Я довго молився, просив Всевишнього допомогти мені в моїй Голгофі...

Коли скріпив свою душу молитвою, втер сльози з очей, звівся і почав ходити по камері, розглядаючи стіни, які були від давньої побілки аж чорні, всі зашкрябані нігтями в'язнів, які до цього часу побували тут. Кожний щось написав на стіні – як не своє прізвище, то креслив палички одну за другою, з чого можна було здогадатись, що так писав свій останній календар життя. Кожна така викарбувана нігтем на стіні риска, мабуть, означала прожитий ним день-добу, щоб не забути ліку своїх останніх днів, тому що тут не можна було розрізнити ночі від дня, а дня від ночі – всі вони були однакові, сірі... У декількох таких календарях нараховував я і по 30–40 рисок, після чого був напис: «Завтра, мабуть, поведуть мене на розстріл». І на цьому припинились риси. Або в деякому такому календарі після такого запису ще викарбовувалось три-чотири риси, що, мабуть, означало, що після такого чуття, яке з'явилося у в'язня – смерть, жив ще в цій камері ті продовжені ним у календарі риси-дні...

Я зрозумів, відчув душею, як хочеться перед смертю кожній людині залишити за собою хоч маленький знак, спогад, слід, що він жив. Не хочеться людині згинувти безслідно. І в мене майнула думка, чи не обзавестися й собі таким календарем, щоб не втратити дням ліку. Душею відчув я, що тут, ще до мого приходу, карались друзі, які теж були такі самі, як я, і ще хотіли жити, та невмолимий кат укорочував їм віку...

У дверях було «очко», в яке час від часу заглядав наглядач, щоб упевнитись, як я себе поводжу. Це теж діяло на мене доволі неприємно.

Вивчивши всі настінні записи, я почав розглядати дверну коробку і зупинився на одному, недавно зробленому записі: «Іван Столяр, 13.ІІ.1947 р.». Значиться, ще вчора в цій камері знаходився він, мій друг, а сьогодні його місце замінив я. І різні думки мучили мене: а куди він подівся, що зробили з ним? На них не знаходив я відповіді.

Раптом долинув до мого вуха стук із якоїсь камери: хтось просився в туалет. По голосу я впізнав свого посправника, Брунарського Петра. Значить, по цих камерах сидять мої друзі, подумав я.

В 10-ій годині вечора цоркнув ключ у моїх дверях, прочинилися двері, наглядач скомандував: «Ложись спати, ногами до дверей!» І зачинив двері.

Отут і пригодилося батьком куплене пальто. Долівка в камері була бетонна, і я постелив його під себе, під голову кучму, чоботи поклав біля трьохсекційної батареї, щоб хоч трохи підсушилися, скинув блюзу і накрився. Хоч був неймовірно вимучений, все одно чомусь довго не міг заснути – перевертався з боку на бік, прислухався до кроків вартового, який час від часу підходив до «вічка» якоїсь камери і давав декому зауваження: «Открой голову, до батареи подойти».

Над самим ранком перемогла втома, я заснув. Не зчувся, як у камеру зайшов наглядач і крикнув: «Поднимайся, кушать нужно!» Зі смердючого бачка двозубою виделкою кинув мені на виступ під батарею жменю смердючої, напівгнилої риби-тюльки. Через деякий час заніс мені 350-грамовий шматочок чорного хліба – то була моя перша тюремна пайка.

Звівшись, розім'яв кістки, бо трохи боліли боки, без звички вперше спавши на бетоні. Помолився Богу, почав снідати. Чомусь таку тюльку не їв я раніше, будучи на волі, хоч бачив її не раз у магазинах. Востаннє снідав я ще на Пелчинського (з того часу минуло вже дві доби), тому з апетитом взявся за рибу. Щось чистив її трохи, деяку відкидав спочатку, відтак непомітно з'їв усю, і пайку хліба до крихти.

Під той час у коридорі чути було, як хтось щось ривками тягнув по підлозі і зупинявся під кожною камерою. Через хвилину знову тягнуть, і за кожним таким ривком усе ближче тягнули щось і до моєї камери. Коли відчинили двері, я зрозумів, що це роздають суп. Мені подали дерев'яну напівкруглу ложку й алюмінієву миску. «Держи», – сказав наглядач і влив у миску півлітровий черпак супу, який, як я дізнався пізніше, в'язні називають баландою. Суп був доволі густий, плавали в ньому подекуди картоплини в лушпинні і ячмінна крупа та лузга з риби. З задоволенням висьорбав я й суп, бо хотілось поїсти чогось рідкого. Мій перший сніданок у тюрмі закінчився. І в коридорі затих шурхіт бачка і дзенькіт мисок.

Я знову ходив по камері і думав, прислуховувався, що чути навкруги, що твориться. Відчувався ранок, постійно стукали в'язні у двері, їх водили в туалет, час від часу чути було бурчання та невдоволення нового наглядача, ходіння когось у коридорі то в один, то в другий бік, відчинялися камери, комусь гукали: «Выходи с вещами!» Або просто: «Выходи!» А декому: «Заходи!»

Відчинили двері й моєї камери. Наглядач сказав: «Выходи, руки за спину, не поворачиваться по сторонам». І попровадив мене коридором то вправо, то вліво, вниз, угору, що й у голові закрутилося, не второпав, куди ведуть. Нам назустріч ішов інший наглядач, який також вів якогось в'язня і, наче по команді, скричали обидва: «Поворачивайся до стенки! Голову вниз! Чего смотришь по сторонам!» Порозумілись між собою на-

глядачі, і мій сказав: «Пошли! Тільки держи голову вправо». Бо зліва, притулений до стіни, закритий плечима свого наглядача, стояв з опущеною головою, вже стриженою, з закладеними руками за спину, блідий, доволі ще молодий в'язень, обличчя якого мимоволі вкралось мені у вічі. «Скорей! Скорей иди!» – нервово кричав мій наглядач, бо хотів, щоб я пройшов і не розгледів в'язня, що стояв за спиною другого вартового.

Усі ті постійні накази наглядачів принижували гідність людини, на кожному кроці давали тобі відчуття, що ти невільник, зовсім безправна людина, що хочуть, те й зроблять з тобою.

Зайшли ми наче в урядовий кабінет, де були столи, крісла, з папками полиці, але два вікна також були закуті в ґрати, виглядали на подвір'я в'язниці. Тут я побачив денне світло і крізь вікна дерев'яні козирки на кожному вікні в'язниці, із-за яких виглядали верхки залізних ґрат.

У кабінеті сиділи дві особи, одягнені в НКВДівську форму. Зарекомендували сісти. «Знову на допит», – подумав я, бо спитали: «Ваше ім'я, отчество, фамилия, год рождения» – і все інше. Я відповідав і вони все те записували. Опісля підвели мене до столу, помазали мені якоюсь чорною пастою всі пальці рук і брали кожний палець окремо в свої руки, притулювали до паперу і повертали ним то праворуч, то вліворуч, лишаючи відбитки їх на папері. Закінчивши цю процедуру, наглядач повернув мене на попереднє місце.

Приблизно через годину-півтори знову відчинилися двері, зайшов уже інший наглядач у присутності коридорного, і сказав: «Собирайся с вещами и выходи!» Та в мене не було речей, не встиг їх за той короткий час у тюрмі нажити. Одягнув свій плащ, натягнув на голову кучму і вийшов. Правда, при виході мені знову зачитали вже відому «молитву»: «Руки за спину, не оборочиваться по сторонам!»

Завели мене в нову камеру, просторішу, набагато затишнішу, світлішу. Тут уже було велике вікно, закуте в клітчаті ґрати, розраховані на те, щоб крізь них ніхто не зміг пролізти. А з зовнішньої сторони, за ґратами, висів козирок, що скупо впускав у камеру денне світло. Та все ж таки впускав, бо можна було розрізнити, коли вже настав день, а коли ніч.

Почалось моє знайомство з новим місцем, з новою «квартирою» (якщо можна так назвати). Тут уже був туалет (пізніше я дізнався його назву – параша). В самому куточку приблизно на 15–20 см бетонне підвищення з овальним отвором, який прикривався квадратною, завбільшки на 40 см, дерев'яною кришкою. Стіни своєю білизною не відрізнялися від попередньої камери, а може трошки світліші. Але також подряпані нігтями, а може чимось іншим. Тут уже не було таких сумних зойків, як у попередній камері, а значно інші, з яких видно було, що тут ніхто не думав про смерть, а вірить в життя, що буде колись вільний...

З вулиці глухо доносився стукіт трамвайних коліс, який свідчив, що десь там, за мурами, товстими стінами, поруч вирує трохи інше життя...

У коридорі чути було ходіння наглядача, який час від часу заглядав у «вічко», звертав комусь увагу, забороняв галасувати, лягати (бо вдень, згідно з тюремною інструкцією, забороняється спати). Час протікав повільно, здавався нескінченним, голова тріщала від напруження, ноги знемагали від ходіння, але я продовжував ходити, бо так почував себе трохи бадьоріше.

По знайомому стуку я визначив, що вже обідня пора: тягнули бачок під двері, відчиняли «кормушку» (маленьке віконечко, яке знаходилося посередині дверей, через яке подається в'язням їсти), наглядач подав миску з баландою, в якій вкладена була кругла, розцяцькована дерев'яна ложка, зачинив кормушку і потягнув бачок до наступних дверей.

Під час обіду, коли відчинялася кормушка, можна було вловити деякі слова, сказані в'язнем наглядачеві. Прислухався я до цих слів, думав, що, може, впізнаю по голосу когось зі знайомих, та голоси були невідомі.

Самітньому сидіти в камері було дуже прикро. А ще в перші дні ув'язнення, коли так неймовірно боліло серце, ніла душа, хотілось чиєїсь поради, хоч крихітку надії... Хотілось чути людський голос знедоленого, такого як ти сам, який розумів би тебе, був би другом спільної долі твого сидіння...

Післяобідня пора так само минала повільно, як і дообідня. Монотонність здавалась нескінченною вічністю. Та нічого не буває вічним – так і той перший день у тюрмі минув, настав вечір, а на душі, в порівнянні до дня, чомусь стало ще моторошніше...

Подали вечерю, знову баланду. Я думав, на цьому буде закінчуватися мій прожитий день, розстелився на підлозі, присів, припершись до стіни (бо знав, що ще спати не можна) і задрімав. А тут як тут наглядач зирк в очко, скричав: «Поднимись, это тебе не курорт, чтобы ты после ужина спать ложился!»

Ходив я знову по камері, старався побороти сон та думав. Ой, що не передумає в'язень у перший день свого життя в тюрмі! Здається, якщо б можна в той час комусь збоку повністю записати його думки, то була б доволі цікава книжка. Думка працює тоді надзвичайно швидко, продумуючи все своє життя прожите, ще з малої дитини аж до тієї хвилини.

Перший допит у тюрмі

Здавалось мені, що вже от-от буде команда «Ложись спати!», як двері скрипнули, відчинились. Наставивши голову з дверей, ще не відомий мені наглядач тихо, пошепки спитав, наче лякаючись, щоб хтось зі сторони не почув, про що він мене питає: «Кто здесь на букву «С»?» Я відповів йому, після чого друге питання: «Ваша фамилия?». Я сказав йому своє прізвище і наче ножем кольнув він мене словом: «Выходи!» Я вийшов з камери в коридор, зупинився на хвилину, а думка свердлила мозок: куди ведуть? Що хочуть зі мною зробити?...

Розв'язка настала швидко. Наглядач буркнув сердито: «Руки за спину, не оборачиваться по сторонам, вперед!» І повів мене коридором, спочатку прямо, а в кінці коридору завернули праворуч, подались по сходах на другий поверх, де почув я пекельні зойки, крик і стогін мордованих людей, навіть плач грудної дитини (мабуть, матір допитували – в неї на руках було немовля), а гул моторів, які включались на той час, старались заглушити ті крики.

Нелюдським голосом кричали люди, ревіли, наче худоба, плакали, молились. Це було справжнє пекло на землі, Содом і Гоморра. Словами важко передати тодішній жах. Минули вже роки, а серце плаче ще й досі, як згадую ту першу ніч: такого до того часу не чув я ніколи. Тремтів я весь, як той осиковий листок, морозило мене, коли ступав по коридорі, бо знав, що не на бенкет їду, а в бойню.

А люд львівський, замучений денними турботами, спав собі преспокійним сном, кому було до того, що творилося тут, у тюрмі, за ґратами і грубою мурованою стіною...

Ввели мене в кабінет, у якому за великим прямокутним столом сидів рудий, з кучерявим волоссям на голові, догори зачесаний, худорлявий, одягнений у військову гімнастюрку, запоясаний широким ремнем, в райтках та чоботях капітан. Щось писав у ту хвилину. А коли ввели мене, всміхнувся і ввічливо, спокійним голосом промовив: «Садитесь». Хоча він так привітно мене прийняв, я чомусь тремтів... Аж чути було стук моїх чобіт до підлоги, а руки, які тримав на колінах, постійно дилькотіли.

Слідчий мовчав, щось собі читав і час від часу пронизливим, таким колючим поглядом, перехоплював мій погляд. На столі перед ним лежав револьвер, декілька списаних аркушів і стопка чистого паперу, жеврів електричний калорифер, до якого він прикурював погаслу цигарку «Біломор». Навіть мені запропонував закурити, від чого я відмовився.

Приблизно 10 хвилин тривала така мовчанка. Після того капітан витягнувся за столом, позіхнув, підвівся з крісла і поважно декілька разів пройшовся по кабінеті, знову сів за стіл і заговорив:

– Будем знакомится с вами. Моя фамилия Горбунов, имя и отчество (я забуду), старший следователь НКВД, по званию капитан, зовите меня гражданин начальник, для вас слово «товарищ» сейчас не существует. А сейчас назовите мне свою фамилию.

Я відповів, він глянув на годинник і почав уважно записувати, наче він ще не знає, не чув такого прізвища. Запитав він мої метричні дані, перепитуючи по декілька разів одне й теж саме, і сказав:

– А сейчас мы будем с вами на совесть говорить, – і засипав мене різними питаннями. Я наче слухав його уважно, мовчав. Але моя мовчанка не припала до душі капітану. Він зіщулився, наче змія, і зашипів на мене: «Как вижу, с вами невозможно будет разговаривать по-хорошему, отвечайте!»

Я сказав йому те, що на першому допиті в головному слідчому органі Прикарпатського Округу по вулиці Пелчинського, куди мене привезли:

– У вас є архів організації, статті, написані мою рукою, а в них висловлені мої погляди, ціль і мета нашого підпілля.

Але його моя відповідь не влаштувала, він вимагав від мене закордонних зв'язків, а також з ОУН:

– Никто вам не поверит, что вы сами создали такую организацию. Вы должны нам назвать ее настоящего идеолога, – після чого довго міряв мене своїм поглядом від ніг до голови, наче щойно мене побачив.

Пролунав дзвінок. Капітан підняв телефонну трубку, з кимось довго розмовляв, очевидно, про мене, бо коли поклав трубку, почав писати, щось креслив, розривав аркуш, знову продовжував писати. Відклавши ручку, ще раз перечитав написане і дав мені прочитати. Перший протокол слідства був написаний так, як я відповідав.

– Распишитесь, что ознакомлены с протоколом допроса, – сказав слідчий.

Я підписався. Після слідчий підняв трубку, подзвонив, очевидно, черговому, бо за хвилину відчинились двері, з'явився черговий і сказав: «Слушаюсь вас, товарищ капитан!» – На що одержав відповідь: «Уведите заключенного». – І мене повели до своєї камери.

Було вже над ранком. У коридорах панувала тиша, по кабінетах вже не кричали, стих гул дизельних моторів, тюрма наче спала, тільки десь у куточку, з якоїсь камери чути було чийсь стук у двері, хтось щось просив.

Мене запустили в камеру. «Ложись спать!» – сказав наглядач і замкнув двері. Я вмить роздягнувся, розстелив на підлогу плащ, ліг на ньому, скутившись у клубочок, так що ще й зумів ним частину себе накрити, а ноги запхав у шапку. Ще почув декілька разів крізь сон, як наглядач, відчиняючи очко, заглядав, чи ліг я вже спати.

Вночі прокидався декілька разів: затерпло все тіло, доводилося розминатись. Але при найменшому моєму шелесті, хоч мені здавалось, що я його не робив, відчинялось очко і напівпошепки наглядач наказував спати, бо в тюрмі такий закон, як удень не дозволяють в'язневі спати, так уночі, в призначені для цього години, примушують спати.

Минула ніч – настав ранок... Поплили монотонні дні за днями. Забувся їх лік, назви днів. Щодня вивчав стіни, дивився на ґрати, міряв кроками підлогу, сідав на підлогу, знову вставав, тривожився, думав, сам у собі шукав розради. Хотілося в ці важкі хвилини не зламатись у вірі в самого себе, якщо розлучитися з білим світом – то чесним...

Хвилини ставали годинами, дні роками. Розмовляти доводилося з самим собою, з своїми думками, бо крім наглядачів і слідчого вночі не бачив більше нікого. Тому прислухався до стін, щоб із-за них почути справжній людський голос друга по недолі – в'язня. І пощастило мені: одного разу, розглядаючи камеру, зауважив у стіні, при самій підлозі, наче дірку – хлібом замазану, який був затертий вапном. Я зразу здогадав-

ся, що колишній в'язень, мешканець цієї камери, замаскував її від наглядача вапном, щоб не впадала йому у вічі темна з хліба пляма.

Спочатку біля дверей добре нашорошив вухо, і коли почув, що наглядач помір'яв кроки в протилежний кінець коридору, припав до стінки, вирвав з неї хлібний корок і побачив за стіною денне світло сусідньої камери. Боже, як зрадив я, коли почув у ній дівочий голос. Припав устами до щілини і пошепки сказав: «Дівчинко, підійдіть сюди, поговоримо». На що вона дуже радо погодилася, бо теж сиділа одинока, сумувала. Припала устами до щілини і зашебетала...

Чомусь досі ніколи на волі не здавався мені таким милим, ніжним дівочий голос, як цей у тюрмі – незнаній мені дівчинки. Ми дорожили знайденою щілиною, тому розмовляли дуже тихо й обережно, щоб себе не зрадити. Розраховували, через скільки хвилин наглядач може повернутися з другого краю коридору і заглянути в наші камери. Одне драгувало нас, що щілина була така маленька, що крізь неї ми себе не бачили, тільки одне одного око. А розширити її не було чим. Та в таких випадках дівчина більш здогадлива, моя сусідка запропонувала: «Друже, я ляжу під тамту стіну, а ви будете дивитись у щілину – тоді, мабуть, зможете, мене побачити. А пізніше ви ляжете під свою другу стіну – я буду дивитися у щілину і вас побачу».

І справді, так відбулося у нас перше «побачення». То була для нас велика приємність і радість... Зразу щезла самотність, думка працювала над тим, щоб не зрадитись, не видати такої дорогої щілини-розради.

Та недовго доля нас потішала. З кожним разом ми ставали сміливішими, забували про конспірацію і до того дошепталися, що аж наглядач зауважив, що ми розмовляємо. Мене негайно перевели в іншу камеру, а дівчинку куди – не знаю. Довго шкодував я за попередньою розрадою, десятки разів оглянув стіни, чи немає чогось подібного й тут, але не знаходив, докоряв себе за свою необачність.

Кожний прожитий день в тюрмі робив мене більш суворим, мовчазним. Я ставав справжнім в'язнем... І коли одного разу «загостила» до мене в камеру молода наглядачка, чи хто вона була – не знаю, бо була одягнена в звичайний цивільний одяг, а не наглядачський, і завела зі мною «дружню розмову», сказала: «Земляче, який ви молодий і гарний. Невже ж ви хочете тут пропасти? Розкайтесь, скажіть усю щирю правду, вам простять, дадуть можливість університет закінчити, дадуть волю...», я сказав: «Краще в тюрмі пропадати, як бути зрадником своєї нації. Мені гидко слухати ваші нотації». – Вона відчула мою гидливість до неї, розгублена вийшла з камери... Залишився я далі в камері одинокий зі своїми думками...

Щоправда, вдень трохи розрадніше на душі в'язневі, хоч одинокий сидить, то все ж таки день: як не стукне хтось за стіною, то почується голос наглядача, або когось із в'язнів, особливо тоді, як їжу розносять по

камерах, відчиняють «кормушки», а з них вириваються людські голоси, скарги...

А ніч – то є ніч, маркітніше стає на душі, тим більше, що знаєш: от викличуть тебе на допит. Хоча згідно КПК УРСР, статті 143, проводити допити ночами забороняється, крім виняткових випадків, та все одно всі допити проводились тільки вночі, після «відбою», і то засобами насильства, погроз, психологічного шантажу, обіцянок звільнити з-під варти – цим домагалися від в'язня визнання вини, хоч це перечить ч. 3 ст. 22 КПК.

Кожного вечора, тільки в різний час, викликали на допит. Починалась одна і та процедура: відчинялась камера, наче щось украв, пошепки запитував наглядач: «Кто здесь на букву «С»?». І, одержавши відповідь, проводив до слідчого на допит, який вже давно втратив людську совість, живе з дідчою, садизм – це його насолода.

І за кожним таким викликом здригалась душа, тривожились нерви, тремтіло тіло. Безперервні крики мордованих в'язнів, гул моторів, сварка слідчих – усе це зливалось у щось одне жах-пекло. Хоч, правда, поступово звивав я і до цього. Уже ці крики здавались не такими страшними, як у перші дні, а якимось спокійнішими, а були й тихі ночі, де-не-де хтось йойкне.

Якщо перші дні, точніше ночі, слідчий так лагідно розмовляв зі мною, що хоч до рани прикладай його, таким здавався людяним, то зараз навпаки, за кожним разом виявлявся щораз лютішим. Одного разу зловив рукою за волосся, я думав, що вирве зі шкірою, і кинув до долівки, московський чобіт топтався по моєму тілі, а я кричав таким голосом, який чув першої ночі, коли вели мене на слідство. І прикро було мені за своє волосся, яким так любувався раніше, я жалкував, що не стрижуть його, щоб не мали за що тягати мене, за що волочити, а самому не було можливості обстригтись.

Та недовго довелося бідкатись на своє волосся: повели в лазню, слава Богу, обстригли. Я вже став справжнім в'язнем, нічим не відрізнявся від інших. І хоч дуже змінився мій вигляд без нього, але я був радий, що вже його не маю. Як вели мене на слідство, то в душі торжествував, що не буде вже мати слідчий за що тягати мене, легше буде боронитись. Бо як не стало волосся, не було за що тягати, то він старався бити якимось предметом по голові, але якось завжди так вдало, що я встигав голову закрити руками, втягав її наче в себе, схиляв донизу і часто удар попадав замість по голові – то по плечах або шиї.

Вимагають зізнання в неможливому, тортур не витримуєш і кажеш слідчому: «Пишіть що хочете за мене, хоч називайте і вбивцею, я вам підпишусь». І часто, навіть не читавши, що він там написав, підписуєшся, тобі до всього байдуже, готуєшся до смерті, дорожиш тільки тим, щоб не дай Бог, не кинути пляму з своїх уст на свій нарід, на свої святі переко-

нання, не сказати їм, що вже перевиховався, що любиш їх і т. п. Виливавши їм свою ненависть такою, якою клекоче вона в твоїй душі.

Часто виривались такі зітхання з нутра моєї душі: «Боже! Як почину тут, то щоб хоч стіни оці могли колись заговорити, комусь розказати, як мучать тут людей. Я чесний, чистий...»

Дух ніколи ні на хвилину не покидав мене, в цьому не маю я ні критики докору сумління...

Перша очна ставка

Звинувачував мене слідчий у тому, що я знаю Столяра Івана, якого справжнє ім'я Остап, прізвище Витвицький, що я легалізував його з підпілля ОУН і дав йому документи на прізвище Столяр, знайшов квартиру у Львові, допоміг улаштуватись у медичний інститут. Це я категорично заперечував.

Питали за Витвицького Євгена, що можу про нього сказати. Я сказав, що знаю того як односельчанина, шкільного товариша, разом ходили до школи, пізніше в гімназію, тільки не в один клас, а в різні, бо він на три роки молодший за мене. Останнім часом він навчався у Львівському політехнічному інституті, а я в Чернівецькому університеті, приїжджали на канікули в рідне село, зустрічались як студенти, а не як члени Організації.

– То вы не знаете, что Остап – это брат Евгена?

– Ні, не знаю, категорично не знаю, – заперечував я.

Тоді слідчий зробив мені очну ставку, пред'явлення для впізнання з Іваном Столяром (Остапом Витвицьким) і Євгеном Витвицьким.

Ввели мене в кабінет слідчого, де вже сидів Євген Витвицький. Попередили про кримінальну відповідальність за ст. ст. 178 і 179 КК за дачу завідомо неправдивих показань. Спитали, чи ми знаємось і в яких стосунках перебували між собою. Ми сказали, що знаємось як односельчани.

Після цього спитали Євгена, чи знає свого брата Остапа Витвицького, який проживав під прізвищем Іван Столяр. Сказав, що знає, признався до брата у всьому.

Тоді мене, чи знаю я, що Столяр Іван – це і є Остап Витвицький, брат Євгена. Я сказав, що в нас у родині був Остап Витвицький, батькової сестри син, але він погинув на польсько-німецькій війні, а як такого, Євгенового брата, не знаю...

В кабінет ввели надзвичайно блідого хлопця, йому було приблизно 24 роки. По обличчю його видно було, що він сидить в одиночці, мабуть у підвалі, від нього віяло темницею, і як промовив слово, то звук його був якийсь такий спокійний, тихий, наче загробний...

Перше питання було Євгенові:

– Кто перед вами, кого привели?

– Мій брат, – сказав Євген і понурив голову...

Спитав слідчий і мене:

– А что вы скажете: кого мы вам привели на очную ставку?

– Не знаю, – відповів я йому. – Не знаю...

Тоді спитали Івана Столяра, чи знає він нас обох. Він сказав, що ні, бо він не з Витвиці – з Польщі.

Слідчий аж запінився з люті і закричав:

– Остап! Я тебе полдеревни, всю деревню приведу, все скажут, что это ты, а не какой-то там Столяр! – Навіть обіцявся, що повезе його в рідне село, і коли буде вести селом, то за ним будуть бігти всі діти з села і кричати: «Остап! Остап!... Наш Остап!...» – Даже родной брат Евгений признается к тебя, признает тебя и отец твой, и твоя мать, нечего нам крутить!..

Я зрозумів, дивлячись на Івана Столяра, що це скеля, справжній революціонер, незламний в допиті, готовий вмерти...

Слідчий пред'явив нам протокол очної ставки для прочитання і підпису, що ми і зробили, після чого підписав його і сам.

Розвели нас по своїх камерах. Я довго після цього не міг заспокоїтись, викинути з душі недавнє прожите. Жаль було Євгена, а ще більше Остапа (Івана). Я розумів, до чого їм (братам, Євгенові та Остапові) важко було пережити таку зустріч.

Насправді це був Остап Витвицький, а не Іван Столяр. Я допоміг йому легалізуватися з підпілля по такому прізвищу – Іван Столяр, що в слідстві не визнав. Ми не зрадили один одного.

Перевели мене знову в іншу камеру, більшу, світлішу, але на душі в ній мені стало маркітніше. Камера знаходилась на другому поверсі, з боку центральної вулиці. Навпроти крізь косий козирок було видно балкон третього поверху. А на тому балконі кожного дня після обіду виходив учитись, приблизно в моїх роках, очевидно студент, а може ще й учень, щось читав, писав, грав на скрипці, співав пісні, гомонів. Інколи до нього приходила дівчинка. Вона наче докоряла мені собою, мов, глянь, як ми живемо, ми вільні, а ти марнуєшся за мурами. І хоч наказував собі не дивитись туди, щоб на мене це не діяло, та час від часу мимоволі погляну, прислухаюся до їхньої пісні. Але щоб так собі докоряв: чому я не такий, як ти, чому невільний, не вчуся, давали можливість, було брати – о, ні, крий мене Боже! Ні! Я не заздри́в їм, бо не знав їхньої душі. Запитував себе: хто вони? Може, з невільною душею, негідні, то краще й більше щастя жити в тюрмі, але з духом вільним...

Найбільше задоволення дає в'язневі прогулянка. Вирватися на свіже повітря, побачити над собою купол синього неба, а ще як сонячний день – сонця. Тоді здається тобі, що ти вже знов вільний, позаду тебе мури, залізні двері, ґрати на вікні, замки дверні. І хоч ходиш самотній у дерев'яній клітці, зашальованій дошками у висоту приблизно 3,5 метра і такою ж шириною, а все ж таки не в мурі. Інколи пощастить когось побачити, почути, як хтось кашляє у сусідній клітці (тому що їх тут декілька, і

в'язнів з кожної камери запускають в іншу клітку), а навіть траплявся випадок підняти цигарку, перекинуту в'язнем, сусідом по клітці. Тільки все це треба робити блискавично, бо тут над клітками височіє вежа, в якій стоїть наглядач, а зверху вниз йому видно все як на долоні, і борони Боже зауважить яке-небудь порушення – той в'язень буде негайно забраний з прогулянки в камеру і на деякий час позбавлений її.

Особливо вловлюєш цей момент, коли когось заводять або виводять з клітки, інколи пощастить побачити декількох в'язнів – чоловіків або дівчат. Для тебе це вже подія... 15–20 хвилин прогулянки, а інколи й півгодини, минає швидко, і незчуєшся, як уже лунає команда: «Хватит гулять, заходи в камеру». Знову з нехиттю заходиш у ті непривітні мури; щезне в тебе з-над голови чисте небо, свіже повітря, знову замикаються двері, окуті залізом, вікно з ґратами мозолить очі. А речі твої перекинуті, обшукані, бо в той час, коли в'язні гуляють на дворі, наглядачі ретельно вивчають твою камеру, чи немає чого в ній компрометуючого, перевіряють ґрати, чи не підпиляли чим-небудь, стіни, кожний рубчик одєжини... На кожному кроці дають тобі відчутти, що ти невольний, вся тюремна машина працює на твоє поглинання, знищення тебе як людини, хочуть зробити з тебе раба покiрного.

На допит викликали мене майже кожної ночі, за винятком неділі. По цьому я навчився визначати дні, орієнтуватися в часі, не користуючись годинником (10-а година вечора – викликають на слідство, 9-та ранку – баланда і пайка хліба, 1-ша – обід).

Звикався з тюрмою. Ідучи на слідство, здавалось мені, що й в'язні в слідстві вже не так кричать, не так їх б'ють і мучать, як у той пам'ятний перший вечір... Хоч нікуди правди діти: скільки приводили мене до слідчого, стільки й доводилося тремтіти перед його рудою кривою мордою. Це був інстинктивний трем, незалежний від мене самого. Хто зауважував, як звір тремтить, бачачи перед собою бука, – коли його постійно б'ють. А цього можна було сподіватися будь-якої хвилини. Інколи були й такі ночі, що викличуть тебе нагору – і ніхто пальцем не торкне, не скаже: «Говори, чого молчишь!» Слідчий щось собі пише або гортає, по телефону з кимось розмовляє чи командує. Та здебільшого були ночі «ґарячі» – непривітні.

Друга очна ставка

Улаштували мені очну ставку з дівчиною, ім'я якої пам'ятаю – Марійка, а прізвище забув. Вона нібито призналась у слідстві, що мене знає, доводила, що я приїздив до неї на квартиру, але не знає, звідки. І я в неї мав зустріч зі своїми друзями, друкував якісь матеріали на машинці, бачила в мене револьвер, я сварився з друзями за недотримання дисципліни.

Я категорично заперечував такі покази, доводив, що такої дівчини не знаю, ніколи в неї не бував. Ось такі обставини і змусили слідчого звести нас віч-на-віч.

Застав я Марійку в кабінеті слідчого, сиділа за столом. Наказали й мені сісти з протилежного боку. На початку зводин віч-на-віч попередили нас, що за дачу завідомо неправдивих показань будемо нести кримінальну відповідальність.

Слідчий спитав мене: «Вы знаете эту девушку?» – «Я вам вже казав, що такої не знаю і вперше бачу тепер». – «А вы этого парня знаете?», – запитав Марійку. – «Ні, не знаю», – відповіла вона. – «А вы раньше говорили, что знаете. Сейчас не знаете. Постараемся вам напомнить».

Мене вхопили за двері, як лихй душу, а Марійка залишилась у кабінеті. Її били, вона кричала нелюдським голосом. Згодом крик затих, настала тиша. Ввели мене знову в кабінет, посадили на те ж місце, а Марійка вже сиділа, де й раніше, та витирала з очей сльози.

– Отвечайте! Сейчас знаете этого мужчину? – з люттю заговорив слідчий.

– Простіть мені, друже, я не можу витерпіти тортур... Я вас знаю, ви були в мене, – і сказала про мене все те, що раніше соромилась у моїй присутності сказати...

Я простив невинній дівчинці, зламаній енкаведівським буком. Вона мені цим зовсім не нашкодила: у мене було багато серйозніших справ по ідеологічній лінії.

* * *

Потроху звивав я до одиночки, точніше, мусив: що було робити, коли нікого не підселяли до мене, або мене до когось. Жаль, що не розумів азбуки Морзе: до мене стукали з сусідніх камер, але я їх стуку не розумів, так здогадувався, що три сильні удари кулаком по стіні, чи два або один, означає скільки їх сидить. (*Прим. ред.:* три удари означає виклик на розмову, два – зачекай, один – небезпека, негайно припинити розмову). Я теж їм відстукував – сказати крізь стінку не вмів, не здогадувався, що в мене є в камері прямий «телефонний» зв'язок до нижньої і двох сусідніх камер.

Як це сталося? Чую, заговорив хтось, питається, хто поруч сидить, скільки вас там, відгукніться. Я вмить припав на коліна до параші, бо зрозумів, що через її отвір можна контактувати з людьми з сусідніх камер. Пішла розмова, не звертав я уваги на доволі неприємний запах, який вдаряв прямо в ніс із «телефонної трубки» (так буду називати тепер свою парашу).

Стало враз розрадніше після такої розмови, вже нас три камери знали одні про одних, хто ми, у чому нас звинувачують. Не відчувалось такої самотності, обмінювались думками, знали, коли кого викликають на

слідство, чи дуже били, що казали та інші тюремні пригоди. Ділились тим, що хто міг дізнатися, чим було переповнене наше буденне життя. Я довго докоряв собі, що давно не міг сам здогадатись, як можна розмовляти в тюрмі з друзями, не маючи телефону, а тільки парашу. Такий зв'язок для нас, в'язнів, мав велике значення. Зразу поширилося коло знайомств, давалися добрі поради, зауваження щодо можливості появи «стукача» в камері (це в'язень, який доносить начальству на в'язнів). У наших руках був хоч маленький, а все ж таки вже був вузол зв'язку та інформації.

Спільне горе – тюрма – єднало людей супроти ворога-супостата.

Третя очна ставка

Лік днів забув, тому вже й не називаю конкретно, коли який це був день, а пишу загалом так, як пам'ятаю.

Одного дня – це було таки вдень – повели мене до слідчого. Думаю, що це має означати, чи не хочуть замінити мені нічні допити на денні? І вже собі уявляю, як то буде добре вдень потрапляти на слідство, не так, може, будуть бити, мордувати... Але слідчий передав мені декілька фотографій, спитав, чи впізнаю я когось на них, що можу про них сказати. Я глянув і заявив йому, що нікого на пред'явлених знімках не знаю.

– Зато вас знають! – буркнув слідчий і влаштував мені очну ставку. Завів мене в інший, до цього часу невідомий мені кабінет, у якому сиділа людина, яка була на одній із показаних мені фотографій.

– Вы знаете сидящего мужчину? – спитав слідчий.

– Ні, не знаю! – заперечив я. – Я його вперше бачу.

– А вы этого молодца знаете? – спитав слідчий сидячого і тикнув пальцем на мене.

– Знаю, ми з ним односельчани. За німців разом учились у Львові. Правда, він набагато молодший за мене, учився у гімназії, а я вже в той час був студентом медицини і між нами нічого спільного не було.

Ще суцї дрібниці сказав про мене, які абсолютно не шкодили моїй справі. Очевидно, слідчий хотів пов'язати його очну ставку зі мною і його братом Остапом (Іваном), до якого, до речі, він, Богдан, признався. Зі слів слідчого мені стало відомо, що Іванові Столяру (Остапові Витвицькому) на очну ставку привозили всіх його братів, батька і маму, а також деяких односельчан. Усі впізнавали його, тільки він – нікого, доводив, що він Іван Столяр, а не Остап Витвицький.

Коли рідний батько сказав на очній ставці: «Це мій син, Остап», і розплакався, то почув відповідь: «Чоловіче добрий, я вас не знаю, не ваш я син, ви помилились, я не Остап називаюся, а Іван». Те ж саме сказав він і всім своїм братам, знайомим, односельчанам, хто тільки намагався його впізнати. (Це я дізнався пізніше з розповідей односельчан, будучи вже на волі).

*Розмова «на вищому рівні»

Надворі запахло весною, а в камері сидіти стало ще важче. Мур, ґрати більше стали мозолити душу, як зимою, відчувалось, що природа прокидається зі сну, воскресає, тягнеться до життя, а тебе примушують помирати...

Різко закарбувався мені в пам'яті такий весняний ранок. Повели мене по сходах униз. Я думав, що ведуть купатися, тому що в тому напрямку знаходилась лазня. Та ні, звернув наглядач зі мною праворуч і запровадив у просторий кабінет, який знаходився на партері. Тут теж на вікнах були ґрати, але без козирків і навстіж відчинені, а за ними виднілись вишні в цвіту, пелюстки яких вітер заніс до моїх ніг, де мені довелося стояти. Не знаходжу слів, щоб вилити на папері цей біль душі – зустріч весни за ґратами. «Боже! – подумав я. – Чи настане ще той час, що я вільно зможу стояти під вишнею, яка цвіте, і зможу її цвіт своїми живими устами цілувати?» Душа ридала, але ридань її не можна було нікому показати.

– Сідайте! – вперше заговорили до мене українською мовою невідомі, доволі пристойно одягнені в цивільне представники влади. Відрекомендувались киянами, представниками Міністерства Внутрішніх Справ. Довго розмовляли про українську літературу (очевидно, між ними хтось був із літераторів), про міжнародне становище, роль партії в світовому значенні, про Радянську владу на Україні, цікавились моїм світоглядом, добре були обізнані з моєю справою, очевидно, читали всі мої статті, які опинилися в їхніх руках, постанови ОБЗВУ, про тактику підпільної праці й інше.

Розмовляли зі мною як рівний з рівним, нічим не лякали, а навпаки, рекомендували прийняти від них «волю», в обмін за яку я повинен був виступити зі статтями в пресі і по радіо, засудити український національний рух, дії підпілля. Радили плюнути собі в душу на все життя... Обіцяли надати можливість закінчити навчання в університеті. Якщо боюся в Чернівцях або Львові, де може дістати мене братовбивча рука, то нехай їду в Київ, де не буде жодної небезпеки. На все те я їм відповів прямо:

– Хто я, ви знаєте. По моїх статтях, моїй діяльності – бачите мою думку. І невже ви можете так думати, що я в цю хвилину відразу перероджусь, стану вам вірно служити? Я був би підлий, в першу чергу, не тільки перед своїм українським багатостраждальним народом, не тільки сам перед собою, але й перед вами. Мені боляче, що ви так можете думати про мене.

Може, сподівались вони від мене такої відвертості, а може й ні, а тільки сказали:

– На жаль, ви не виховувались у нашій системі. Вам, з вашою головою, місце б у міністерстві бути разом з нами. А так ми вас закинемо в такі умови життя, що не тільки ваш розум не зможе розвиватися – ми уб'ємо у вас і той, що зараз маєте...

– Як то можуть убити мій розум? – подумав я. – То ж неможливо, я господар його, а не ті, що мене купують.

Приблизно три години тривала наша розмова, після чого вони переконались, що я не змінюю свої погляди, не буду співпрацювати з ними, наказали завести мене в камеру.

Торжество огорнуло мою душу: я радий був сам за себе, що не дав згоди на засудження душі до мук пекельних – зради, відчув свою перемогу...

***Передача**

Слідство наближалось до кінця. Останніми ночами вже не викликали, а якщо викликали, то тільки вдень, дещо уточняли, спокійно розмовляли, обіцяли «дати по саму зав'язку». Не чекав я від них милості, готувався вмерти, одержати розстріл. Хоч вини за собою в душі не чув, а, навпаки, правду. Але знав усю підлість сталінських часів: винного залишать, а за правду можуть розстріляти...

У таких роздумах минали дні. Хотілось вісточки від батьків, хоч слово-два, щоб знати, що сталося з ними, чи живі, як сприйняли мій арешт, що думають про мене? Що роблять мої друзі? Чи живі? Де мій зверхник, що мені його не показували? Чи живий? А може отруївся, відібрав собі життя? І так ненастанно думка думку підганяла.

– На букву «С», – спитав наглядач у кормушку.

– Я, – замахав рукою і показав на себе.

– Фамилия ваша?

Я відповів.

– Вам передача, – і почав витрясати з торби сухарі, ламав їх, розглядав, чи в них, крий Боже, чого немає. Пересипав із сумочки на папір тютюн (махорку), перемішав руками, промацав рубчики капшука і коли переконався, що забороненого тут нічого немає, тицьнув перед мене папір і олівець, промовляючи:

– Распишись, что получил передачу.

Я впізнав батьків почерк. Значиться, подумав я, десь тут близько є мій тато. Це він, бідний, приніс мені ці сухарі й тютюн, хоч раніше я перед ним не курих ніколи.

І як тільки наглядач зачинив дверцята кормушки і його кроки віддалилися, я скочив до вікна, зловився руками за ґрати і підтягнувся аж до самого їх верхка (бо так видно було навпроти тюрми площу з лавочками) і крикнув:

– Тату!.. – зоміли руки, потемніло чомусь в очах, упав я на землю. Весь тремтів... Я справді бачив батька: він сидів у скверику на лавочці, дивився на тюрму, курих люльку і плакав...

Коли очунявся, то ще раз зловився за ґрати і підтягнувся, але батька вже більше там не побачив. Його не було. Очевидно, вже пішов...

На другий день знову в обід була для мене передача, тільки вже записка була написана не батьковою рукою, а брата Йосифа, який у той час, коли я ще був на волі, служив у армії. З цього я зрозумів, що він уже вдома, повернувся, відслужив кадрову... Слава Богу, що хоч трохи буде розрадініше батькам: не стало мене, то повернувся другий син, все ж таки легше буде нести їм невмолимий душевний тягар – батьківське страждання.

***Великдень**

Минали дні за днями, на слідство мене вже не кликали зовсім. У камері, здається, сховався сотні кілометрів, думкою побував скрізь-усюди, десятки разів удома, у друзів, знайомих, навіть згадував своє дитинство, кожен стежку, яр, пасовисько, як з хлопцями грав «кічки», «свинки» (такі забави) завертав корови, ховався від дощу і грому, купався, ловив рибу, збирав гриби в лісі, зривав квіти в полі, ходив до церкви – молився, тримався мамі за спідницю, бував у Гошеві на Ясній горі Чудотворної Божої Матері, як ішла процесія з церкви, як оббивав пальці на босих ногах, колів їх на терен, щось читав, писав, шукав правди, учився, організовував... Боже, що не передумаєш за такий великий день як море!..

Про Великдень дізнався випадково, коли почув, як в якійсь камері хтось із в'язнів крикнув:

– Друзі! Христос воскрес!.. – На що почувись відгуки:

– Воістину воскрес!.. Воістину воскрес!..

І я приєднався до цих вигуків, хоч був самотній, а хотілося з кимось похристосатися, привітатись, бути почутим. Зловився руками за ґрати, підтягнувся угору і крикнув на повні груди:

– Христос воскрес, друзі!.. Христос воскрес!.. – І сльози потекли з очей...

Хоча тюремна баланда в той день ні трішки не змінилась і тога ж пайка, шматок чорного хліба, а все ж душу огорнув святочний настрій. Думка полинула в рідне село до мами, до тата, до братів і сестер, до церкви, до дзвіниці. А руки в уяві тягнулись до шнурів церковних дзвонів. Здавалося, дзвонять... Весь світ радіє... «Христос воскрес!» – співають хлопці і дівчата, щечечуть діти, бавляться біля церкви в гаївки...

Згадалося дитинство. Бувало, біля церкви, ми, діти, бавились «війною». Стоять навпроти в лавах два-три, а може кілька десятків малих дітей, школярів-«жовнірів». Усі хочуть ближче до слави, до подвигу. Біжить хтось із найсильніших, перериває в якомусь місці тих, що взяли за руки, і відриває частину «воїнів», забирає в «полон», а якщо не зуміє розірвати лаву, залишається сам у ньому.

Або, малі хлопчачки, відбирали в дівчаток писанки і перекидали їх через церкву, а з того боку стояли інші з простягнутими в руках шапками і намагалися їх зловити. Було інколи багато сміху, як писанка траплялася сира, розіб'ється в шапці й обляпає того, хто ловив. А на другий день

свят, у «поливаний понеділок», обливалися водою. Інколи промоклим аж до нитки – а скільки було радості-сміху...

Жилось спогадами святочних днів, і перенести їх душевно було важче, як звичайно.

* * *

Надійшла весна – перше травня. Цей день залишився в моїй пам'яті на все життя.

Хоч на слідство мене вже не викликали, а в той день узяли, привели в кабінет, і п'яний слідчий у присутності ще декількох своїх товаришів, також п'яних, бив мене безпощадно, хотів, мабуть, похвалитися перед такими як він сам, скільки в ньому садизму, нелюдності і звірства...

*У загальній камері

Згодом і мені всміхнулась хоч трошки доля: пощастило покинути камеру-одиначку, перевели до загальної, в якій уже проживало два в'язні, Циган (таке прізвище в'язня) з села Дуби Рожнятівського району, який сидів за баптистські чи євангельські переконання, та Борух з Олеська Львівської області – боївкар, зловлений облавниками в своїх теренах.

Зразу стало розрадніше жити, вже було з ким поговорити, поділитись думками, пригодами, подіями. Щоправда, кожний скупю розказував про себе, старався залишитись в тіні. А все ж таки говорили, було що говорити. Дуже багато сперечалися з Циганом – баптистом. Він доводив нам, що вже не бере в руки зброї, не йде і не піде до війська. Таким став недавно. Тому що два роки тому був таким, як ми, брав участь в організації, бавився політикою, а зараз відкидав усе...

Боївкар Борух, чоловік кремезний, трохи рудий, подовгастого обличчя, веселої вдачі, балакучий, розповідав про свої пригоди в терені, як стало останнім часом важко оперувати на волі, майже неможливо сховатися, бункери видають енкаведівські секоти (донощики), народ став боятися своєї тіні. Та боївкар, Борух, не занепадав духом, мріяв, як би то вирватися на волю і ще хоч часок-хвилинку погуляти в своїм Олеську, зустрітися з друзями...

Кожний говорив про те, що у кого боліло. Ні на хвилинку не втихали суперечки-дискусії. Удень не давали спати, то ми старалися чим-небудь зайнятися: зліпили шахи з хліба, гумою з опцаси намалювали шахівницю і змагалися один з одним. «Телефонували» по параші до сусідніх камер, дізнавалися, що навкруги діється, кому вже закінчили слідство, кого засудили, скільки років дали тюрми, каторги, таборів і заслання, чи є поразка в правах. Доходили й такі сумні вісті, кому дали розстріл, хто написав касаційну скаргу чи дістав помилування.

В'язень постійно думає, осмислює, бореться з нестерпними тюремними умовами, ні на хвилину не залишається самотнім.

Здається, що суцця дрібниця, коли немає що курити. Кожна розумна людина скаже так: «Це не смертельно, без куріння можна обійтись – то не їжа». Так, воно, так! Але й не так! Людині, яка на волі постійно курила й опинилась за ґратами – незрівнянно важче. Їй за цих нових обставин дужче хочеться курити: хоч разок, хоч два затягнутись димом. От тут і знаходили вихід зі становища: пускали «коня» (мотузочок) крізь вікно, попри козилок, до нижньої камери, а там як побачать його сусіди-в'язні, негайно до того кінця прив'язують одну а то й дві цигарки або дві-три пучки тютюну, загорнутого в газету, покладуть декілька сірників і клаптик мастки з коробки (так дають «багаті» сусіди). Слідкуєш за «конем»: як тільки знизу сіпнуть його – негайно тягни здобич до себе.

Але то так легко написати про «коня», а насправді він забирає у в'язня багато нервів, переживань. Одні вимушені сторожувати біля дверей, прислухатися, де ходить наглядач, інші чіпляються за ґрати, спускають униз «коня» і чекають його повернення. Переживаємо, щоб не дай Боже не побачив хтось із тюремної охорони, як твій «кінь» стрибає по стіні вниз. Бо як зауважать, то зараз будуть тут, у тебе, зі шмоном (обшуком), після чого роздягнуть, посадять у карцер на штрафний пайок (300 грамів хліба і кварта води).

Добре, якщо після таких зусиль повернеться «кінь» навантажений – з тютюном, а в більшості повертається без нього, тому що часто потрапиш на камеру, в якій не мають куріння, бо не одержують передач. Або сидять там дівчата, які не курять, і замість тютюну прив'язують до «коня» пайку хліба. Бо в тюрмі чомусь дівчатка бувають багатші, як хлопці, передають нам, а не ми їм.

Інколи ще й так буває, що є тютюн, та немає його в що закрутити. Але тут уже суцця дрібниця: йдуть у рух кашкетні козирки. Тому в тюрмі жоден в'язень не має цілого козирка: хоч сам не курить, то курять товариші по камері, обов'язково його розпорюють, послиняють, розшматують на маленькі листочки і скурять. На сорт тютюну й паперу ніхто не звертає уваги, аби тільки був дим...

Часто, ще й таке буває: дістали тютюн, маємо папір, а сірника не маємо. І тут у в'язня мусить бути вихід. Йде в рух тілогрійка. Підпорюємо її в будь-якому місці, витягуємо (висмикуємо) звідтіль добрий жмуток вати. Спочатку скручуємо маленьку подовгасту паличку, потроху додаючи вати, і тісно пальцями до долоні скручуємо добру скрутку, товщиною з палець. Тоді беремо з параші покришку і нею до підлоги сильно тремо, то вперед то назад, цю ватну скрутку, аж поки не почуємо запах диму. Тоді раптово розриваємо скрутку посередині, роздмухуємо устами або махаємо руками, аж побачимо іскру, яка з'явилася всередині.

Але все це треба робити дуже і дуже обережно, щоб не почув наглядач, бо всі ті справи для в'язня вважаються порушенням тюремного режиму. Дим розганяємо по камері, щоб не здогадався наглядач, що хтось тут курив, тому що він знає, що в цій камері ніхто не дістає передачі, значиться, не повинно й бути диму, а якщо є, то якимось «чудом» туди потрапив тютюн, а може туди ще щось інше потрапило – негайно треба робити перевірку. Несподівано в камеру влітає декілька наглядачів і трясуть усе до рубчика. Здається, що в такому випадку не в змозі ти сховати перед ним нічого, навіть голку. А все одно примудрялися. Як цигарки – то затискали їх між пальцями, і якимось чином не побачать. Але можуть і відібрати, бо кажуть розціпити долоні. Або засунеш у будь-яке місце – і фортуна пронесе: скрізь будуть дивитися, а де ти заховав – не помітять, луда заходить їм на очі.

Після такого шмону в'язень відчуває себе як по купелі. Не знайдуть – веселішає, знайдуть – посумнішає, а то чого доброго й карцер заробить.

І те правда, що попадається в деяку зміну такий наглядч, що й сам подасть у камеру скрутку тютюну або цигарку, чи прикурити, але більшість із них – це були люди без душі і серця, їхньою насолодою було знущатися над немічною людиною. Тому-то в'язні одним в Бога здоров'я просили, а другим смерті молили.

Кожного дня у в'язня виникають все нові та нові проблеми. Вирус життя по-своєму, не схоже на вільне. Тут є підйом по камері, сніданок, думка, як закурити, щось почути нового, розмова по параші, кидання «коня», прогулянка, а якщо це десятий день – ведуть у лазню трохи розмочили кості, шкіру, бруд з себе змиєш, а особливо приємно, як банщик із прожарки викине теплий, майже гарячий, ледь пригорілий, присмажений одяг і його запах. Або когось побачиш, особливо приємно якщо в'язня-дівчину... Облають тебе наглядчі невимовними словами, розтопчуть гідність твою, наплюють у душу, знову заводять у камеру, попереджують не галасувати. Часто зустрічаєшся з поглядом наглядча, який зазирає в очко ледве що не кожних п'ять хвилин, так що в'язневі здається, ніби на нього постійно дивляться енкаведівські очі, й це неприємне почуття не покидає його в тюрмі ніколи. Знову обід, думи, спогади, ходіння по камері, суперечки з товаришами, доходить ледве що не до бійки, гра в шахи, боротьба – хто кому перегне руку, забава в «наполеона» (один плющить, його б'ють долонею по м'якому місці, а він повинен вгадати, хто вдарив, тоді той плющить). І взагалі піжмурки: зав'яжуть кому-небудь очі (він ловить по камері інших, усі тихенько пересуваються з місця на місце). Знову нова гра – наставляєш два пальці, інший б'є тебе також двома пальцями – вгадай, хто вдарив. Робиш різні вправи, фігури, змагаються з «бігу»: хто скоріше доскаче до означеного місця спутаний.

Що не придумается за день! А день як море, здається, не буде йому краю-кінця ніколи. Але мине, настане вечір. Отут уже йдуть розповіді про війну (бо в тюрмі її кожний чекає: буде смерть або життя), про організацію, колгосп, його начальство, школу, різні бойові пригоди, байки-небилиці тощо...

У нашу камеру кинули хлопця з Волині. Руденький, з хитрими очима, хотів чомусь кожному в душу заглянути, всміхався схибно, хвалився своїми подвигами в підпіллі, яких по ньому не було видно. Чомусь ми йому не вірили, розмова здавалася нещирою. Щоправда, ми не надавали йому такої особливої можливості цікавитися тільки нами, а намагалися заглянути і в його душу. В нього наче батько в той час жив у Франції – високого переконання комуніст. А сина важко було розібрати, хто він, за кого душа вболіває.

Згодом ще й п'ятого нам підселили, зі Львова, прізвище якого Винник. Молодий хлопчина, був гарно одягнений, в райтках і чоботах, кругленький на личко. З його приходом нам відразу стало легше жити, він один із нас всіх одержував через день передачу з дому, тобто пачку сига-

рок чи сигарет або тютюну, і щось із їжі. Усім ділився з нами до останньої крихітки. Тепер після одержання його передач у нас з'явилося законне право на куріння, нас уже не сварили...

Першим із нас усіх підписав «двохсотку» (це означало оголошення обвинуваченому про закінчення слідства, пред'явлення йому матеріалів справи), Борух з-під Львова. Ми всі як «прокурори» вгадували, скільки він може одержати років позбавлення волі – таборів загального чи посиленого режиму. Домовлялися, де він залишить якусь позначку, щоб ми здогадалися, скільки йому присудили років, тому що існував такий порядок у тюрмі: після суду в'язня вже не повертали у попередню камеру. Але суд Боруха з якоїсь причини того дня не відбувся, завернули його знову до нас у камеру, що означало, що суд відбудеться аж наступного тижня.

За дуже короткий час у тюрмі в'язні зживаються, стають близькими, рідними, переживають одні за інших, цікавляться долями один одного. Та і ми дуже зраділи, що Борух ще повернувся до нас, що ще його не судили, бо чомусь неприємно йти на суд, де мала вирішуватися твоя доля, позбавлення волі. Хоч, правда, такі відкладання суду дуже багато коштували в'язневі здоров'я, напруження нервів, тривоги. Забирають тебе з тюрми, саджають у воронок, везуть до залу суду, конвоїри вигавкаються на тебе як на пса, дають тобі відчуття, що ти зовсім поза законом, безсилий.

Так було і з нашим Борухом. Повернувшись із залу суду, він став більш нервовим, завсіди повторяв такі слова: «Краще, щоб вже були засудили, а то чомусь дуже неприємно на душі, коли чекаєш вироку, аж не знаєш своєї подальшої долі». Ще раз уточнили з ним, що він у лазні в означеному місці на стіні нашкрябає нігтем свій термін позбавлення волі. Вдруге виряджали ми його на суд, молилися Богу за долю нашого друга, щоб тільки не одержав смертну кару – розстріл або повішення. Він мав започаткувати удачу для нас усіх. Чомусь вірили: якщо він не отримає розстрілу, то і з нас його ніхто не дістане.

Ранками всі розгадували свої сни (бо в тюрмі вони чомусь дуже часто сняться), а особливу увагу надавали сну того, хто йшов на суд...

Повезли нашого Боруха знову судити. В той день тільки й розмови було в нас, що про нього. Одні з нас вгадували, що його ще й сьогодні не засудять, ще раз повернуть до нас, інші що ні, вже засудять. Такі суперечки велися в нас аж до після обіду.

У камеру замість Боруха привели нового арештанта, Івана з Бібрки – учасника українського національно-визвольного руху. З чого ми і впевнилися, що Боруха вже засудили, бо чомусь більше п'яти нас у камері не сиділо. Наш новий поселенець був дуже цікава людина, розповідав нам про події, які відбулись останнім часом у теренах Львівської області, а також в інших областях України. Він з великою любов'ю ставився до визвольного руху, шкодував, що живим потрапив ворогам у руки...

З його розповідей можна було здогадатись, що в підпіллі він був керівником районної теренової боївки. Пережив не одну облаву, не раз дивився смерті у вічі. Він розповів нам багато дечого страшного з тюремних років ще 1941 року. Що творилося на тому ж самому «Лонцкому» (так називали тюрму, де ми сиділи). Скільки невинних жертв забрала вона, в яких муках помирали тут колишні в'язні...

В котромусь місці тут, на тюремному подвір'ї, була глибока яма, в яку скидали напівживих в'язнів. Яму заливали водою, а в ній разом з людьми гасили вапно. Зараз подвір'я заасфальтували, і не вгадаєш, де це місце. В'язні не знали, що війна з німцями почалась, лише чули гул моторів літаків, бачили розлючені обличчя сталінських чекістів. Неймовірні крики чути було в тюрмі, людей мордували по-звірячому. Кого викликали з камери – вже не повертався. Кожний розумів, що це його остання хвилина, йде на мучену смерть... Тому в'язні почали ламати двері, виривалися з усіх камер на тюремне подвір'я, вчинився крик, галас, чекісти зчинили стрільбу, загнали в'язнів знову в камери. Але вже ніхто не повернувся на своє попереднє місце, а де хто міг, там і притулювся. Ніхто не признавався до свого прізвища. По-звірячому розлючена тюремна сторожа ганялася по камерах. Викликали, шукали потрібну їм до страти людину.

Події того часу зафіксовані в документах. Після втечі радянської влади зі Львова в тюрмі залишилися наочні факти, свідки – замордовані в'язні з виколотими очима, з відрізнаними язиками, жінки з відрізнаними грудьми, зняті зі спин пасма шкіри... Які тільки могли тодішні кати придумати людям нелюдські тортури, такі й застосовували. По клеймах одягу, родимках чи фізичних вадах упізнавали між трупами рідні своїх рідних, близьких, знайомих. Бо так прямо впізнати людину було неможливо, ніхто не був схожий на людину, кожний мав вигляд шматка знівченого м'яса.

Не віряться, що таке могло бути, але доводиться, правди ніде не дінеш.

Цей кривавий терор відбувся у всіх тодішніх тюрмах. Не мало значення, чи це була обласна тюрма чи районна, скрізь воювала смерть, та ще яка – з тортурами.

Кожний «визволитель» який приходив на нашу землю, ніс українському народові свою «цивілізацію і культуру» – смерть, нищив кращій цвіт нашого цвітіння... Вся та кривда, яка вчинена нашому народові, невинно пролита кров кращих дочок і синів України, кликала нас до непокори всім тим, хто не господар нашої землі, а себе ним називає. Виховавшись на такому ґрунті, знаючи історію рідного краю, відчуваючи душею і серцем біль і рани свого народу, ми не могли рости іншими. У серцях наших клетоктів гнів, чувся відгомін пісні віків «Йшли діди на муки – підуть і правнуки, бо ми..., бо ми народ – не жебраки...»

Через тиждень повели нас у лазню, де ми відразу кинулися шукати домовленої позначки Боруха бо хотіли знати, на скільки років засудили

його. Спочатку не могли знайти, але коли добре придивилися до стіни, то запримітили цифру «15» з індексом «К», що означало «каторги», а поряд велика літера «Б», що значила Борух. Так що в нас не було найменшого сумніву, що Боруха засудили на 15 років каторжних робіт.

Через декілька днів з нашої камери забрали на суд Цигана з села Дуби. Як дізналися ми пізніше, він дістав сім років виправних таборів. Його справу вважали ми найлегшою з-поміж усіх наших.

Замість нього поповнилася наша камера новим в'язнем, львів'янином, здається, проживав до арешту по вулиці Городецькій. Прізвища його добре не пам'ятаю, начебто Лозинський. На вид він був шупленький, середнього росту, чорнобривий, дуже тихий. Оскільки в тюрмі закон такий, що як уперше хто попаде в камеру, то місце його біля параші, так і цьому довелось зайняти в нас найгірше місце. З розповіді його дізналися, що він служив у дивізії СС-Галичина, учасник боїв 1943 року під Бродами. Довго він не пробув з нами, перевели його начебто в інший корпус. Згодом випадково дізналися про його долю: засудили на кару смерті, написав помилування...

Настав час, що і мене викликали підписати «двохсотку», тобто протокол про закінчення слідства, і пред'явили матеріали справи, які були підшиті в дві грубі книжки. Слідчі митці великі, за дуже короткий час встигають написати на в'язня цілі томи «звинувачувальних» паперів. Аж доводиться їм заздрити. Та ж не тільки звичайний смертний, але і сам письменник позаздрив би їм, якби побачив, як за дуже короткий час вони встигають так багато написати. У мене були деякі такі підписані протоколи, чого насправді не було. Не витримавши тортур, казав їм: «Пишіть собі, що хочете, я все підпишу, тільки не мордуйте». А вони не соромились, писали, їм байдуже було до людської долі. Мабуть, ця фальсифікація справ давала їм насолоду. І тій жорстокості не було краю-кінця.

Після підписання «двохсотки» можна було сподіватися за два-три тижні піти на суд. Так і мені довелось чекати свого вирішального вироку. Боже! Що не передумалося за ті дні! Готував себе до смертної страти. Хоч віком був молодий, безперечно, хотілося жити, але не мав я наміру був просити пощади в тих, хто так скривдив мене, мій народ, багатьох таких, як я... Хотілося тільки одного, щоби настав колись такий час, щоби могли ці тюремні стіни заговорити до людей, розказати їм, що пережили тут ми, в'язні, як нас мордували, як ми вмирили... Я свято вірив у свою чесність, справедливість своєї справи, совість моя була спокійна, не докоряла мені, тому й не страшно було вмирати.

Здавалося мені, що лічу свої останні дні життя. В душі прощався з рідними, знайомими, проводив іспит свого сумління, усього свого, ще такого короткого, життя. Зараз пишу ці рядки і сам собі не вірю, що були у мене такі хвилини, коли прощався сам з собою, готувався до смерті... Я свідомий був того, що мене звинувачують у злочині, але я його в душі не визнавав. Мене називали зрадником батьківщини, але я ним не був, бо в

мене і в тих, хто звинувачував мене, різне було розуміння батьківщини. Вони вважали, що я зрадив Радянський Союз, а я вважав, що не зрадив Україну, свій народ, а чинив чесно, як і повинен був кожний чесний українець, будучи в той час на моєму місці.

Хто переживав подібні хвилини в своєму житті – зрозуміє мене. Бо людині, яка не пережила чогось подібного, важко зрозуміти всю ту святість... Часто мимоволі вкрадалась думка, як то будуть стріляти в мене, чи до останньої хвилини залишуся при своєму розумі? Наче ножем кололи серце такі думки, голова боліла, здавалося, трісне, напруження не залишало мене. Я став значно нервовіший, невпинно ходив по камері і думав. За той час я пройшов по ній доволі довгий шлях...

20 червня 1947 року мені повідомили, що 23 червня відбудеться розгляд моєї справи в суді. Коли став відомий день суду – ще швидше запрацювала думка, посилювалось напруження всієї нервової системи, ще більше стала боліти голова, ще сильніше знобило всього мене, ще глибше запали щоки, ще більше пересихало в устах, ще дужче повстало в мені все, чим досі жив...

Суд. 23–26 червня 1947 року

Чомусь не пам'ятаю останньої своєї ночі перед судом. Здається мені, що на той час сидів уже один у камері. Щойно яскраво вималювався ранок, як викликали мене з камери на суд. Відчинилися двері, наглядач тихим голосом сказав:

– Виходи, пойдеш на суд!

Тон був не схожий на той, яким викликали на слідство. Відчувалося в голосі наглядача, що я, мовляв, не винен, що кличу тебе на суд. Якась крихітка людяності проявилася в нього в ту хвилину, і це розтривожило мене ще більше, ніж їхні попередні суворі викрики.

Я думав, що поведуть до воронка. Але коли наглядач повів мене по сходах на другий поверх, то я зрозумів, що суд відбуватиметься в тюрмі.

На коридорі затримали мене біля відхиленого заграбованого вікна – і тут я вперше за такий довгий час перебування в тюрмі побачив себе, своє обличчя. Побачив – і не впізнав. На мене з шибки дивився з обстриженою головою, з запалим обличчям, погаслими очима, з глибокою скибою на чолі, тонкий, висохлий, трохи згорблений, надзвичайно блідий як стіна, на добрі п'ять років старший – я...

Ввели мене в зал, у якому було три ряди крісел. Попереду декілька столів, поруч крісла, а на стіні висіли великі портрети Сталіна і Фелікса Дзержинського. Вікна в залі були заграбовані, але без козирків. З лівого боку були прочинені двері, очевидно, в наступний зал.

Мені показали сісти в перший ряд. Через кілька хвилин почали зводити моїх посправників, прізвища яких не всі пам'ятаю. Ввели Брунарського Петра, студента Львівського державного університету, навчався на юридичному факультеті. Мого односельчанина Витвицького Євгена, сту-

дента Львівського політехнічного інституту. Рудя (ім'я якого не пам'ятаю), студента медінституту. Олійника (здається Андрія), студента лісотехнічного інституту. Тутіса Йосифа, інженера, з дружиною на прізвище Журба. Лупиніс Стефанію, не пригадую, де працювала до арешту у Львові. Марійку (прізвище не пам'ятаю). Ще одну жінку, яка працювала до арешту у Львові, техробітниця. А також трьох хлопців, яких я зовсім не знав.

Усі мої друзі на вигляд були змарнілі, бліді, білі, як полотно. Колишні прекрасні, вродливі, з буйним волоссям, хлопці й дівчата були постарілі, у кожного на обличчі видно було печаль, переживання... Без слів привітались всі ми очима, не спускали один з одного поглядів. Кожний змінився до невпізнання. Недоля єднала всіх нас, чекали суду...

Біля дверей стояли конвоїри, і за всіма нами, забороняли перешіптуватися.

До зали зайшла жінка середнього віку, сіла за крайній стіл – це була секретар-стенографістка нашого суду. Пролунав дзвінок. Зайшли судді, одягнені в чорне, прокурори й адвокати. Скільки їх тоді було, важко зараз сказати. На столі вже лежали всі наші справи – томи книг.

Отже, судовий зал заповнився подвійною публікою – підсудними та обвинувачами. Перші змарнілі, сумні – другі гладенькі, з запухлими обличчями, веселі.

Після підготовчих дій пролунав голос:

– Встає! Суд ідет. Именем Украинской Советской Социалистической Республики – і т. п.

Головуючий суду оголосив протокол судового слідства. Судив нас військовий трибунал війська МВС Львівської області. Судове слідство почалося з зачитання обвинувального висновку. Головуючий кожному з нас роз'яснив суть обвинувачення і запитав, чи зрозуміле нам обвинувачення, чи визнаємо себе винними і чи бажаємо давати показання.

Оскільки провідника ОБЗВУ, Слюсаря Мирона, на суді не було (що лишалося для всіх нас тасмницею, бо ми не знали, чи був він узагалі заарештований, а якщо був, то де він зараз, може, загинув...), а тільки я, як заступник його, судове слідство почали з мене.

Головуючий запитав мене, чи визнаю себе винним і чи буду давати показання. Тут уже в мене страху не було. За час перебування у камері я все передумав, осмислив і зараз головним моїм бажанням було не власти обличчям у болото. Я представляв Організацію Борців за Вільну Україну, готовий був умерти за наші ідеї, за мої переконання і всі вчинки. Я відповів, що винним себе перед українським народом не визнаю, а вони нехай собі вважають мене як хочуть. Покази мої всі конкретні і ясні, за мене говорять усі архівні документи, які потрапили їм до рук, написані власною моєю рукою і лежать на столі перед ними. Тобто я повторив усе те, що сказав першого дня, коли ще був у тюрмі на Пелчинського. Також згадав,

що ряд протоколів під час слідства в тюрмі підписував під тортурами, отож вони не дійсні.

Головуючий запитав учасників судового розгляду їхню думку, в якій послідовності допитувати нас, свідків, експертів і як проводити дослідження інших доказів.

Допитував мене прокурор про методи боротьби Організації, поповнення її новими членами, докоряв Самостійною Україною, на що я йому відповів те саме, що й головному суду.

Поставив мені декілька питань захисник, відповідати якому я не хотів, тому що з самого початку судового слідства, як тільки мені запропонували його, я від нього відмовився зовсім. Для мене це було диким, як може захищати мене людина, яка вороже настроєна проти мене. Він для мене був все одно що прокурор чи головуючий суду. Він був мій ворог, захист його вважав я формальним. Однак, проти моєї волі, всео дно призначили мені захисника.

Були викликані свідки, їх допитували по одному, в відсутності інших, ще не допитаних свідків. Прізвищ їх не пам'ятаю, та показання їхні не мали істотного значення для моєї справи.

В основному, мені ставили питання ідеологічного характеру. Тут я не приховував своєї любові до знедоленого українського народу. По статтях моїх, які лежали перед ними, вони бачили мою душу, посвяту боротись за визволення України.

Перший день судового слідства був приділений в основному моїй особі. О шостій годині вечора судове засідання було перерване, нас усіх розвели по камерах.

Другий день судового слідства проводився над усіма іншими учасниками ОБЗВУ. По-різному тримали себе друзі під час судового слідства. Більшість членів організації виправдовувалась молодістю, несвідомістю, що щойно в тюрмі зрозуміли свої проступки, й іншим. Деякі виправдовували себе тим, що вони не виховувались у радянській системі, не знали її дійсності, люблять Україну і почували своїм обов'язком боротися за її визволення, соборність і самостійність.

Негарно вів себе на суді член ОБЗВУ Рудь. У нього на очах постійно були сльози. Обіцявся бути надалі вірним Радянській владі, спокутувати свою провину, засуджував рух ОБЗВУ, каюся в своїх помилках. І хоч він не наймолодший був віком, мабуть, на той час мав 25–27 років, та гідко було всім нам слухати його виправдання, відповіді. З презирством дивились друзі на нього, а він нікому не міг глянути в вічі.

Про керівника ОБЗВУ, Слюсара Мирона, мене і моїх друзів не запитували. Тільки як зачитували обвинувальний висновок, то згадували його прізвище як керівника Організації. Ніяких показів його не було в слідстві не тільки на членів організації, але й на мене. Були у мене деякі розмови, які я вів тільки з ним одним, – про них мені не згадали й півсловом, що змушувало мене здогадуватись, що він не залишився живим.

Закінчився другий день судового слідства, залишилися не допитані, здається, два або три члени. Нас усіх знову розвели по камерах.

Настав третій день судового слідства – і останній. Допитали ще не допитаних, після чого головуючий оголосив судове слідство закінченим.

Під час судового слідства я дізнався, що всі мої друзі були заарештовані на декілька днів раніше за мене, за винятком, здається, одного чи двох.

Першим виступив з промовою прокурор (як суд перейшов до судових дебатів), зі слів якого було зрозуміло, що він готовий був би всіх нас з'їсти. Особливо наголошував мою особу, багато лив бруду на невинні душі друзів... Захисників по нашій справі було декілька осіб, число їх точно не пам'ятаю. Правда, захисник у своїй промові покликався на мою молодість, а також закликав узяти до уваги той факт, що я не виховувався в радянській системі. Однак пропонував покарати мене згідно з кримінальним законодавством. Обурювався моїми ідеологічними поглядами.

Багато інших членів Військового Трибуналу виступали з промовами, всі вони вимагали нас покарати. Після промов учасники суду обмінялись репліками, головуючий оголосив судові дебати закінченими і мені першому надав останнє слово.

– Друзі! – промовив я, повернувшись до своїх посправників. – Бажаю вам щасливо пережити всі дні неволі, повернутися на рідну Україну, яка обов'язково в майбутньому буде вільна. Я свято вірю, що червоний терор буде знищений, розпадеться тюрма народів.

У той час хтось із членів Військового Трибуналу сердито зашипів російською мовою:

– Я вам говорив, что этого молодца может перевоспитать только сырая земля!

Ось так прозвучало моє останнє слово. Я був готовий до смертного вироку... Зовсім спокійним слухав останні слова своїх друзів. Кожний сказав по-різному. Рудь плакав, просив пощади, як і в судовому слідстві, запевняв Трибунал, що в майбутньому спокутує свою вину, доведе, що він лояльний до радянського уряду. Всі інші не принижували себе перед судом, висловлювали бажання пережити ув'язнення і щасливо повернутися до рідних. Кожному хотілося залишитися живим. Ніхто не хотів умирати...

Після останніх слів головуючий Військового Трибуналу оголосив перерву, судді вийшли до нарадчої кімнати для постановлення вироку.

Була обідня пора. Хвилини очікування вироку здавались вічністю, нестерпне напруження охопило всіх нас. У залі суду панувала неймовірна тиша.

Пролунав дзвінок, що означало закінчення перерви, Судді зайшли в зал, щоб зачитати вирок. Пролунав грізний голос:

– Встать! – Всі присутні в залі встали. Зачитували такі слова:

– Именем Украинской Советской Социалистической Республики Военный Трибунал войск МВД Львовской области присудил Сичко Петра Васильевича, 1929 года рождения (в той час проходив я 1929 р., а не 1926, що є моїм справжнім), українець, уроженец села Витвица Болеховского района Станиславской области, 23–26 июня 1947 г., по ст. 54–1а–11 УК УССР к 25 годам лишения свободы с поражением в правах на 5 лет и на 5 лет ссылки с отбыванием наказания в местах заключения МВД с 12 февраля 1947 года по 12 февраля 1972 года.

Неймовірна радість огорнула мою душу, всього мене. Я наче воскрес із мертвих, народився вдруге на світ. Значить, не розстріляють мене за цими похмурими стінами! Запрацювали нові думки: Бог добрий, життя змінюється, тюрма не вічна. Я ще буду вільний...

Важко зараз передати словами на папері ту радість, яка в той час ожила в мені. Цей момент може зрозуміти тільки та людина, яка стояла обличчям перед смертю і якимось дивом – вищою силою була врятована від неї.

Я не знав, що кара смерті ще в травні 1947 року була скасована, а судили нас у червні 1947 року, що і врятувало мене від неї.

Після мого вироку зачитали вирок усім іншим моїм друзям. Терміни були різні. Двадцять п'ять років виправних таборів одержав тільки я один. Більшість членів Організації одержали по десять років виправних таборів з поразкою в правах. Рудь, той, що плакав, одержав сім років виправних таборів, ще інші п'ять, а один, наймолодший з усіх нас, три роки.

Головуючий суду пояснив усім нам, в який строк і куди ми маємо право оскаржити вирок, а також про право звертатися до Президії Верховної Ради СРСР з клопотанням про помилування. Сказав, що копії вироку будуть вручені нам у триденний строк після їх проголошення.

Між нами запанувала атмосфера пожвавлення. Ми перешіптувалися, ділилися недавно пережитим. Ніхто на нас уже не кричав. Цей момент тривав дуже коротко, наказали розвести нас по камерах.

***Пересильна камера**

Я вже потрапив до іншої камери, просторішої. У ній сиділи в'язні тільки після суду. Усі оточили мене, кожний цікавився вироком і за що судили. Тут панувала зовсім інша атмосфера, не схожа на ту, де сидять в'язні до суду. Народ живіший, розмова не та, що до суду. Тут говорять за пересильні пункти, куди йдуть етапи, в які табори, хто куди хотів би потрапити і з ким. Як хто тримав себе на суді, хто сексот, виявляють зрадників, обіцянки їм помститися, різні обурення, захоплення кимось, покора одних перед другими, зневага слабодухів, пошана сильним. В основному, кожний висвітлював себе тільки з доброго боку, злу промовчував, конспірував від усіх. А насправді хто яким був героєм на слідстві та на суді – це було відомо кожному самому собі, бо тут ще не попадалися по-

справники, які могли б розказати один про другого, тому що не тільки до суду, але і після нього розкидали їх у різні боки, старалися, щоб вони більше не зустрічалися.

Але, як каже народна мудрість, «шило в мішку не заховаш». Так і тут: добрі твої діла будуть говорити про тебе тільки добре і, навпаки, злі – тільки зле.

Попадалися в камері й такі, що вже побували в таборах Воркути, Архангельська й інших місцях. Доля закинула їх звідтіля на пересуд і таким чином вони мали можливість ще раз побачити Україну, пережити повторно слідство, тюрму і збиратися в новий етап, знову на Сибір. З одних оповідань важко було уявити собі справжню дійсність табірною життя, багато дечого було незрозумілим. Хотілося швидше вирватися з тюрми, бо всі казали, що в таборах вже буде легше.

В тій камері, де я опинився після суду, при вході праворуч в кутку на стіні було написано великими літерами «ОБЗВУ». Мабуть, хтось із моїх посправників сидів у цій камері ще до суду, бо з присутніх ніхто не знав, ким ці літери були написані.

В камері нас сиділо приблизно двадцять п'ять засуджених. Коло тюремного життя, його історія збільшувалися, кожний щось нове розповів, приніс із собою, поділився досвідом.

*«Бочка»

Тут ми дізналися від одного голови сільради з Гуцульщини (прізвище його забув), що більшовики взяли на хитрість, використовують «бочку». А що таке «бочка» – передам його розповідь.

– Мене заарештували у моєму селі, завезли в район. Там дуже били, щоб я признався за зв'язки з українським підпіллям, з повстанцями. Я категорично заперечував усе те, що вони мені доводили, бо відчував по їх запитаннях, що вони нічого конкретного не знають. Був збитий на квапшене яблуко, весь аж синій, але мовчав, ні пари з уст про якісь зв'язки. Я бачив по них, що вони вже переконалися, що я кажу правду.

Сидів я в районній тюрмі тиждень. Після цього посадили мене на бортову машину і сказали, що везуть в область до Станіславської тюрми, в що я й повірив. Їдемо, а я все мрію в душі (бо знав, що будемо їхати через ярк, попри ліс): ох, щоб там зробили засідку наші хлопці, відкрили вогонь по машині. Може відіб'ють, урятують, а якщо в перестрілці вб'ють, то хоч не буду більше мучитися».

І тільки з'їхали ми в ярк, як «мрії» мої збулися. Чую, раптом серія по машині кулеметного вогню. Почалася перестрілка. Мене моментально стягнули з машини, наказали лягти обличчям до землі. «Ура!» – кричали москалі й собі відстрілювалися, зайнявши вигідні позиції в долині, як для оборони. Перестрілка тривала може добрих з десять хвилин. Я навіть бачив декількох «убитих» москалів, сочилась їм з пазухи кров, а також і партизанів убитих. Але «партизанів» було більше, вони кинулись у на-

ступ, закричали: «Слава! Бий клятту голоту!» – І стрибками бігли на нас. Той, що лежав за моєю спиною, також був «убитий». З нього аж на мене бризнула кров. Я зрадів, що залишився живий і в руках «своїх» хлопців: «Ой дякую вам, друзі, дай Боже вам здоров'я, що вирвали мене з рук тих катів», – сказав боївці, яка мене визволила.

Щоправда, у своїх теренах я знав усіх боївкарів, теренових провідників, із сотень деяких стрільців. А з тих, що визволили мене, не впізнав жодного. Але яке це мало значення для мене, добре що в руках своїх. Дивлюся, хлопці з тризубами на шапках, розмовляють по-українськи, кличуть себе то псевдах: «друзе «Богун», друже «Смілий», друже «Орел»... Слухаю вас, друже командир». А він дав розпорядження забрати зброю від убитих москалів, їхні документи, а їх затягнути в яр, накрити ріщем. Та й виджу: на моїх очах забирають від убитих зброю, знімають куплі (військові пояси), витягують з-за пазух їхні документи, волочать за ноги вниз.

– Ну, що ж! Підете з нами в ліс. Там ми вас перевіriamo, чи не зрадили ви наш рух, українську справу москалям. – І повели мене стежкою в ліс. Спочатку так мене вели, розмовляли, жартували, розпитували, чи дуже мучать людей москалі в тюрмі, чи не морять голодом. А я все щиро розповідав, як на святій сповіді. Я радий був і щасливий, що із «своїми». В глибині лісу попросили в мене вибачення, що мусять зав'язати мені очі, щоб я не бачив, куди веде стежка до їхнього бункера. Цього вимагає конспірація.

– Добре, друзі! Зав'яжуть. Я розумію, що цього від вас вимагає конспірація. Та будьте спокійні, якщо я не зрадив дотепер нікого, хоч бачите, який я збитий і пухлий, цілий синій...

Завели мене в бункер, зняли пов'язку з очей, попросили сісти. Бункер був доволі просторий, як на бункери. А я їх не один бачив, і сам навіть робив, допомагав іншим робити.

– Друзе! – промовив до мене провідник боївки. – У нас є дані, що ви в тюрмі все визнали, сказали більшовикам про свої зв'язки з нашими, про бункери. Ми тепер маємо підставу вам не вірити.

– Що ви, хлопчики мої дорогі, говорите! Це неправда. Я нікого не видав, хоч знаю всіх, хто оперує в наших сторонах, де ховаються, знаю бункери. Мене всі знають. – І почав називати псевда тих, з ким підтримував зв'язок, де хто знаходиться. Доводив їм, що бункери не всипані. – Я власними руками забункерував там харчі, одяг, зброю. Це найкращий доказ, що я не видав, бо ті, що залишилися на волі, знають, що мені про ті криївки відомо, а раз до них не прийшли москалі, значить я не сказав.

Провідник усе протоколював, а я щиро виправдувався, казав йому все, що тільки знав з підпільного життя. Однак він мені не вірив. Грізно крикнув на мене: «Брешеш! Прикидаєшся! Ти все сказав більшовикам». – І наказав боївкарям підвісити мене до гака, який був забитий у стелі. Боївкарі скочили на ноги, в один голос закричали: «Слухаємо вас, друже

командир!» – І накинули мені на шию петлю, сказали стати на стільчик і прив'язали петлю до гака.

Мене огорнув неймовірний страх, а також стало жаль, що невинний мушу погинути від своїх. Я замолився: «Друзі! Що робите? Я ж свій! Кого нищите? Бігте вам ширу правду сказав». – І почав клястися, на чому світ стоїть. Клявся Богом, жінкою, і навіть своїми діточками, своєю Верховиною. Від моїх прохань та мольб, здавалося, було б каміння здригнулося, а вони дали мені не вірили.

– Вішайте! Якщо ви такі невірні. Я більше нічим не можу вам довести свою правду! – І гірко розплакався.

Зм'якло серце в командира, наказав зняти мені петлю з шиї і запропонував підписати протокол.

– Я вам підпишу його, друже! Готовий навіть своєю кров'ю підписати, що сказав вам ширу правду, – і дуже радо підписав. Почало відлягати від душі, коли побачив, що мені починають вірити.

– Добре! Віримо вам, друже голова сільради, – іронічно промовив провідник. – Але ще будемо перевіряти, наскільки ви правду нам розказали. Зараз переведемо вас в інший бункер.

Знову зав'язали мені очі, вивели з бункера, вели деякий час лісом, після чого зняли пов'язку з очей. Далі вела боївка. Раптом стріл. «Лягайте, друже!» – скомандував боївар, і ми залягли. Перестрілка продовжувалась. Між боївкою виникла метушня, наче паніка. Чую, кричать: «Большевики! – команда. – Займайте позиції, приймаємо бій».

Застрекотіли кулемети, боївар, який лежав поруч зі мною, стріляв завзято з «папашки» (автомата). Раптом скрикнув, зловився за груди, з яких я побачив, як потекла кров. Боївка почала відступати, а я й не опам'ятався, як глядь, мене вже оточили більшовики і під карабінами повели до гостинця, де стояла їхня машина.

З лісу сходилися москалі, кожний щось ніс у руках, хто «папашку», речові мішки, ремені, сумки, що забрали у вбитих боїварів.

Боже! А я тремчу, жаль мені стало, що побили наших хлопців, що і я знову попався більшовикам у руки. Я зрозумів, що як у них у руках мій протокол – то мені кінець. Але трошки тліла надія в мені, що може він втік, а може не взяв з собою з бункера мій протокол, то я ще буду спасатися.

А більшовики були люті, як роз'їдені звірі, сердилися, що втратили в перестрілці декількох своїх людей. Усю дорогу бурчали на мене, штовхали прикладами в боки, називали «бандит – связной бандеровский»...

Привезли мене знову в район, завели до начальства і при мені доповідають їм, що зловили мене в лісі з бандерівцями, правда, без зброї. Узяли мене на допит, питають хто я, що робив у лісі, де моя зброя. А я їм кажу, хто я такий, що моє прізвище Марчук (згадав тепер), був головою сільради, мене арештували, з району везли в область, з ліса хлопці мене відбили у ваших солдатів, завели в бункер, хотіли замордувати, кудись

вели лісом і тут вони знову мене відбили у них, отак я знову опинився у вас.

– Ну що, будем говорити правду, хто ты такой, с кем связь держал?

А я відмовляюсь, що ні, нікого не знаю. Почали мене знову бити, а я не зізнаюся... Аж тут заходить якийсь москалисько в кабінет і, дивлюся, поклав перед начальством мій протокол, той, що я в бункері підписав командирю боївки, і каже:

– Этот документ мы нашли в сумке убитого командира банды, почитайте, что он там говорил.

Я зрозумів, що дарма тут відпиратися: під час бою потрапив їм у руки мій протокол, вони все знають, і тоді сказав:

– Та це, що в протоколі написано, – то неправда. Я рятував своє життя, бо вони хотіли мене повісити, а я якось мусив виправдовуватися.

Але їм було достатньо того протоколу. Він так чітко був написаний, що по ньому можна було знайти бункери, заарештувати багатьох людей. Я зрозумів, що мій протокол і мене закопав. На підставі цього протоколу заарештували багатьох односельчан, знайшли бункери. Возили мене в село, де я не міг подивитися нікому у вічі, всі люди плювали на мене: «Огидо! Зраднику! Бавився в бандерівця, а тепер нас продаєш. Ти сам заставляв нас те все робити, а тепер видаєш...»

Боже! Що пережив я, не в силі вам розказати!

І розплакався літній гуцул-в'язень, якому в той час було, мабуть, вже п'ятдесят років:

– Простіть мені, друзі, якщо можете, мою, без вини винувату, зраду, а якщо ні, то вбийте мене краще, нехай я не мучусь, я місця собі не знаходжу на білім світі. Та не воліла мене вбити в лісі куля, ще тоді, до того часу, як ще не був складений мною протокол. Як я пізніше зрозумів і порозуміли мене хлопці в тюрмі, це був підступ. Ніяка боївка наших повстанців не відбивала мене, то були перебрані більшовики. А я чисто, свято повірив, що наші, і виказав їм усю щирю правду, як на сповіді.

Марчук плакав, а ми розраджували його, казали, що на нього не гніваємося, прощаємо йому, бо він не винуватий. Скривджений показував нам шрами на голові від побоїв, побиті плечі, скопані чобітьми ноги.

Всім стало маркітно на душі від почутої розповіді. Боже! Невинна зрада, а скільки вона жертв потягнула за собою, зневіри своїх людей до своїх... Гинув кращий цвіт українського народу.

Ще два в'язні в камері призналися до подібного гріха. Один агроном, здається, з Бережанщини чи Тернополя, а другий з Рівненщини.

З тих розповідей нам стало зрозуміло, що «бочка» гуляє по всій нашій Західній Україні. Радилися, як передати про це вістку на волю, щоб не попались на такий підступ новозаарештовані друзі. Кожний мав на увазі, що при першій можливості, зустрічі з рідними чи ким-небудь розкаже їм про підступну зраду – «бочку».

Різних історій довелося почути між людьми. Кожний щось пережив, не одному з нас уже заглядала смерть у вічі, було про що говорити. Багато й героїчних подій було розказано в'язнями про тодішній підпільний рух на Україні. Багато говорили на тему «сексоти в тюрмі». В'язні розповідали про різні підсилення їм у камери під виглядом добрих, знаючих справу своїх хлопців, які постійно порпалися у їхніх душах. Їх часто викликали на слідство. Хоч, правда, коли з камери слідчий хоче викликати свого інформатора, то він обов'язково під той час викликає й інших, чесних в'язнів, щоб не здогадалися, хто зрадник. Переважно такий інформатор потрапляв у камеру, як пізніше підказав тюремний досвід, не за своїм прізвищем, а під вигаданим. Його перекидали з камери в камеру під іншим прізвищем. За огидну виявлену їм послугу обіцяли пом'якшити йому покарання, а навіть дати й волю. Тому були в тюрмі й такі огиди, що сиділи роками по камерах, їх не брали на етап, підгодовували, забезпечували куривом, а вони, як ті дресировані пси, мандрували з камери в камеру і шукали невинних жертв. Як на волі не залишається без нагляду «всевидячого ока» жоден громадянин – тим більше в тюрмі. У кожній камері, де тільки сидить декілька в'язнів – один з них міг бути нечесливий.

*«Німий»

Трапився такий випадок. В'язень онімів на слідстві від побоїв, страху, переживань. Не зміг говорити, все показував на мигах, тільки розмахував руками і показував на голову, з нього можна було зрозуміти, що вона в нього болить.

Біда слідчих. Підсудному відібрало мову. Не могли з ним говорити, не могли допитувати.

Посадили вони його в одиночку, а через якийсь час підселили до нього другого – точнісінько такий само нещасний, як він. Німий, не говорить, тільки щось белькоче, пиниться, засмаркуєсь.

Сидять неборака день, другий, нічого не розмовляють, бо що будуть говорити між собою, як вони німі. Аж на третю ніч, той підселений сусід серед ночі будить свого сусіда і заговорив до нього, але так тихо-тихо, щоб ніхто не чув, і під милість Біг запросив нікому про це ні слова не говорити.

Но, а той теж не камінь, важко йому без живого слова: як не обізватися до такого самого знедоленого, як він сам, та й ще рідною мовою заговорив. Здається, і в справі може порадити, напутити на добру дорогу. І собі заговорив.

Три німі дні так замучили сусідів, що вони вже дорані не спали, а потемки говорили, кожний виливав своє горе з душі, щоб легше було, хотів надолужити втрачене. А вночі добре говорити, менше заглядає наглядач в очко, а ще так як в їхню камеру, то зовсім забув дивитися. Ну, а вдень вже треба буде мовчати, знову грати роль німого.

Наговорились уволу сусіди за ніч, так що вже здавалося їм, що знаються з дитинства аж до тої останньої хвилини. Над ранком задрімали – все ж таки цілу ніч не спали, зломив сон. Та наглядач дотримується тюремного режиму: в означений час розбудили німих, дають їм снідати. А вони хоч далі німі, але вже погляд у них веселий, очима всміхаються один до одного, вони себе знають, що їм хтось інший.

Та недовго тішилися своєю «дружбою» сусіди. «Лиха доля» скоро їх розлучила: після сніданку забрали підселеного сусіду. Залишився німий далі самотній в камері зі своєю німотою. Але вже недовго судилося і йому бути німим. Таки того дня, ще до обіду, зараз, як тільки забрали німого сусіда, його викликали на слідство. А він, звісно, як німий – махає руками, щось белькоче. В той час відчиняються двері з сусіднього кабінету – на його предиво заходить його німий сусід! Але вже не німий, а балакучий, і то добре балакучий, назвав себе старшим слідчим.

От які дива бувають у тюрмі. Який розумний, обережний, передбачливий мусить бути кожний в'язень у тюрмі.

А хто здебільшого попадався тоді – юнаки, молоді дівчата, одне слово – молодіж! А якщо й трохи старші або й зовсім літні – то без тюремної закваски, не знали хитрощів таких...

Тюрма – дім страждань і мук. Рівно ж і школа для всіх, хто в ній побував! Недарма майже в кожній камері на стіні можна було зустріти такий напис: «Хто тут був – той не забуде, хто ще тут не був – той буде!»

В тюрмі часто бувало так, що герої ставали не героями і, навпаки, не герої – героями. Необхідна була незламна сила волі, рішучість, інтуїція, яка б підказала, як чинити, в кому вбачити «тюремне вухо» (інформатора слідчого), не йти на умовляння.

В'язень мусив знати, що кожний слідчий – це в першу чергу психолог. Він добре розуміється на в'язнях, зразу визначає, який метод до кого застосувати: чи прохання, чи терор, чи обіцянку, холод чи голод. Різні люди по-різному здавалися. Дехто повірив обіцянкам, іншого зломив терор, а ще іншого голод, карцер, занепад духу. Але були й незламні в'язні, на терор відповідали мовчанкою, обіцянок не приймали, голод переносили терпеливо, готові були в кожну хвилину вмерти.

Тюрма з усім своїм страхом і режимом, всім своїм еством тисне на психіку в'язня, на всього його. Треба справді бути мужнім, щоб усе те перенести, не зламатися, не втратити віри в самого себе, залишитися людиною.

***Золочівська тюрма**

Минуло три дні після проголошення мені вироку, але копію його ще не вручили. Зате викликали з камери, посадили у воронок (машину, якою перевозять в'язнів) і завезли на станцію, де вже нас чекали «столипіни» (вагони, якими також перевозять в'язнів). Тут нас напхали у вагони, як у коробку сірників – по саме нікуди.

Знову інші в'язні, нове знайомство з ними, різні здогади – куди везуть? Суперечки, різні думки, помилки. Одні висловлювали думку, що везуть десь далеко, інші – що, мабуть, у якийсь табір поблизу, мабуть, у Львівській області, а ще інші, що на Далекий Схід. Це були здогади ще недосвідчених в'язнів. Арештанти з тюремним стажем правду сказали, що нас, мабуть, везуть (твердо ніхто не брався сказати) у якусь тюрму, мабуть районну, бо по всьому видно, що вагони наші не обладнані до далеких етапів.

Так і сталося. Нас привезли до Золочева, пересади у воронки і завезли до Золочівської тюрми. Розселили по камерах. А через якусь годину-півтора часу повели купатися. Тут я зустрівся зі своїми декількома посправниками. Боже! Скільки було радості. Хотілося зразу всім поділитися, розказати, що довелося пережити в дні слідства, що хто знає про наших інших друзів, з ким мав можливість бачитися під час слідства, хто кому ставав на очну ставку, хто як поводив себе на суді. Було про що говорити, бо кожний з нас за дні слідства пережив багато.

Усіх нас турбувала доля керівника ОБЗВУ, Слюсаря Мирона. Точно про нього ніхто нічого не міг сказати. Щоправда, друзі мали можливість чути від інших в'язнів, які сиділи по камерах з нашими посправниками, що бачили Мирона в тюрмі, як вели його на слідство. Інші чули його голос, який був хриплий, наче простуджений. Але точно не міг ніхто про нього розказати. Очевидно, загинув у тюрмі в перші дні свого арешту, тому що ніхто не мав з ним очної ставки, не було і його показів. Жаль було нам друга, керівника, щирого побратима. Невже ж таким молодим (двадцятидворічним) загинув він?.. Мучив нас усіх здогад...

Золочівська тюрма нагадувала всім своїм видом Львівську, нічого тут не було зайвого, все те, що й там. Ті самі ґрати, козирки, в куті камери параша, підлога, ліжок немає, окуті в залізо двері, очко, кормушка, стіни брудні, подряпані й більш нічого, все за суворим тюремним регламентом.

Довго тут нас не тримали. Того ж таки дня, після обіду, воронками повезли на станцію, завантажити в ті самі вагони, знову повезли в напрямку Львова. Тепер уже ніхто в цьому не сумнівався, що везуть нас на пересильний пункт у Львів – на Заморстинівську. Кожний тільки й думав, щоб скоріше туди, на пересилку, а звідтіля в етап, та щоб потрапити в добрий табір... Тільки старі в'язні, які вже побували на Воркуті, в Архангельську, на Камчатці й інших таборах Радянського Союзу, оцінивши, не дуже рвались на етап. Завсіди говорили нам, новачкам: «Не дуже поспішайте туди, тут ще непогано. Там холод, голод, сваволя, гинуть люди марно, як мухи...»

Пересильний пункт

Опинилися ми перед високою брамою пересильного пункту.

– Садись! – скомандували конвоїри, які нас сюди доставили і слідкували за нашим кожним рухом, прикрикуючи час від часу. – Не шуметь, не розговаривать!

Охороняло їх нас аж п'ять чоловік, у тому числі й начальник конвою – старший лейтенант, який зразу подався на вартівню, очевидно, до начальства пересилки. Через деякий час вийшов звідти, але вже не сам, а з декількома офіцерами, нашими новими господарями. Щось довго ще торгувалось начальство між собою, а ми за той час оглядали, попірали очима нашу кошару – пересильний пункт. Це був перший мій табір. Яким видався він мені – передам в декількох словах.

Площа квадратом завбільшки 200 на 200 метрів. Обведена щільно дощатим зубчатим парканом висотою понад три метри. По верху паркан обтягнений колючим дротом у три нитки, висотою в півметра, після чого пішов виступом, під кутом 30 градусів до середини – смугою, ширина якої приблизно метр, а може й більше.

Довкола паркану заборонена зона – смуга шириною п'ять метрів, копана, заскороджена рівненько земля і також обведена колючим дротом у кілька ниток – висотою до метра. По кутах паркану, а також посередині, взагалі на віддалі до 50 метрів (в залежності від терену), не більше, стояли одна поруч другої сторожові вишки (вежі) – будки на чотирьох похилих до середини стовпах, які високо здіймалися вгору, над парканом, з тим розрахунком, щоб вартовому було добре видно табір як іззовні, так і зсередини. Будка була обшальована знизу дошками до половини, а друга частина з усіх чотирьох сторін або двох фронтних – залежно від необхідного поля зору. В середині вишки був телефон, який зв'язував вартового з сусідніми вишками, також з вартівнею. Вартовий розмовляв з кимось по телефону. Біля кожної вишки був установлений прожектор під таким кутом, щоб освічував заборонену внутрішню і зовнішню зони. Усі ті творіння людських рук були для мене чимось новим.

З прохідної (так називали вартівню кімнату табірного нагляду) хтось виніс крісла, столик, на який поклали течку. Як згодом ми побачили, в ній були наші «метрики» – формуляри, в яких записане було прізвище в'язня, ім'я та по батькові, його рік народження, національність, де народився, де «хрестився» (тобто яким судом засуджений), стаття, термін покарання, позбавлення в правах, заслання й інші дані, які в'язневі не зачитують. Тобто особливі записи щодо його характеристики.

Начальство давно оглядало нас та наші формуляри, щойно після цього один з них відчинив велику браму – новий світ, вхід до архіпелагу ГУЛАГу (головного управління таборів).

Викликали по формуляру кожного зокрема, названий по прізвищу зводився з землі (кожний сидів) і виходив із колони кілька кроків уперед і відповідав на всі запитання, які йому ставили нові «купці» – начальники пересильного пункту. Їх цікавило знати все те про в'язня, що було записано в формулярі.

Зачитали й моє прізвище, звірили мене з формуляром, обшукали кругом, облапали весь одяг, після чого сказали: «Шагом марш в зону!» І я вперше в своєму житті вступив у табір – пересильний пункт, світ новий, зовсім невідомий мені. Тут уже чекали мене нові господарі, які нічим не відізнялися від тих, що нас здавали, хіба що званнями і одягом.

– Садись! – наказали нам, – очідай на наступних.

І в четвірки, як військових, шикували нас, новобранців, ряд за рядом.

Переді мною відкрилась панорама пересильного пункту – його життя. Чекаючи всіх інших, яких ще не перевірили, я розглядав цей новий світ, вдумувався в нього, в суть його буття. Зі внутрішнього боку, вздовж паркану, також пролягала заборонена зона шириною п'ять метрів, земля скопана, заскороджена рівненько і також обведена колючим дротом у багато рядів.

Уся зона виділялася як на долоні. Поверхові корпуси, вікна загратовані, але вже без козирків. Тільки один корпус був з козирками. Як пояснили нам бували вже тут в'язні, це карцер-бур (барак посиленого режиму). Поміж корпусами доріжки, якісь майданчики, де-не-де видно було швендяючих (ті, що мали на те дозвіл) в'язнів, щось несли в бачках, відрах, просто так на руках, таці з хлібом або тюлькою, якийсь одяг – одне слово, всяку всячину. Без діла не видно було нікого.

– Встать! – упала команда. Ми встали. Саме в той момент зайшов останній з наших, за нами зачинилася та велика брама, як доказ того, що наше нове життя розпочинається саме тут – за брамою. Як казали бувалі в'язні, сюди ворота широко відчиняються, а звідсіль і хвірточку маленьку не хочуть відчинити.

– Не розходиться по сторонам, ідем в баню, помоетесь, перепишем ваші вещи, слідуйте за нами!

Нас повели вже тільки два наглядачі та хтось із в'язнів, прислужник їхній, мабуть комендант пересилки, табірний посіпака.

На небі почалася громова з блискавками, покрав дощ, ми всі спішилися, щоби якимось швидше вхопитися під дах. І хоч ми деякі протестували, що не хочемо купатися, бо вже нас викупали в Золочеві, та наших протестів ніхто не слухав: між нами були й некупані, тому довелося всім нам у той день ще раз купатися. Тут нас обслуговували такі ж самі в'язні, як і ми, хоча трохи й не такі. Ми всі з тюрми були білі, як полотно, худючі, а вони чисті, гладкі, і з натурою іншою – жулікуватою. В основному, це були в'язні без совісті, голота, шумовиння пересилки. Знаючи, що ми новачки, не знали ще законів тутешніх, не сміємо оборонятися, почали з деким із наших (новоприбулих) «торгуватися». Нахабно забирали кращий одяг, який тільки припадав до душі, нібито щось «платили», декому пайку хліба або дві за добрий плащ, за костюм пачку тютюну або зовсім нічого, тільки примовляли: «Все равно у тебе отнимут. И вообще еще за это глаза выцарапают: лучше отдай по-хорошему. На закури», – і тицьне тобі під ніс цигарку, а чого доброго – то й дулю з маком.

Одяг увесь забрали в прожарку. Між нами пішов шепіт знаючих в'язнів: «Зв'язуйте добре своє барахло, а то змішається з чужим, що й не розшукаєте». Хто мав якусь ще добру одежину, тремтів зі страху, бо «купці» (жульйо) не переставало шниряти між нами в той час. Вони себе тут почували господарями, як у власній хаті. Заглядали в мішки, перевіряли кишені, декому і стусана давали, як упирався. Чомусь між нами в той час не було фізично сильного, щоб виявити спротив тій шумовині. Ми всі чогось були застрашені, бо справді ще не знали тутешніх «законів», не мали табірної гарту. Від самих тільки їхніх слів ставало на душі моторошно, лячно. Більше нічого не доводилося чути, як тільки: «Черт рогатий» (так «законники»-блатні називали «незаконників», звичайних людей), «Сука! Падло! Глаза выцарапаю! Живйом схавою тебе, с потрохами!» – та інші нечестиві слова. Що тут не довелося чути! – російську мову у всій її красі, бо по-українському чомусь так страшно не сварили, не обзивали.

Хоч тут були наглядачі, і не один, а декілька їх, – вони їм, тим жулікам, чомусь нічого не казали, не забороняли, а навпаки, вдавали, наче не бачать це беззаконня. Це свідчило, що вони були з ними в контакті – торгували грабованим одягом, наживалися на людських лахах. Бо одяг на волі в той час був дорогий, важко було його дістати. А тій голоті за грабоване нагляд носив куриво, «випивон-закусон» (горілку і закуску, як посянили нам бувалі вже тут в'язні). Наглядачі і цей злочинний світ жили собі в згоді, як рідні брати – це була одна і та ж сама пара капців.

Лазня на пересилці дуже велика – сотня, а то й півтори сотні людей могли купатися зразу. Були тут фризери (перукарі): кожному голили «лобки» (волосся під пахвами рук і на невимовному місці). А також у кого хоч трошки відросло на голові волосся – стригли негайно.

Фризери тут теж були «великими» людьми, порівняно з нами, жили багато, це видно було по них, по їхній одежі, на обличчі – ситі, не голодні. І вся та табірна обслуга з в'язнів вважала себе за «знать», за начальство, за що й продавали свою душу і душу свого брата. З першої хвилини, з першого дня перебування на пересилці я побачив, хто вони, що собою становлять ті табірні собаки.

З горем навпіл помилися ми, після чого випускали нас в інші двері – під прожарку. Там з відкритої камери-прожарки кілька лобів виносило на дротяних коліщатах (вішалках) повне наруччя нашої одежі. Кидали на землю між нас, а ми її розхапували, галасували, кричали, бо багатьом дечого бракувало, але на це ніхто не звертав уваги: кричіть, хоч і лусніть, вам у цьому не допоможуть, немає – то не має, Бог з вами. Тільки покрикують: «Собирайся побыстрей, это тебе не в няни! Выходи, сейчас будут следующие купаться!» – Бо пересилка не пустує ніколи, тут життя постійно вирує своїм буденним життям, невпинно – одні прибувають, інші вбувають.

Як ми одяглися, то робили перепис наших речей – формальність, нібито вони турбуються, щоб нікому нічого не пропало, щоб знати, хто що має. Виконували свій розпорядок.

Поки ми пройшли всі ті їхні процедури, настав уже й добрий вечір. Тут нам принесли вечерю – баланду і хліб. В алюмінієві миски наливали кожному черпак баланди і тикали в руки 300-грамову пайку хліба. Мисок чомусь виявилось малувато, зробилась метушня, кожний почував себе голодним, старався якнайскоріше від кого-небудь вхопити миску, якнайшвидше дістати баланди. А в'язень, який вхопив у свої руки миску, не так скоро хотів з нею розлучитися, він мусив її вилизати, ще краще, як мила колись дома мати.

Біда ще була з ложками, їх також не вистачало, бо кожний після їди облизував її з десять разів, поки віддавав іншому. Щоправда, то вже не була велика біда: в'язень не пан – і без ложки зуміє з'їсти баланду, і то скоро: він її вип'є, а як там щось попадається густе, шматочок картопляної лушпайки – вихапає руками.

Етап з тюрми прибув в основному з нашими українцями-галичанами. Майже кожний після вечері хрестився тричі, дякував Всевишньому за Його ласку. Пожвавішала розмова між нами. Як звичайно, після їжі кожний ставав лагідніший. Хоч ніхто не наївся досхочу – лише роздратував шлунок баландою, а все ж таки закропився гарячою стравою.

По вечері надійшло розпорядження: «Ребята, собирайте свои вещи, поведем вас отдыхать», – і розвели нас невеликими групами по різних корпусах.

Я потрапив у корпус, здається, п'ятий, на другий поверх, у камеру як зал. Тут жили в'язні-етапники, які в скорому часі мали бути відправлені в сталінські концентраційні табори смерті. Всі лежали покотом на підлозі в шість лав: перші дві лави до стіни головами, другі дві лави в протилежний бік, навпроти ногами, так що між ними був прохід, середні дві лави головами до других рядів. Ці два коридори служили проходом до параші – столітрової дерев'яної бочки, яка стояла в самому куті. В кожному ряду лежало майже по п'ятдесят людей, в камері поміщалось приблизно 300 в'язнів. Кожний лежав на правому або лівому боці, бо на етапі розлягтись не ставало місця. Під головою кожного були його речі, взуття, мішок з одягом або сухарями, якщо мав передачу. В приміщенні панувала неймовірна задуха, повітря – хоч падай. Рятували вікна, що були без скла, а тільки з ґратами.

Зайшло нас у камеру з десяток.

– Новачки! Звідки прибули, хлопці? – посипалися до нас запитання з усіх кінців камери. Дехто звівся на бік, а були й такі, що встали, віталися з нами, плескали нас руками по плечах:

– Не падайте духом, не пропадете, друзі! – розраджували, потішали і помістили нас біля параші, на що ми зовсім не реагували, бо знали, що тут панує такий закон: хто прийде пізніше – місце його там.

У камері було до того гамірно, що важко зрозуміти, хто що говорить, кого питає, сердиться чи нарікає.

Втиснулись ми в куточок, так що крайній з наших плечима був притиснутий до параші.

– Куди ллєш, що робиш, безсовісний, – доводилося нам час від часу відгризатись, бо необережність деяких, а особливо тих, що мали понос, часто завдавала нам клопоту...

В камері були майже самі галичани. Здавалося, що вся Західна Україна за ґратами. Кого тут не було! Колишні повстанці, члени ОУН, боївкарі, станичні, харчеві (ті, що в теренах заготовляли харчі), різні працівники з терену, стрільці з дивізії «СС-Галичина», люди, що дали їсти кому-небудь з підпілля, когось переночували, зловили, що ніс штафету (*Прим.: естафету – секретну записку, що передавалося зв'язковими підпілля з рук у руки. – Ред.*), так ховався – від радянської армії, щось знайшли в листі додому: цензурі не сподобалося – «изменником родини» назвали, або любив Україну, анекдот якийсь розповів проти влади, чи так чогось не вподобався урядові, вбачили в ньому дух український, нескореність, не схотів підписатися, що буде працювати донощиком-інформатором, попадав у немилість, вважали його зрадником... А термін покарання дати будь-кому вони вміли. Як говорила народна мудрість, а часто й самі слідчі хвалились: «Был бы человек – дело найдется, срок намотаем».

В камері відверто панувала атмосфера ненависті до Радянської влади. Усі проклинали її, на чому світ стоїть, розказували страхіття про її беззаконні дії, знущання над народом, про її підлість, підступництво і зраду. Тут уже ніхто не боявся про щось говорити, виказувати свій біль так, як тільки тому хотілося, не боявся ні підслухів, ні зради. Кожному було до всього байдуже, хоч був свідомий того, що і в такій камері є «вуха» влади. Але на це «вуха» всі плювали: тисячі років покарання було у всіх разом узятих. Мало в кого був термін покарання до десяти років – у більшості п'ятнадцять, двадцять років каторги, а то й двадцять п'ять років виправних таборів.

Люди тут були різного віку: п'ятнадцятилітні юнаки й старші, а також вісімдесятип'ятилітні діди. Але духом ніхто не занепадав, кожний вірив у краще майбутнє, бадьоро тримався.

Відчинивши двері, наглядач промовив: «Отбой, ложитесь спать, ни звука». Деякі почали хреститися, шептати впівголосу молитви, дякували Богові за прожиту днину.

Я в ту ніч чомусь довго не міг заснути: неймовірна задуха, сморід параші, роздуми над прожитим днем. Усе те, що за день побачив, почув, не щезало з моєї уяви. Ще й гучне хропіння деяких в'язнів, стогін, крики уві сні, кубління, стусани під бік з вибухом гніву: «Посунься, я ж не маю де лягти» – зовсім сон відігнали. А ще ходіння людей до параші, тому хтось наступив на ногу, зашпортався об когось, відвоювання свого місця,

бо тільки виліз з-поміж людей – уже місце зайняте, треба силою, боком втискатися.

Нарешті сон переміг мене: не зчувся, як заснув. Коли прокинувся – вже був ранок. Хрестилися люди, шепотіли впівголосу молитви, дякували Небесному Царю за прожити ніч. Одні другим розповідали свої сни, роз'яснювали їх, розгадували. Бо чомусь у неволі всім вони сняться. Інколи аж замучать, немає їм кінця-краю. А снам за цих обставин чомусь в'язні надавали особливого значення.

Принесли хліб, порізаний на 650-грамові пайки. Роздали. Дехто, не чекаючи баланди, щипав його по крихті, задовольнявся, аж поки не з'їв. Справді – це найприємніша хвилинка для в'язня, коли він їсть, а їсти хоче він завжди.

Притягнули й бачок з баландою. Понад голови передавали одні другим миски з супом, декому й на голову вилляли. Клекотіло, як у горшку, камера не втихала.

Після сніданку був обхід лікарський. Записували хворих, кому пігулку давали, а кому добре слово: «Пройдет, это не опасно». Людей з високою температурою забирали в лікарняний ізолятор або переводили в спокійнішу камеру.

Декого по списку зачитали, обрадували: «Выходи с вещами!» Що означало – іде на етап. Як у нас казали – «попав на відправку». І починались міркування про етапи, куди йдуть, де, хто і куди хотів би потрапити і з ким. Тут уже можна було почути про різні напрямки. У камері ставало вільніше. Ми відсунулись від параші, звільнили місце для новоприбулих.

З розмов ми знали, що довго тут нас не будуть утримувати, не більше як тиждень, а може до двох-трьох днів відправлять. Кожний з нас чекав свого невідомого напрямку.

***Побачення**

Викликали мене на прізвище, але не сказали «с вещами», що означало, що чомусь так викликають. Я стривожився, пробрався до дверей і вийшов у коридор, де почув нове розпорядження чергового-в'язня: «Пошли со мной». – І я пішов за ним. Дивлюсь, веде він мене в підвал. Я ще більше затривожився, бо не знав, у чому причина. А він це зауважив по мені, зразу розрадив: «Не тривожся, мальй, не веду тебя убивать, кого-то сейчас увидишь из своих». І мені зразу відлягло від серця.

У підвалі стояла Марія, моя посправниця, а з нею ще якась дівчина. Яка то була для мене велика радість! Ми щиро привіталися, ділилися враженнями від прожитих у неволі днями.

– Я щойно дізналася, що ви вже тут, – сказала Марія, – то поставила собі за мету обов'язково ще зустрітися з вами тут, бо розвезуть скоро по світу і Бог знає, чи доведеться нам в житті зустрітися.

Марія принесла мені свою передачу, яку одержала з дому, також пачку цигарок. Я відпирався, що не хочу брати, але вона мене вмовила, за-

певнила, що їй ще принесуть, і з нею є дівчата, що також з дому мають, а мені ніхто не принесе, тому я мушу взяти. Я цікавився, як вона зуміла влаштувати нашу зустріч. А вона сказала, що з їхньої камери брали на кухню чистити картоплю, і вона туди попросилася. А як ішла біля сусіднього корпусу, через вікно побачила Стефу Лупиніс, нашу посправницю, і від неї дізналася, в якій я камері. А як мама приносить їй передачу щодня, то попросила, щоб принесла цигарок кілька пачок і за них чергові в'язні, через наглядача, влаштували їй нашу зустріч. Обіцялася ще й завтра принести мені свою передачу і пайку хліба, тому що сама поїсть на кухні, а вона знає, що я голодний.

Зустріч наша тривала приблизно 10 хвилин. Черговий просив закінчувати, бо боїться, щоб не донесли про нашу зустріч до вищого начальства. Ми подякували йому щиро за влаштоване видження, попросилися і я повернувся у камеру.

Мене всі радо зустріли словами: «Передача! Передача!..» Цікавилися, від кого, хто приніс. Передачею поділився з ким міг, роздав усі цигарки, і сам закурив смачно, з великою приємністю.

Марія не сходила мені з думки, як рівно ж усі інші мої посправники. З нетерпінням чекав наступного дня, другої зустрічі. Але ніколи не стається людині так, як вона собі думає-планує. Так вийшло і в мене наступного дня.

***Прощання «брата» з «сестрою»**

Після сніданку зайшов до камери комендант пересилки ще з якимось пересильним посіпакою і зачитав довгий список прізвищ тих, які потрапляли на етап. Сказав: «Кого я зачитаю, собирайся с вещами и выходи на улицу». В камері вчинився гамір, збирали свої речі ті, кого зачитали. Одні з того раділи, інші сумували. У кожного на те була своя причина. Радів той, хто попадав з другом або добрим знайомим на етап, знову ж сумували ті, що залишали на пересилці своїх друзів, знайомих, а також ті, що ще залишалися і не знали, що їх у майбутньому чекає.

Прощалися знайомі, друзі, або які щойно тут познайомилися (бо в біді чомусь дуже швидко люди зживаються). У кожного по тілі проходив дрож, відчувалося внутрішнє переживання, на очах у декого блищали сльози, один з другим обнімалися, цілувалися, бажали щасливої дороги, пережити все горе, в майбутньому на волі зустрітися. Ніхто нікому не бажав зла. У хвилину прощання навіть ворогам, тобто тим, що не витримали тортур, наговорили на посправників, призналися до справ, пошкодили своїм друзям – і їм прощали, бажали пережити все горе, щасливої дороги, бо людська натура все така, що більше схильна до добра, як зла, звична прощати, не пам'ятати, не платити за зло злом.

Мені не було що збирати, речей ще не нажив: що мав, те одягнув на себе, готовий був до виходу.

Відчинилися двері, ще раз перечитували список, випускали по одному в коридор, де вже нас чекали проводирі – наглядачі – виводили малими партіями на подвір'я пересилки. А тут, як у коридорі, йшов торг на весь розмах: були «купці» з різних таборів Радянського Союзу, «закупували» рабів-в'язнів на важкі фізичні роботи. Готувалося зразу декілька етапів, які мали йти у різні напрямки. На подвір'ї було декілька тисяч в'язнів, розділених на групи, – це були чоловіки й жінки, народ різного віку, навіть 14–15-літні діти.

Уперше за такий довгий час перебування у тюрмі й на пересилці я мав можливість побачити так багато, наче море, цих знедолених людей, яких очікувала невідома, далека дорога. Усі вони були дорогі і рідні моему серцю й душі – вони були такі, як я, а я як вони.

Кипіло як у горшку, кожний щось говорив, ділився думкою, пережитим. Настрій у всіх був піднесений. Особливо ми, чоловіки, не зводили своїх поглядів-очей із груп дівчат, яких також неподалік від нас готували в етап. Перегукувалися з ними, вітали їх маханням рук, за що одержували від них взаємні компліменти. Тут кожний відчував, що має право всміхатися й симпатизувати такому, як він сам, а не комусь іншому. Саме життя зробило між людьми різницю, поділило їх на вільних і невольних, нестрижених і стрижених...

Туалетами тут уже не користувалися: свою нужду кожний справляв просто відійшовши вбік, на очах всіх. Щоправда, жінки в цьому відношенні й тут, навіть за таких умов, були культурніші, більш акуратні, ніж ми, чоловіки. Разом ішло їх подалі скільки: одні тримали розгорнуте покривало, другі справляли свою нужду – і навпаки. Таке творилося у багатьох місцях, тому що в'язні були розбиті на кільканадцять груп.

Біля кожної такої групи людей стояв столик, за яким сиділа медична комісія і представники пересильного та етапного начальства. На столах лежали стовпцями формуляри в'язнів, по яких зачитували кожного на прізвисько і викликали на комісію. Щоправда, перед тим, як мали в'язня оглядати лікарі, наглядачі наказували йому роздягнутися наголо, як мати на світ народила, змушували звести руки вгору, показати долоні, кілька разів присісти, а вони в той час заглядали тому в невимовне місце. Здавалося, що в саме нутро заглядають людині своїми пронизливими поглядами. Після цього в'язень підходив до лікарів, а наглядачі за той час перетрясали його одяг, промацували кожний рубчик, перевіряли взуття, зривали підшви, щоб переконатися, що там немає захованого ножа або іншої холодної зброї.

Лікарська комісія була формальна: запитували в'язня, на що скаржитесь (хоч це ні на що не впливало), наказували розкрити уста, показати язик, дивилися на зуби. Інколи декому натягували двома пальцями шкірку на сідницях, а вони були в кожного такі, як два зубки часнику. Така комісія тривала не довше однієї-двох хвилин. Після чого в'язень підхо-

див до кинутого йому під ноги, як псові, одягу й одягався, відтак заповнював четвірку свого ряду вже новоутвореної колони та з нетерпінням чекав подальшої команди. Так поступово заповнювалася четвірка за четвіркою, утворювалася колона, яка була готова до відправки. Усе подвір'я пересилки було заповнене чоловічими і жіночими колонами, з чого видно було, що підготовляють декілька етапів, які будуть направлятися у різні краї Радянського Союзу. Кожна така сформована колона була оточена солдатами, з неї вже нікого не відпускали, а також не впускали й до неї. Найменший шум, повертання та розмови в'язнів присікали конвоїри, часто покрикували: «Молчать! Не галдеть! Подтянись плотней! Чего крутишься?!..»

Зразу після комісії, як тільки я опинився в етапній колоні, прийшли мої подруги-посправниці, які ще залишалися на пересилці. Принесли з собою мішок із сухарями, декілька пачок тютюну і хотіли все те мені передати. Спочатку здавалося, що це все просто можна буде зробити, передадуть мені мішок, я візьму його, подякую їм за це і на цьому добре діло буде закінчене. А, як виявилось, це все не так просто можна зробити. Хоч лусни, проси конвоїра, а він невблаганний, тільки відмагається: «Нельзя! Запрещено законом! Не разрешаю!..»

Уже в третє місце перейшла наша колона, за кожним таким переходом – то все ближче до воріт. От! От! Вже скоро будемо під ворітьми. А дівчата просять та просять начальника конвою: «Прийміть, візьміть самі цей мішок із сухарями і передайте другові. Що, вам шкода? Майте хоч крихітку Бога в серці!..» – от просльозилися, бідненькі. Діляться думками зі мною час від часу, в момент відчайдушності заговорять до мене, що суворо заборонялося режимом.

Уже була вся надія втрачена, що вдасться передати мені мішок. Наша колона опинилась під самими ворітьми, з хвилини на хвилину мала відчинитися брама. А там – прощай, пересилка! Ходом руш до станції, зустрічай вагони. Кожний був в неймовірному напруженні. Усе те коштувало нервів і терпіння.

Але сталося те, чого й не сподівалось. У мене блискавично зародилась думка підказати дівчаткам, точніше одній із них, Стефі Лупиніс, щоб звернулася до начальника етапної колони (бо ми вже були повністю в його розпорядженні) з проханням, що я, її брат, іду в етап, а вона, моя сестра, має мішок сухарів і хоче їх мені віддати.

Стефа, не гаючи часу, побігла до начальника етапу й запросила: «Дозвольте передати братові, який вже під вахтою, мішок з сухарями». Він виявився людиною врівноваженою, щось людського було в ньому, прохання дівчини торкнуло його душу і він дав згоду. Вийшов з вахти і дивився, якою буде зустріч і зразу прощання «сестри і брата». Стефа з радості схопила мішок обома руками за зав'язку і миттю кинулася у колону до цієї четвірки, в якій стояв я з товаришами. Момент нашої зустрічі й

прощання був вражаючий. Стефа поставила переді мною мішок, а сама з плачем кинулася у мої обійми, промовляючи крізь сльози такі слова: «Щасливої вам дороги, друже, допоможи Боже все пережити і ще нам зустрітись в житті...»

Не лише вона плакала – плакав і я, плакали товариші по етапу, кожному чомусь у цю хвилину, а ще за таких обставин, було неймовірно боляче, печально.

Ще я не встиг сказати їй слова подяки й розради, як в ту хвилину відчинилися ворота, пролунала команда начальника конвою: «Девушка, виходи со строя, кончай прощаться!» – Почувши ці слова, Стефа ще сильніше розридалася, разом пролунали наші голоси: «Прощайте!.. Прощайте, друже Петре!.. Прощайте, подруго, Стефцю!..»

Етапники заворушилися, кожен щось підтягав на собі, то заціпав, зав'язував речовий мішок або просто якийсь клумак, хто піт витирив з чола, хто сяквся, а хто щось шепотів товаришеві по строю. Таке тривало не більше хвилини, як прозвучав приказуючий крик: «Внимание, заключенные! Шаг вправо, шаг влево считается побег, конвой применяет оружие без предупреждения. Ясно?!..» – Тільки декілька голосів відозвалося, що «ясно». Але начальник конвою такою відповіддю не задовольнився, ще сердитіше закричав декілька разів підряд: «Ясно!.. Ясно!..» – Щойно тоді почулася напівглуха відповідь колони: «Ясно!» – «Раз ясно! – сказав конвоїр, – берите вещи!» – І почав рахувати: «Выходи, первая четверка». – І коли вона опинилася за ворітьми, щойно тоді скомандував другий: «Вторая четверка, выходи!» – І так поступово давав команду кожній четвірці зокрема. Етап непомітно переливався з пересилки назовні за ворота.

Впала команда: «Следующая четверка, проходи!» – І так підійшла черга й до моєї четвірки. Перехрестився, закинув мішок на плечі, ще раз і ще раз повернувся в бік дівчат, які стояли поодаль колони і витирали долонями заплакані очі, махали мені руками та крізь сльози промовляли щиро, від глибини душі: «Щасливої вам, друже, дороги! Щасливої!.. Хай Бог вас хоронить від усього злого». – А я за той час перейшов по команді конвою за ворота.

Етап

Дехто востаннє, а дехто й ні, прощалися ми з вулицями рідного Львова, якими вели нас конвоїри, наче злочинців, постійно гукаючи на нас, як на худобу: «Подтянись! Не разговаривай! Не смотри по сторонам!» – А хто, на їхню думку, наче витикався трошечки вбік чи відставав – підводили до нього пса, який рвався до в'язня, аж пінився, зводився на задні ноги, так що здавалося ось, ось розірве на шматочки. Та «добрий» конвоїр його від цього вчинку стримував, дозволяв тільки шарпнути в'язня зубами за одєжину.

Вели нас угору, по знайомій мені вулиці Городецькій. Доводилося проходити біля тієї кам'яниці, в якій жила до арешту моя подруга, Стефа

Лупиніс. Вікно, яке було раніше зашальоване дошками і в ньому зберігалися деякі наші речі «першої допомоги», було розбите, вирване, видно було, що з-поміж його футрин усе було забране, вирване.

З тротуарів та вікон будинків співчутливо поглядали на нас люди, які, чули ми душею, також бажали нам щасливо пережити неволю і повернутися на рідну землю. Вони теж здавалися нам тільки напіввільними, в їхніх очах видно було печаль, а на обличчях нервове невдоволення. Здавалося нам, що не тільки ми ув'язнені, а весь Радянський Союз – це один великий табір поневоленних людей.

Привели нас на залізничну станцію, де вже нас чекав обладнаний ешелон – товарні вагони, віконця яких були перехрещені колючим дротом. А горою, над вагонами, був протягнутий електричний провід і виднілися рефлектори, якими мали освічувати вагони. Також був протягнутий телефонний дріт, який з'єднував крайні вагони, в яких розміщалися конвоїри і кухня. Навіть людина без досвіду, яку ніколи не перевозили в таких вагонах, по їх обладнанню могла здогадатися, що повезуть у них людей десь дуже далеко.

Останній вагон мав зачеплені знизу металеві граблі. Коли я поцікавився в людей, бувалих вже в етапах, що це за граблі і для чого вони служать, то мені пояснили, що ці граблі для того, щоб якщо хто-небудь проломить у вагоні підлогу, схоче лягти між рейки, щоб при від'їзді ешелону залишитися між ними, то не спасеться: ці граблі заGREBуть його з собою, поломлять, потрощать, живою не залишать людину. Бо в конвоїрів такий суворий закон: краще нехай згине в'язень, якщо має від них утекти.

Нашу групу в кількості 50 людей підвели до одного з середніх вагонів, двері в якому були навстіж відчинені. Тут зачитали нам передетапну «молитву»: «Внимание, заключенные! У вагонах располагайтесь на нарах по обоим сторонам. Не смейте царапать, ломать доски нар и вагона. Назначайте постоянно дежурного вагона, который должен на каждой остановке, как только дежурный подойдет к вагону, докладывать так: вагон, номер такой-то, называет его номер, в вагоне столько-то человек, называет их количество, все в порядке! Или, если есть какое-нибудь замечание, доложить, после чего назвать свою фамилию. Ясно?!» – Ми всі гуртом відгукнулися, що зрозуміли. Після цього, перераховуючи по одному, запустили нас у вагон, який був обладнаний з обох сторін двоповерховими нарами, верхні на рівні з вікном, яке знаходилося майже під стелею вагона, нижні над підлогою, на висоті приблизно півметра. Навпроти дверей прохід був вільний. А в стіні знаходився обладнаний лоток, який через отвір виставав назовні й служив за парашу. Поряд стояла невеличка кочерга, якою вигорталися рештки нечистот, які не випали при оправці.

Мені пощастило примоститися на верхніх нарах, біля вікна, що вважалося за найкраще місце в вагоні, тому що це була літня пора, місяць липень, надзвичайно гарячий, а біля вікна все ж таки було холодніше,

провівав вітерець. Але і вдень, спершись на лікті, можна було милуватися нескінченними просторами, якими, здавалося, везуть нас на край світа і не буде їм краю-кінця.

На нарах ми розміщалися валетом – тобто перші лягали головами до проходу, так що одні другим простягали ноги біля голови, шиї, пазухи або плечей. Так більше вмещалося. Тіснота була надзвичайна. Як тільки хто-небудь витиснеється з свого місця і піде до параші, повернутися на попереднє місце, точніше, втиснутися – це була проблема, тому що його місце моментально щезало: трошечки розсунулись лежачі – і непомітно було, де хто лежав. У такому випадку місце своє доводилося відвойовувати, тобто силою спочатку втиснутися трішки боком, а згодом більше і більше. Усі бурчали, галасували, кричали: «Куди тиснешся, не пхай ноги в уста, до очей, що робиш?» – Але кожний прекрасно розумів, що людина там лежала і якось потрібно їй знову лягти, не буде ж стояти або висіти в повітрі – це ж не в дядька в гостях, а в етапі.

На кожній зупинці постійно підбігали конвоїри і ретельно обстукували дерев'яними молотками кожну дошку стіни вагона, щоб переконатися, що дошки цілі, ніхто їх не підпиляв, не готувалася втеча. А черговий вагону з нас, в'язнів, як тільки почнуть обстукувати вагон, доповідає: «Вагон десятий, у вагоні 50 чоловік, все в порядку, черговий Москва». Чому саме я згадав Москву – бо справді між нами їхав Іван, на прізвище Москва, десь із Бережанщини, маленький зростом, щуплий, рудуватий. Де він там узявся з таким прізвищем – і сам не міг добре пояснити. Ми припускали, що предки його, мабуть, були вихідці з Москви, і він сам так вважав, але душею був справжній українець.

Тож як тільки він назве своє прізвище «Москва», будучи черговим по вагону, то завжди мали неприємність. Конвоїри, які обслуговували вагон, думали, що він глумиться з Москви і, почувши його прізвище, кричали: «Мы тебе дадим сейчас Москву, будешь знать как обижать ее!» – Але Іван виправдовувався перед ними, що він справді Москва і ми всі з вагону підтверджували криком: «Та це ж його справжнє прізвище, що він винуватий, що він справді Москва».

Особливо дошкуляли нам нічні перевірки, які були ось які. На зупинці підбігають до вагона конвоїри і кричать: «С вещами переходи на правую сторону!» – Це означало, що зараз нас будуть рахувати. Потім вони відсунуть двері, ми всі вже повинні бути по правій стороні вагону, тобто на одній половині, з якої будемо перебігати під час рахування на другу.

Тут наставало справжнє пекло. Конвоїри, мов ті дідьки, вривались у вагон з засвіченими лампами в лівій руці, а в правій з молотками. Спочатку перевірили цю вільну половину вагону, щойно тоді приступили до рахування: «Первый, – кричав конвоїр, ударяючи першого молотком по спині, голові, куди попав. – Второй! Третий!» – і таким чином продовжував подальше своє рахування.

Але ні разу за час мого переїзду в етапі не було такого випадку, щоб конвоєві зійшовся рахунок за першим разом. Переважно на десятому чи двадцятому в'язні він обов'язково зіб'ється з рахунку і кричить знову: «Вернись на правую сторону обратно!» – І по-новому починає рахувати, так що не завсіди було вигідно попадатися з початку, тому що інколи їм не сходиться навіть за п'ятим чи шостим разом рахунок, тому перші вже дістануть стільки молотків, скільки заверталось перерахування, в той час коли останні ще не були раховані – биті молотками. Зате перші перераховані мали ту вигоду, що діставали можливість зайняти кращі місця, аніж останні. Добре, якщо попадалися хоч трошки совісні молотільники, били обережно, не сильно молотками, а тільки так, щоб ударити. А в більшості – це були люди без совісті, їм таке порахування давало насолоду, розбивали молотками людям голови, набивали гулі, на спинах, синяки. І таке рахування траплялося вночі інколи два-три рази, залежно як їм там здавалося, що хтось утік чи хоче втекти, чи в них узагалі виникали якісь сумніви, а може й інструкцією етапу передбачається так багато разів рахувати.

Спочатку ці молотки дуже вражали мене, а згодом звик і до них, знав, що так має бути, а не інакше.

Щодо харчування, то тут теж була своя специфіка. Вранці розносили оселедці або тюльку, а згодом, якщо встигали на цій зупинці, то добре, а якщо ні, то на наступній – хліб, а це вже буде аж через дві-три години. Не дочекавшись хліба, більшість в'язнів, майже всі, з'їдали цю солону рибу натщесерце, а після цього одержували пайку хліба. З нетерпінням чекали баланду, яку приносили, як правило, щойно перед обідом. Не дивлячись на те, що вона в більшості була пригоріла, зготовлена на притухлій рибі, і з таких же продуктів, всі ми випивали її одним духом. З'їдена солоня риба посилювала спрагу, неймовірно хотілося пити. Ця спрага – пити, не залишала нас цілий день, весь етап, бо крім цієї баланди впродовж доби нам не давали жодної іншої рідини, що було для нас вкрай недостатньо, та ще при такій погоді – липневих гарячих днях та з'їденій натщесерце солоній рибі. Майже цілий день не було іншої розмови між нами, як про воду і їжу, кожний згадував свою криницю біля хати з цілющою водою, яку міг пити уволю, досхочу і ніхто йому не забороняв цього, не відмірював. Згадувалися карпатські потічки, кринички – воля... Згадувалося все те, що колись людина мала, і зараз у неї цього бракувало, не було, забрали... Інколи аж дивною була така розмова.

Пишу оці рядки про свій етап у липневі дні, жаліюсь на спеку, яка домучувала нас, а моя дружина (Стефанія Петраш) згадала мені про свій етап, також у 1947 році, але не влітку, а пізньої осені.

***Етап Стефанії Петраш**

– Ми виїхали етапом зі Львова 8 листопада 1947 року, – розповідає вона. – Надворі вже у нас були приморозки, а ночі таки добре холодні.

Щоправда, у вагонах під нари насипали вугілля, була обладнана пічка, щоб палити, але нею ми користувалися за п'ять тижнів у дорозі всього-на-всього тільки два чи три рази. Що з того, що було вугілля під нарами, як розпалки не було. Один раз ми зуміли розкласти вогонь, поламавши на тріски кочергу, яка стояла біля лотка параші й там уже більше не була потрібна, тому що лоток з нечистотами замерз, почали оправлятися ми, жінки, у вугілля. Пам'ятаю, був такий випадок. Зуміли зламати шматок планки з дверей, подрібнили її на тріски, але Анна Сікорська (навіть запам'ятала її прізвище), пішла брати з-під нар вугілля і замазала руки в калі (бо до того часу ще працював лоток, у вугілля було заборонено оправлятися) і розшлякувалась: «Я знаю, то ці мадярки, негідниці, напаскудили у вугілля, поносниці нещасні!». – А їхало з нами, – розповідає дружина, – аж три мадярки, які дійшли до ручки, понос їх замучив, з лотка параші майже не сходили, то одна, то друга просиджували на ній годинами, а коли лоток замерз, ходили оправлятися у вугілля. Там і спали вони, бідолахи, бо від них смерділо, між себе ніхто не хотів їх брати. Ці три жінки вже не були схожі на жінок. Це були тільки одні скелети. Прізвище однієї пам'ятаю: Туляш. Казали, що жінка якогось колишнього мадярського великого чина, міністра чи кого там – не знаю, а друга дочка, також із якоїсь знатної родини. Третньої походження нам не було відоме.

Був навіть такий випадок з ними. Принесли нам на сніданок баланду з ячмінної січки і цукрового буряка, а зверху на зупі плавав шкварок з якоїсь дохлятини. Мадярки, користуючись нагодою, що вони біля дверей, перші кинулися до бачка, по лікті запхали в нього свої нечисті руки. А всі ми були доволі брудні, бо води ніхто нам не давав ні грама, не те щоб митися, а навіть пити, але вони були особливо брудні, всі руки їхні, аж по лікті були в людських нечистотах. Та як було нас у вагоні 43 жінки – кожна пустила їм шляк у печінки, висловила свою образу. Та голод не брат, як каже народна приказка, що там було бридитися і думати про брудні руки нещасних жінок: шлунок кричав, що хоче їсти, з'їдений натще оселедець вимагав у нас рідини і ми одна по другій, не соромлячись, випивали одержану баланду, жартували і сміялися над недавно помитими в ній мадярськими руками. Наче нічого й не було.

Згодом ми всі запоносили від замерзлого хліба. Давали нам хлібину на трьох, але вона була замерзла, тверда як камінь, розлупати її не було чим, тому доводилося по черзі кожній потрохи гризти. Аж зуби ламалися від неї, а уста опікалися холодом, та голод змушував гризти-їсти той Божий дар.

Боже! А як хотілося пити... Та води не давали ні крапельки. Виручав нас іній, яким постійно обростали дошки вагону: хто ложкою нашкрябував його з стіни, а хто просто так лизав язиком промерзлі дошки або ламав соплі з вікон – так угамовували спрагу. Аж страшно стає ще й

зараз, як згадую те все, аж не хочеться вірити, що ми все те колись перенесли на власній шкірі, витримали. Та нікуди правди діти: що було, те й було.

Згадає дружина ще й таке з етапу. В Омську вирішили повести нас у лазню. Надворі був 50-градусний мороз. А я була взята на босу ногу, тільки в мештики на низьких обцасах. У лазню запускали зараз тільки по 50 жінок. А туди привели нас, здається, 350 жінок. Це була партія з декількох вагонів, отже, хто попав у першу п'ятдесятку – зайшов у лазню перший, а хто в останню – останній. Я попала в першу, виграла те, що зразу пішла купатися, але зате мусила вже надворі чекати на такому сильному морозі, поки перекупалися наступні шість п'ятдесяток. За той час минуло, мабуть, добрих дві або й більше години. Я думала, що вже віддам Богу душу, замерзну або відморозжу ноги. Та Бог милував мене від одного нещастя і другого. Правда, дехто з наших поморозили собі ноги, обличчя, ноги та руки. Це було очевидне знущання етапного начальства над німеччинами нами. Все робилося тільки навмисно, на шкоду, на знищення нас. Старші жінки, які їхали з нами в етапі, жаліли нас, плакали, бідкалися над нами, молоденькими дівчатками, говорили часто: «Позамерзаєте, дітоньки. Боже, Боже, яке страхіття випало на вашу молоденьку доленьку, як мусите, бідненькі, мучитися, страждати. Бо ми вже хоч старші, трохи пожили, то й не страшно нам уже помирати. А ви ще не жили, щойно розцвіли, рости би вам, розвиватися, а мороз не дає».

Знадвору завели нас знову у вагони, де температура мало відрізнялася від тієї, що була надворі. Та все ж таки тут було затишніше. Двері зачинили, дехто мав якісь лашки, укутався ними, трохи надихали.

З Омська перебрав нас інший конвой, сибіряки, який був менш жорстокий, як львівський, не так часто нас рахував і легше бив молотками по спинах...

***Федір Федоляк**

Повертаюся знову до свого етапу, який також купали, але не в Омську, а в Челябінську. Як вивели нас із вагонів, то ми не впізнали один другого. За ці два з половиною тижні подорожі в вагонах кожний заріс, почорнів, став страшним до невпізнання. А найбільше змінився, здалося мені, Федір Федоляк, який на пересилці був зі мною в одній камері, а в етапі їхав в іншому вагоні. Він мав дуже чорний заріст, який за той такий короткий час виріс у нього на яких 2–3 сантиметри довжиною, що придало йому старості на добрих років десять або й більше.

Цей Федір – оригінальна людина. З ним було про що говорити, багато дечого було в нього й повчитися, дізнатися цікавого. Він бувалий учасник УПА, в боях був поранений, після чого залишилася у нього крива нога (не пам'ятаю вже, права чи ліва), не згиналася в коліні.

Він розповідав нам дуже цікаву історію: як в одному бою заскочив до палаючої хати, де плакала маленька дитина. Казав він, усе горіло в хаті, навіть суфіт (стеля), ліжка, меблі – що тільки в ній було дерев'яне. А посередині хати стояла дерев'яна колиска, якої полум'я не торкалося, хоч навкруги неї і під нею все палало. В колисці маленьке дитячко махало рученятами і ноженятами та плакало, бідне немовля. Навіть солома виставала з колиски, звисав якийсь лах. Здавалося, що тільки їм було й горіти, та чогось не горіли. Це явище, – казав він, – так сильно вразило мене, що я аж оторопів, постояв хвилину над дитятком і закричав уголос: «Боже! Ти показав мені чудо!.. Я вірю тепер у Тебе, в Твою велику ласку і силу...» І вхопив дитинку з колиски на руки, виніс у сад і поклав її в таке місце, де вогонь уже не загрожував їй. У ту мить над немовлятком я собі сказав, що не буду більше стріляти ні в кого. Який би то бій не був – від моєї руки вже ніхт о не загине. І з того часу, – казав Федір, – я вже не міг більше стріляти, навіть удаватися до зброї в найкритичніший час для своєї необхідної оборони, що й попримітили мої друзі. Згодом був поранений ворожою кулею, направили мене в терен лікуватися, де й був заарештований.

Правда, я трохи відхилився від теми, але коли згадав це прізвище – Федоляк, то мусив оцей випадок, який з ним стався, описати, щоб не забути. Він так щиро, від душі, розказував його нам, наче сповідався, що й вимушує мене не промовчати про цей випадок-чудо, один маленький, який переродив людину в добрий бік.

***Челябінськ. Нескінченна дорога**

У Челябінську провели нам всім повну санобробку, погодили бороди, під пахом та інші місця, як передбачено санінструкцією. Лазня тут була надзвичайно велика, зразу за один раз купалося людей, мабуть, три – чотири сотні, а може й більше. Тут кожний уже напився води досхочу, не зважав на те, яка вона, питна чи технічна – добре, що було її уволю.

Користаючи з нагоди, що нас у лазні було більше, кожний старався віднайти тут свого земляка, знайомого, або що-небудь дізнатися про нього. Ділилися враженнями з прожитих днів етапу. У розмовах відчувалося, що кожний скучає за Україною так, як скучає маленька дитина за рідною матір'ю, коли її замінить мачуха. Щоправда, духом тут ніхто не занепадав, один другого потішав словами, що й тюрма не вічна, ще настане воля, такий час, що повернемося на Україну.

Думка про втечу, мабуть, нікого не покидала, бо тільки й розмови було між хлопцями, що з вагонів майже неможливо втекти, а з таборів – буде видно. Я цю справу трактую сам по собі. З першого дня мого ув'язнення, завсіди така думка мучила мене – як би втекти, вирватися на волю, хоч на годину, на хвилинку... Більшість із нас мовила так: «Якби вирвався на волю ще разок – уже більше сюди не попадався би живим,

краще зробити собі смерть, а живим не здався б їм ніколи». Бо ніхто не міг забути прожитих днів під слідством...

Лазня, в якій ми купалися, була спеціального призначення – обслуговувала етапи. Обслуга, яка тут була – також були добрі спеці: нищоприли між нами за кращими лахами, бо в той час майже вся Росія була напівгола, не мала доброго одягу. За кілька ложок махорки чи декілька цигарок, видурювали у нас дорогоцінний одяг. Або просто так викрадали під видом «пропав у прожарці» – що зробиш, шукай вітра в полі.

На одяг чи взуття мало хто звертав увагу. Особливо запеклі курці – вони готові були залишитися голими, все віддати з себе, лише б ще хоч раз уволно накуритися за промінняне. Але тут неможливо було так накуритися самому, тому що як з'явиться в кого в устах тліюча цигарка – його зразу оточували курці й благали: «Дай разок затягнутися! Чуєш? Чуєш? Мені!.. Ще мені!..» – І неможливо було не дати. Що поробиш, такий тут існує закон, що одну цигарку курить щонайменше десять курців, а приблизно така ж кількість або й більше просять курців не пускати дим на вітер, а кричать: «Дмухни мені в уста, чуєш?.. Мені!... Ще мені!..» Зараз здається, що то був жарт, а все ж таки то була суцзя правда...

Тут помінялись конвоїри: лівівські здали нас сибірським. Знову зачитували по формулярах, кожного викликали по прізвищу. Щойно тоді, як упевнився конвой у наявності такого-то в'язня, побачив його на власні очі – щойно тоді розписувався за його охорону.

Після лазні позаводили нас знов у вагони вже нові господарі-конвоїри. Того дня ми не рушили з місця, бо проводили капітальну перевірку кожного вагона зокрема.

Після півночі, над ранком, поїзд рушив у дальшу дорогу. Знову загойдалися вагони, знову застукотіли колеса до рейок. Ми з кожною хвилиною, годиною, з кожним прожитим днем віддалялись від рідних просторів.

Щоправда, сибірські конвоїри менше рахували, як попередні, не так часто заглядали у вагони, не так часто нас перераховували. Вони, очевидно, вважали, що ми вже в чужині, далеко від України, то не наважимося утікати, що справді мало своє значення, вони в тому мали переконливу практику. Хлопці перестали говорити про втечу, кожний тільки поцокував, вимовляючи такі слова: «Ох і завезли нас вороги прокляті на край світа, далеченько від рідної хати!..»

Простори Росії здавалися нескінченними. Їдеш, бувало добу-дві, а то й три підряд, безперервно бачиш тільки степ, степ і степ. Або навпаки: тільки ліс, ліс і ліс. Село від села або залізнична зупинка від зупинки лежать на віддалі 50, інколи 100 або й більше кілометрів. Не так як у нас, на Україні: село біля села, а зупинка від зупинки на віддалі якихось 10–15 чи 20 кілометрів.

І села на нашій Україні значно відрізняються від тих сіл, що ми бачили в Росії. Українські всі села світлі, кожна хатина акуратненька, при-

вітна, побілена, обведена огорожею, садок вишневий чи взагалі садок біля хати, посаджені квіти.

А села в Росії сірі, похмурі, садків немає біля хат, також не видно тину. Нудна Росія: їдеш нею і душа безперервно нидіє, плаче за рідними просторами. І тільки час від часу чуєш, як кожний зітхає, промовляючи такі слова: «Господи, чи доведеться нам ще побачити свої сторони?»

Дорога здавалася нескінченною. Як застрягнуть на якій-небудь залізничній зупинці, то маринують нас на ній годинами, а то й цілу добу, дві не рушають з місця. Нестерпна спека домучувала нас до краю. Здавалося, що задихнешся в цих душних вагонах. Просили Бога, щоб скоріше настав вечір, нічна прохолода, яка трошечки полегшувала дихання, оживали люди з надією, що завтрашній день буде легший, спаде спека або похмариться надворі, не будуть затримувати наш ешелон на зупинках, тому що в русі хоч трошки та вривався вітерець у вагони.

Боже! Що не переговорили ми в дорозі. Кожний розповідав про себе, своє життя на волі, прожиті дні в тюрмі, а особливо під час слідства. В багатьох із нас ще були сліди побоїв, один другому показували басмаки (синяки) на тілі або переломи, розповідали, за яких обставин їх «заслужали».

***Спогад дружини**

Пишу ці рядки, а дружина розповіла мені декілька своїх тюремних епізодів. Щоб не забути їх, зразу описую.

– Як у 1946-му році я сиділа в Галицькій тюрмі, – розповідає дружина, – камера, в якій я знаходилася з дівчатами, була напівтемна, тому що вікно виходило в коридор, крізь нього видно було сходи, які вели на другий поверх, де знаходилися кабінети слідчих. Ми були б і не зауважили людину, яка рачкувала вниз по сходах. Але її дикий рев, який був не схожий на людський, вискіт змусив нас насторожитися, піднятися до вікна і глянути, хто там кричить. Ми побачили, як по сходах сповзав опухлий як колода від побоїв знайомий нам хлопець, Федорняк, з села Крилоса Галицького району. Йому в той час було не більше як 22–23 роки.

Після того ми довго не могли заспокоїтися. По-звірячому закатований юнак не виходив нам з думки, його страшний звівечений вид і крик гострим ножем різав серце і душу, бо чогось подібного ми, кожна присутня у камері, могли чекати в будь-яку хвилину. Через два дні на прогулянці ми дізналися від інших дівчат, що він помер. Розповідали ще й таке, що в день його смерті у віконце його камери билась пташка. То вони вже знали, що там хтось умре, але хто – не знали. Аж тепер дізналися, що то Федорняк. Кожна з нас, почувши таку сумну звістку про його смерть, у душі молилися за загиблу його душу, просила у Всевишнього для нього Царства Небесного.

Знову другий епізод розповіла дружина, як вона в 1947 році сиділа в Станіславській тюрмі з Вірою Філяк, яка родом з села Дичок Рогатинсь-

кого району. Вона стала жертвою підступної «бочки». Як перевозили її у Станіславську тюрму, то в Крилівському лісі, біля Галича, її відбили від більшовиків нібито свої і вона їм виказала всю щирю правду, після чого було заарештовано майже 180 людей. Мама писала їй у записці, яку випоролла вона з рубця одягу: «Що ти, дочко, наробила? Чому продала так багато людей? Тебе проклянуть вони». А вона, бідна, невинною була, стала жертвою підступної зради, і про це написала мамі в записці, яку запхала в підошву мешта, який передавала, щоб дома відремонтували. Але в камері, розповідає дружина, сиділа з нами дівчина з Косівщини, яка називала себе Надією Пасічняк. Ми вірили їй, як і всім іншим дівчатам. Вона бачила, як Віра ховала записку у мешт. Але її кожного дня викликали на слідство, а ми не здогадувалися, чому так часто її викликають, бо і нас після неї, час від часу, також викликали. Так було і в той день. Спочатку викликали її, після цього мене, а згодом і Віру. Вона зустрілася у коридорі зі мною вже тоді, як вели мене зі слідства, а її переводили в іншу камеру, і крикнула: «Стефцю! Мене продала Надя Пасічняк. Мені показали мешти і записку. Бережіться її, вона стукачка».

Ех, думаю собі, зараз ми в камері зіграємо тобі в темну! Але коли я повернулася у камеру, Пасічняк уже не було. Сказали дівчата, що її перевели в іншу камеру. Мене доля звела з нею ще раз у 1949 році в Магадані на пересилці. Але це вже не була Надя Пасічняк, а Параска Сенюк, бо це були її справжні ім'я та прізвище. Очевидно, вона жила в тюрмі під вигаданим прізвищем. Тепер пригадую собі, що були такі випадки, коли передавали передачі, то вона завсіди діставала в той день, що діставали в'язні на букву «С», а не в той день, що на букву «П». І як вона мене побачила на пересилці – а зустрілися ми випадково – вона відчиняла двері, і як тільки побачила мене, то зразу втекла. Після звільнення я ще раз зустріла її в Магадані та й кажу: «Ну що, Параско, хоч і стукала ти на нас, а все одно не помилювали тебе, сидиш зі своєю поганою душею, так як і ми». Але вона знову втекла від мене. Її брудна совість от так буде тримати у страху все життя, кожної хвилини буде боятися своєї тіні, зустрічі з колишніми в'язнями, всіма чесними людьми.

Пізніше я дізналася, що з Вірою Філяк трапилося горе. Оцей несвідомий всип (видача, зрада) багатьох людей, гриз її сумління, і вона вирішила покінчити із собою. Скористалась з нагоди, що її вели коридором, у якому було відкрите незагратоване, вікно. Попросилася у чергового, щоб пустив її в туалет. Він пустив, не пішовши за нею, вирішив почекати її в коридорі. Але вона обминула туалетні двері і раптово вистригнула у відчинене вікно і так з другого поверху полетіла стрімголов вниз. Упала на бетонну бруківку, розбилася, знепритомніла. Отямилася щойно вже в тюремній лікарні, коли з її тіла, ніг, рук та обличчя витягали скалки скла. Бо вона як скочила у відчинене вікно, то зачепила шибку, яка з тріском легіла разом з нею. Довгенько довелося їй пролежати в лікарні. Та згодом

очунялася: слава Богу, в неї не було переломів, перевели її знову в камеру загального режиму.

***Місяць спогадів про Україну**

Знову повертаюся з розповіддю у свій вагон, продовжую етапну подорож.

Місяць довелося паритись у вагоні. За той час усі ми зріднилися, стали наче одна сім'я. Знали вже себе по прізвищах, було взаємне співчуття. Між нами були й раніше засуджені на розстріл, що сиділи в камері смертників і чекали виконання вироку. Залишилися живі тільки тому, що кара смерті була замінена тюремним покаранням на двадцять п'ять років.

Пам'ятаю, їхав з нами такий чоловік, віком під п'ятдесят – п'ятдесят п'ять років, а може й більше, Ковальчук чи Ковалевич – уже добре не пам'ятаю його прізвища. Знаю, що зі Львівщини, з села Ременова. Пережив розстріл. У нього волосся на голові було майже все сиве. Розповідав нам, що посивів у камері-одиначці, коли сидів під розстрілом. Після суду майже не спав, а якщо і засинав, то при найменшому шелесті прокидався, нервово прислухався, чи не відчиняють двері та чи не скажуть «виходи!» – що означало йти на розстріл.

– Надії залишитися живим майже не було, – розповідав він. – Тому що хто вже одержав розстріл, означало – прощай життя, мало кому замінювали 15-ма роками каторги. Я скористався з цього, що кара смерті була скасована до того, як мали мене розстріляти. Тому дивом залишився живим: смерть була замінена 25-ма роками виправних трудових таборів.

І правда, як придивитися до нього, то зразу можна було визначити, що він ще щось більше пережив, ніж ми, тобто, смертоньку... Взагалі всі ті, що були засуджені до розстрілу і залишилися живі, значно відрізнялися від всіх інших в'язнів. Вони були більш нервові, а деякі особливо нервові. Навіть погляд, здавалося нам, у них був інший, не схожий на наш. Зате від усіх нас до них було більше пошани, ніж до інших. В дечому інколи, хоч вони були й неправі, ми їм поступалися. Це так було спочатку, бо згодом ця грань між нами стерлася, усі ми були роздратовані, неспокійні, люті... Перебування в тюрмі й таборах потроху накладало на людину свій відбиток, знак якогось отупіння, так що по погляду людини зразу можна було встановити, чи давно вона вже сидить.

З нами їхав у вагоні Матус зі Львівщини, про якого я вже згадував, що він сидів ще в 1944 році. Привезли його з Воркутинських таборів у Львівську тюрму на переслідство. Він дуже відрізнявся від усіх тих, що просиділи в тюрмі щойно по декілька місяців, півроку чи рік. На нас ще були відбитки волі, не тільки в одязі, але й у самій манері поведінки, чого в нього вже зовсім не було. Одягу з волі на ньому вже давно не стало жодного. Він був у драних ватяних штаних, тілогрійці, мав черевики й шапку-ушанку особливого покрою, вже зафасовані (одержані) ним у таборах. Поведінка його нам на той час здавалася дивацькою. Він міг їсти недо-

їдені кимось із нас головки оселедця, за кимось долизати миску, розмовляв мало, унікав погляду людей, постійно просив закурити або хоч докурити, спав де попало, був невибагливий, чомусь протривав, на щось обурюватися, хоча би на владу, яка його посадила – цього в нього вже майже не було. Здався жалюгідною людиною, яка так скоро дала себе понівечити тюрмі й таборам.

Я часто, дивлячись на нього, сам себе запитував тривожно: «Невже ж і я за декілька років перебування у таборі теж стану таким байдужим до всього?» Я в той час, як і той, хто там не бував, не міг збагнути, що це за така машина – **Сталінські тюрма, етапи, табори**, що зводять людину нанівець. Людиною, яка пережила цей страх, побої, холод, голод, знущання, та дивом залишилася жива, господарям після цього дуже легко помикати, створивши трошечки ліпші умови життя: вона стає тоді смирененька, життя здається їй раєм, а господарі такі милі та добрі.

В основному в нашому вагоні їхали колишні вояки УПА, члени ОУН, працівники теренових сіток, боївкарі, тобто учасники українських визвольних змагань. Тут можна було почути історію України від давнини до останніх днів. Усі з любов'ю розповідали про наш народ, його історичні подвиги в минулому, сучасному, думки про майбутнє. А найбільше було розповідей про облави, засідки, «червону мітлу», оборону та відступ повстанців у Карпати, у дрімучі ліси, про перехід за кордон...

Поїзд невблаганно швидко мчав у далеку незнану чужину, а спогадами ми жили на рідній землі. Згадували 1937-й, 1938-й, 1939-й роки, як знущався польський уряд над українцями. В села для пацифікації населення направлялися частини польського війська, яке безпощадно знущалося над нашим народом. Зустрінуть у селі кого-небудь у вищитій сорочці, з пов'язаною стрічкою, а ще не дай Боже з синьо-жовтою, – зривали йому її з шиї, а тіло шматували нагайками, його самого примушували цю стрічку потоптати в болото, та запитували селян: «Powiedz, czyja to ziemia?!» – Не дай Боже він відповідав «моя» або «мого брата, чи батька», – то кидали його на землю і безпощадно били нагайками, топтали ногами і як звірі кричали до нього: «Muw (кажи), ze to ziemia Polska!» Щойно почувши від нього ці слова, що були їм по душі, замордованого покидали і шукали нової жертви.

Декого приводили в Просвіту, змушували скидати з стін портрети Тараса Шевченка, Богдана Хмельницького й інших. По скинутих портретах примушували топтатися ногами, виконувати їхню волю. Що не робила в той час карна експедиція з нашим народом! Мордуванням їхнім не було краю-кінця. Час був подібний до татарського лихоліття. Народ, в основному молодь, рятувався втечею в ліси, яри, непролазні хащі, болота.

Дуже багато розповідали в'язні про польсько-німецьку війну 1939 року, про прихід Радянської влади під виглядом «визволення». Це правда: ще перед війною ми читали в пресі, бо свідомі люди пояснювали на-

родові, що то за Радянський Союз, про терор, голод, колективізацію і т. п. І я розповів хлопцям, як спочатку на прихід більшовиків дивився мій батько. Він не хотів цьому вірити, завсіди казав нам так: «Діточки! То неправда, що там така біда. Я там був у Першу світову війну, бачив на власні очі, які там родючі землі, що аж стогнуть від хліба. Тота земля молоком і медом текуча. То пани і попи брешуть, що там так бідують».

Але не довго довелося батькові говорити нам такі слова. Почалися арешти, вислання цілих родин до Сибіру, терор проти населення. У магазинах стало порожньо, а якщо щось і було, то в обмеженій кількості. Прибулі «визволителі» зі Сходу виявилися страшними людьми, кожний показав себе тільки з поганого боку. Почалося переслідування релігії. Батько посумнішав, очі його посоловіли, обличчя поблідло, осунувся, став маломовний. Лише час від часу тяжко зітхаючи мовив напівпошепки всім нам: «Діточки! Правду писали нам у книжках, а також правду казали про це пани і попи, правду говорив народ про них. То не ті москалі, яких я знав, – це великі вороги нашого народу. Не волю, не визволення принесли вони нам, а справжнє знищення українського народу, поневолення, з яким усі ми, весь український народ, мусимо боротися».

Як думав колись мій батько про Радянську владу, так думав про неї і я, так думало багато людей Західної України. Але дуже скоро змінив свою думку про неї мій батько, а з ним і я, так і все населення нашої Західної України. Народ чекав визволителя, а на власні очі в дуже скорому часі побачив і на власній шкурі відчув усім своїм єством, що то прийшли загарбники і терористи, тому й почав організуватися, революціонізуватися, готуватися до спротиву.

Настав 1941 рік, 22 червня. Вибухнула німецько-радянська війна. Кожний з нетерпінням чекав тієї хвилини, щоб якнайскоріше втекли від нас більшовики, як говорив народ, чума, червона зараза – як не називали їх тоді... Хоч я був тоді малим хлопцем, ішов мені 15-й рік, але добре пам'ятаю, як радянські війська втікали з наших Карпат, зі сторони сіл Липи – Лужок, втікали стрімголов. Багато нас, дітвори й дорослих, зібралось біля церкви й на цвинтарі, звідки до дороги буде не більше як 150–200 метрів. Це була ніч, пітьма, але ми і в ній добре бачили, як москалі давали драпака з наших Карпат.

Між нами був літній чоловік, Вітвицький Йосиф, який ще в Першу світову війну був у Росії і так полюбив був її, що навіть дружину привіз собі з тих країв. Але скільки вона не жила в нас на Україні, все одно не вивчила української мови, «какала» і «чтокала», чим люди постійно докоряли йому, так що ця московщина сиділа йому в печінках. І хоч, так би мовити, прийшли «брати» його дружини, а він більше не витримував їх усім своїм єством, так настогидли, що він усіх нас пристрасно питав: «Люди добрі, чи то правда, що москалі втікають?!» – А ми всі разом йому відповідали: хто «нанашку», хто «пане Вітвицький, правда, втікають, во-

ни вже більше ніколи до нас не повернуться». Ми тому так говорили, бо цього бажали наші серця.

Нанашко – пан Вітвицький, переконавшись, що ми говоримо правду, що й чув і бачив власними очима, не витримав і зі схвильованої радості підбіг до дверей церкви, яка була поруч із цвинтарем, припав до землі, навхрест розвівши руки, ревно, напівпошепки молився: «Боже! Дякую Тобі, що допоміг мені дожити до цієї хвилини, що мої очі бачать, як та нечисть утікає з рідної землі...» Ми теж усі гуртом плакали на колінах під церквою і також молилися, дякували Всевишньому за Його ласку, що москалі втікають з України. В той час так широко, як і той нанашко, як і ми, молилася вся наша Україна. Кожному хотілося волі, правди, свого рідного, того, що дороге нашому серцю, миле душі.

Всі говорили про зміни. Кожний вірив у краще майбутнє, піддався велінню своїх мрій і бажанням, очікував з нетерпінням, з дня на день, зміни на краще.

Настали радісні дні: Радянської влади вже не було на Західній Україні, впала. 30 червня 1941 року у Львові відбулося проголошення Української Самостійної Соборної Держави. Скрізь народ у центрах своїх сіл і міст насипав могили. Організувався український державний уряд, на всіх установах майоріли синьо-жовті прапори з Володимирівським тризубом. Навкруги лунали українські народні й національні пісні, всі раділи, що настав кінець московському ігу.

Та на Україну насувалися полчища нових «визволителів» – німців. Почалася арешти, нове нищення України. Її кращих людей кидали в концентраційні табори смерті, розстрілювали. Політичні діячі мусили переходити в глибоке організоване підпілля.

На Волині народилося УПА, були організовані старшинські школи, виникали все нові сотні повстанців, теренові боївки, зростала кількість членів юнацтва, ОУН, жіночі та чоловічі сітки, санітарні частини, вишколили пропагандистів. Народ узяв у руки зброю, готовий був відстояти свою незалежність, вмерти за волю. В народі згадувалися легенди про зачаровані полки, яким довелося спати у скелях до слухного часу. І кожний зараз вважав, що цей час настав, тепер легендарні полки прокидаються з довголітнього сну, готові до бою. В цій боротьбі брали участь не тільки юнаки, старі діди й баби, а навіть малі діти.

Розповідав нам неповнолітній хлопчина, який їхав з нами у вагоні, про свою діяльність у підпіллі. Жив він у прикордонній смузі. Дорослому зв'язковому майже неможливо було пройти через цю смугу, бо був би негайно затриманий прикордонниками, а він проходив і проносив естафети від одних провідників до других і навпаки. Ось у який спосіб він виконував цей свій священний обов'язок – зв'язкового.

У нього була собака, вівчарка, дуже прив'язана до нього, виконувала всі його розпорядження. Коли треба було лягати – негайно притулялася

до землі, а як треба було ховатися, по команді «заліжай у смерічки, ні звуку», – негайно залізала. Він багато дечого навчив її. Вона допомагала йому переносити штафети. Прив'яже їй під хвіст записку, а сам іде голіруч, з прутиком у руці чи батіжком, наче йде шукати загублене ягня або втрачену корову чи теля, а прикордонники знали його як пастуха, бо бачили, як неподалік їхньої смуги пас отару овець. Хоч часто затримували його, обшукають і пустять, бо він завжди скаже їм причину таку, в яку повірять. А згодом він між ними вважався вже як свій. Інколи з села принесе їм яблук або ще чогось такого, чого їм хочеться, так що полюбили вони цього хлопчика. А він усе носив і носив естафети до означених місць.

Однак спіткала і його невдача. Собака зупинилась оправлятися біля прикордонника, що й дало можливість йому помітити у неї під хвостом записку. Хлопчину, прізвище якого було Драганчук, негайно заарештували, собаку зловили, радіючи, що вона «призналася». Гірка доля була цієї дитини, яка опинилася в руках розлючених прикордонників...

Знову інший розповідав про такий випадок, як мандрував по зв'язках із станиці в станицю. Привела його на зв'язок молоденька дівчина, а звідтіля, вже на наступній, мали вести інші. Та ці «інші» на той час були заклопотані важкою фізичною працею: терміново копали в підземеллі бункер, були дуже змучені, та й і віком уже немолоді. Складалося безвихідне становище: залишалося ночувати в цьому селі або на ризик Господній пуститися самому в дорогу по маловідомому терену, і дуже небезпечному. Не знаючи стежок, можна було натрапити на засідку з москалями. Повстанець забідкався: залишатися ночувати не було як, терміново треба було прибути йому на означене місце. Але в ту мить виручила його старенька сімдесятилітня жінка – бабуся, обіцялася провести до необхідної йому станиці. Повстанець зрадів, як рівно ж і бабуся, що випала їй така честь провести повстанця невідомими стежками.

– Ну то що ж, ходімо, бабусю, – сказав повстанець.

– Зараз, синочку, – відповіла вона. – Але я ще мушу взяти з собою револьвер, бо терен небезпечний, можуть нам по дорозі зустрітися більшовики, то доведеться відстрілюватися, – і потягнулася рукою в дупласту грушу, яка росла в саду між деревами, і витягнула звідтіля, на диво повстанцеві, револьвер, зарядила його, тримаючи в руці в бойовому положенні, промовила: – А тепер, синочку, можемо йти. Як доведеться, то будемо і бій приймати, відстрілюватися є чим, а чого доброго і дострілитися. Живими не здамося москалям проклятим.

Повстанець, побачивши таке, з радості та здивування аж охнув, промовляючи:

– Аж тепер ми завоюємо волю! Україна обов'язково буде вільною, якщо от такі старенькі наші матері та бабусі взяли зброю в руки, щоб відстояти її незалежність, вона обов'язково буде!

На кожному кроці, в найменшому куточку рідної землі відчувалася симпатія народу до національно-визвольної боротьби. Ніхто не шкодував своїх сил, життя своє готовий був віддати в будь-яку хвилину, без найменших вагань за святу справу. Отак поступово всі наші села, особливо в гірських місцевостях, перетворилися у військові фортеці-табори.

Настав 1944-й рік. Поступово, а в деяких місцях і панічно, німецька армія відступала на захід. Фронт зближався до Карпат. Кожний готував собі якусь схованку, яка служила б у необхідну хвилину сховищем для нього або ще когось. Копали сховища для підпільної літератури, старовинних видань, для всього того, що могло здатися невгодним для більшовиків. Готувалися бункери для зберігання харчів, одягу, для всього того, що в майбутньому могло пригодиться для підпілля. Кожна дитина була поінформована, що не сміє невідомій людині, яка з'явиться в селі, ні про що говорити, нікому нікого не показувати, де хто живе, всім відповідати «не знаю» або зовсім мовчати, втікати від нього.

А як батьки та матері мусили мужньо переносити, бачивши навіть смерть своїх дітей. Були випадки, що під час бою гине повстанець чи боївкар, або тереновий провідник. Його привозять у село з виколотими очима і зганяють людей, щоби впізнали, хто цей убитий. Або ще й не таке собі дозволяли. Привезуть у село побитих хлопців і дівчат, голих поскладають у сидячих позах, поприпирають до стіни сільради чи клубу, позакручують їхні мертві руки на шиї одні другим і насміхаються з них, що вони любляться. Або ще й по-іншому, лежачих... Що не робили з мертвими! Перехожим з серця капала кров... А що вже творилося в серцях батьків, які проходили біля такої мертвої, ворогами опльованої, рідної дитини? Не сміли й сльози пустити, щоб ворог не здогадався, чия це дитина. Щойно зійшовши подалі від ворожих очей, давали волю серцю і сльозам. Ночами викрадали мертві тіла своїх дітей, друзів, знайомих і незнайомих, хоронили їх, по можливості, з пошаною й почестями.

По селах і лісах, скрізь не вщухали облави, які сіяли страх у народі, терор, жертви, горе. Знаю навіть такий випадок. Люди копали в полі картоплю, була їх ціла сім'я: баба, дідусь, мама, батько, кілька сусідів, їхні маленькі діточки. Раптом у лісі зчинилася стрілянина, прибігли більшовики-облавники до людей і скричали: «Где бандеровцы скрываются?! Говорите!..» – На що люди відповіли, що не знають. – «Ах, не знаєте! Не хотіте говорити!» – І на очах батьків розстріляли їхніх маленьких дітей. Ця трагедія сталася під Суходільським лісом, у Рожнятівському районі на Івано-Франківщині, восени 1945-го року.

Ось за яких обставин жив у той час наш народ, наші діди, батьки і діти. Содом і Гоморра була на рідній Україні. У тюрмах стогнав скатований народ, кращий цвіт України. А недобитих, засуджених на великі строки ув'язнення везли в товарних вагонах на Далекий Схід, у холодний

Сибір на важкі роботи, які повинні вони були там виконувати в нелюдських умовах.

Поїзд мчав нас у далеку невідому чужину, але думками ми ще жили на Україні, не розлучалися зі своїми рідними, друзями, з підпіллям, з тим, що було найдорожче нашому серцю.

***Абагур. Зустріч батька з сином**

За місяць часу, який пробули в дорозі, ми ослабли, постаріли. Завезли нас у Західний Сибір – місто Абагур Кемеровської області, де був пересильний пункт. Над вечір вивели з вагонів. Кожний був зарослий, чорний як земля, не до впізнання. Але раді були, що вже приїхали в кінцевий пункт, не будемо більше мучитись у вагонах. Хоча знали, що й тут не каша з медом, та все ж такі що бараки – то не вагони.

Тут, на пересилці, зустріли багато людей різних національностей. Правда, нас, українців, було найбільше. Були тут учасники визвольних змагань з Прибалтійських країн – естонці, латиші, литовці. Були й білоруси, росіяни, євреї, чечени, інгуші, узбеки, татари й інші. Будь-якої нації людину можна було тут зустріти, одне слово – інтернаціонал.

Абагурська пересилка дечим відрізнялася від Львівської. Тут більше було жульні, вбивців, рецидивістів. Торги, обмін, крадіжка лахів – усе роїлося. Чого тут не було! Пекло та й годі! Одні другим розбивали голови, різались. Правий був тут той, хто був сильніший.

Довго нас тут не тримали. Дали можливість переночувати, поспідати – і забігали шнірі зі списками, зачитували, хто має готуватися в етап, на відправку до табору. З нами попадали й такі, що мали вже відсиджених десять років і більше відбутого терміну ув'язнення. Нам ті люди здавалися дивними, пропащими, дикими. З їхніх уст не сходив мат... І то такий страшний, що на перших порах мені здавалося, що комусь із них от-от приходить кінець. Уявіть собі, чую вперше, як людина людині каже: «Я тебе сейчас живьем схаваю, скотина! Падло! Сука! Убью! Сотру! Зарежу! Педераст ты! Чумазник!» – і тими подібними словами обливає один другого. Нескінченно вичитують одні другим «смертні» вироки. Я в тому скоро розібрався, коли побачив, що вони можуть один другому так казати і тут же сідати їсти з тим, кого щойно так обливав брудом. Для багатьох такі обзивання як «скотина», «падло», «схаваю», «сотру» і т. п. були словами ласкавими.

Перед ворітьми, нас етапників, вишикували в четвірки і наказали сісти, зводитися тільки на виклик, виходити з речами за ворота, де чекав нас конвой, який прибув із табору, в який ми направлялися.

Ворота відчинились. За ними заворушилися конвоїри з собаками. Біля столика, на якому лежали наші формуляри, стояв начальник етапу, капітан, і начальство пересилки, яке здавало нас. Бо тут був заведений такий порядок: одні здавали – інші приймали.

Почалася переключка по формулярах. Декілька в'язнів уже опинилося за ворітьми, чекають збоку. Їм наказували роздягтися, шмонали, трясли кожний лашок, промацували кожний рубчик.

На моїх очах стався був такий випадок. Зачитали по формуляру прізвище одного старого в'язня, скомандували: «Выходи за браму!» – Що він і зробив. А там, за ворітьми, був начальником конвою капітан – його син. Узявши в руки формуляр і завмер: глядь – на формулярі прізвище його батька... Стаття політична, строку 25, 5 і 5... Оторопів, звів очі і побачив свого батька, який прямував до воріт. Капітан закричав: «Папа, это ты?!» – І в цю хвилину батько, побачивши свого сина, закричав і собі: «Сынок!!!» – І тут сталася трагедія на очах усіх: капітан розщібнув кобурку, витяг із неї револьвер і підніс до скроні. Пролунав постріл, капітан упав, розкинувши руки, зі скроні бризнула кров. Батько, побачивши таку картину, закричав несамовитим голосом: «Сын мой! Любимый сын! Сынок!» – Знепритомнів, упав на землю. Моментально до старого підскочило декілька солдатів, затагнули його назад у зону, а інші підхопили капітана. Ворота зачинились. Непритомного старого понесли в санчастину, а між нами вчинився гомін: усі ми були під впливом шойно побаченої трагедії. Усім стало після цього випадку якось ніяково на душі. Багато людей витирали сльози, не могли прийти до тями, кожний був блідий.

Перерва тривала не довше 15 хвилин. Знову брама відчинилась, зачитували прізвища по формулярах, виходили в'язні за ворота, шмонали їх, сварили і так формувалася етапна колона. За кожним прочитаним формуляром збільшувалась і збільшувалась. Попереднього капітана вже видно не було, його місце зайняв новий, наче нічого і не сталось.

***Піший етап на Тозу**

Усе тут здавалося нам дивним, диким. Коли закінчилися читання формулярів і шмон, нас декілька разів перерахували по четвірках (бо чомусь за першим разом ніколи їм не сходилось). Приступили до «молитви»: «Внимание, заключенные! В колонне не разговаривать, не расходиться по сторонам, шаг вправо – шаг влево считается побег, конвой применяет оружие без предупреждения! Ясно?» – Ми всі неохоче відповіли, що ясно, і думали, що нас зараз поведуть до машин і повезуть. А виявилось все по-іншому. Сказали, що до місця проживання будемо йти пішки. А як задалеко, цього нам не сказали. Щодругий конвоїр тримав на прив'язі собаку, а бука в руці мав кожний, що і здивувало нас, для чого знадобилися їм у дорозу палиці.

Впала команда: «Взять вещи! Шагом марш!». Колона рушила, за нею здійнялась курява, бо надворі була спекота – кінець липня. Скоро довелося нам з'ясувати, для чого знадобилися конвоїрам палиці, коли почули писклявий крик конвоїра-татарчука: «Эх, ты, скотина! Чего отстаешь?!» – Підбіг до колони і вперіщив палицею по спині двох в'язнів, що відставали. Ті аж завили. Так само чинили й бокові конвоїри: хрестили

палицями куди попало в'язнів справа та зліва. Тут уже ніхто не сумнівався, для чого служать їм ті палиці.

Ми знемагали, йдучи нетрями Чорної Шофії. Спотикалися, падали, піднімали одні других, просили неблаганного конвою перепочити. Але він не звертав на наші прохання найменшої уваги. Щойно зупинив колону тоді, як хтось зомлів чи заливала кого-небудь кров. Та ще на додачу до того всього всіх мучив понос. Але щоб зупинити колону і справити нужду кожного зокрема – про це не могло бути й мови. Кожний робив це на ходу, підтриманий іншими.

На перевалах, де попадався струмочок, напивалися води досхочу, хоч вона шкодила нашим зболілим животам, посилювала дизентерію.

Першого дня добрались до якогось присілка, здається, Тоза. Пам'ятаю, що ночували в конюшні, з якої виведені були коні, і ми зайняли їхнє місце. Попадали як сніпки на якусь долівку, спали мертвим сном.

Над ранок, як тільки зазоріло на Божому світі, всіх нас зігнали до подальшого походу. Снідати майже ніхто вже не снідав, тому що на пересилці зафасований сухий пайок, виданий на два дні, кожний з'їв ще першого дня, не дійшовши до Тоза, на першій зупинці на відпочинок. Правда, були й такі, що ще зберегли шматочок хліба, не з'ївши його на першому чи другому перевалі, але таких між нами було раховані одиниці. І коли вони їли той хліб, свою законну пайку, на очах усіх, то всі ми, які вже давно нічого не мали, дивились на них із заздрістю і сердито, бо цим вони драгували наші порожні, голодні шлунки, посилювали наш голод. Тому в'язні недолюблювали тих, що зуміли дотримувати зафасований пайок до призначеного часу, тобто якщо видавали йому сухий пайок (хліб і рибу) на два дні, то він ділив його на два дні, якщо на більше – ділив на більше. Хоч такого, що так робив, часто зустрічала прикра невдача. Той, хто давно вже з'їв свою пайку, запримітивши в іншого в'язня не з'їдену пайку, старався при першій можливості його покарати: вкрасти і з'їсти її. Такий вчинок вважався страшним злочином, бо за крадіжку кровної пайки могли і вбити, повинні були вбити, бо так голосив неписаний арештантський закон. А все ж таки багато голодних з цього раділи, примовляючи: «Навчили його, не буде більше лишати пайку і нас своїм хлібом дражнити. Нехай їсть, як і всі ми, а не на дні ділить». Здебільшого крали хліб кримінальні злочинці, а не наші політичні в'язні.

Мало того, що конвой знущався над нами – ще доводилося від кримінальних злочинців терпіти. Вони вже були звичні до такої обстановки, бо не першої були судимості, в декого з них це була третя, четверта або і –енна судимість, про що й самі вони казали: «Это у меня уже третья, четвертая или шестая ходка. Не такие этапы видали, как эти, здесь еще малина». А для нас це був перший етап, він ставав непосильним. Ми чогось подібного ще не бачили, тому на кожному кроці зазнавали невдач. Як

конвоїри часто називали «изменниками родини», «бандеровцями», так і жуліки нас називали, що по душі було конвоїрам.

*Табір у Шодрово

На другий день, під вечір, пригнали нас у невеличке село Шодрово, яке розляглося по гористій місцевості, оточене лісом, а десь унизу, на його протилежнім боці, виднілася ріка Мрась, доволі водна і бурхлива, ширина її сягала 50 метрів, а в деяких місцях і більше. У підніжжі села протікав струмочок, біля якого був розташований табір. Здалеку виднілись його сторожеві вежі й електричні прожектори.

Табір. Мій перший табір. Що чекає у ньому мене? Всіх нас? Сотня різних думок запрацювала в розболілій голові, одна тяжча другої. Усі вони були тривожні, сумні, малонадійні.

Надворі вже темніло. Прожектори освітили запертку, на небо насувалися чорні хмари, десь далеко на окраїнах Горної Шорії гриміли громи, блискавки час від часу освічували небо. Конвой підганяв етапників, наче ту худобу, буками і буками. Усі ми вибилися з останніх сил, і хоч розуміли, що добре було б якнайскоріше дістатися до табору, поки ще на всю силу не розгулялася буря, а дощ усе посилювався. Нас примусили бігти. Ми падали з ніг, зводилися і знову бігли. Ледь живі добрались до табірних воріт.

Сюди нас привели конвоїри такі цього ж табору. Але закон є законом, на слова ніхто нікому не вірить. Передавали по формулярах, у присутності начальника табору, оперуповноваженого, начальника КВЧ (культурно-воспитательная часть), начальника режиму й іншої табірної манажерії.

Чомусь зі всіх тих начальників добре запам'ятався мені вигляд мого першого начальника табору: дебелий, середнього зросту, завжди надутий, як той індик, червоний, як та блощиця, що нап'ється уволу людської крові. Які-то вірні мусять бути ці начальники, – думав я, – коли їм довіряють такий контингент людей, як ми – «зрадників батьківщини»... Чомусь у той час мені здавалося, що вони, всі ті начальники, так міцно люблять Радянську владу, як і ненавидять нас – ні на крихту менше чи більше. Ми є їхнім мірилом ненависті, а також і вірності їхній Московщині.

Чергові наглядачі обшукали кожного зокрема, найменший рубчик обмацували, наказували розщібувати блязку, заглядали в пазуху, лапали руками поза плечима, дивилися на руки. Щойно після цього запустили нас у табір. Він був дуже маленький, розрахований на 300–400 людей. Територія була огорожена високим парканом із плениць, верхом якої ішов колючий дріт у три нитки, за парканом заборонена зона шириною 4–5 метрів, другий паркан, але вже низький. Тут було всього два бараки, один більший, другий менший. Кухні як такої не було, тільки при вході в табір стояли два котли місткістю 200–250 літрів, над ними чотири стовпички, вкопані в землю, покрівля плоска з толі. Лазні тут теж не було.

Вбиральною правила глибока яма в куті зони, закидана впоперек шматками дошок, але якось так, що як ішов хтось туди, то мусив бути дуже обережним, щоб не встати в нечистоти, бо все тут трималося «на соплях».

Хоч табір був маленький, та злодіїв тут не бракувало. Як тільки етапники зайшли в зону, вони перші оточили їх своєю «ласкою», кожного взяли під свою «опіку». І то так нахабно, не боячись табірною начальства! Одних іще шмонали чергові наглядачі за зоною, як других, тих, що вже зайшли всередину, ще раз «перевіряла» шантрапа. Як тільки хтось пробував кричати чи обурюватись, то вони тикали йому два пальці межі очі, промовляючи: «Сука!.. Черт рогатий! Здесь ты от нас никуда не денешься! Если будешь упираться, глаза выцарапаем, схаваем живьем!» – А захисту в нас не було ні від кого. У таборі, куди нас привезли, сиділи самі кримінальники, для яких табірне життя було, як вони самі часто казали, «родной дом, здесь я хозяин, что хочу то и делаю». Нам табір був справжнім пеклом, а ті кримінальні злочинці – його чортами. Одне слово, пекло на землі.

Нас розташували в першому бараці, в якому було три яруси нар. Але нам жоден з них не дістався. Усіх розмістили під нарами. На ліктях позапозвали ми туди, бо тут було так низько, що й не було як хоч трошки голову підвести. Кожний був вимучений цілоденним етапним переходом, хоч і мокрий був, але радий, що дали хоч такий притулок для відпочинку.

На середніх нарах розстелилися законники – «еліта табору» – найстарші вуркагани-чистогани. У них були навіть подушки під головами, а лігва їхні – це застелені різними куртками, костюмами, всякою всячиною різного гатунку, якої вони награбували в політичних в'язнів. Уся ця верхівка керівних злодіїв грала в карти, а їхні шестьорки готували їм вечерю, щось смажили в мисках та котелках. Пахощі витали по всьому бараку і дражнили наші голодні шлунки, не давали заснути, бо ми як ще доба тому з'їли в дорозі за раз свій дводенний етапний пайок – і з того часу нічого більше не мали в устах, за винятком водички. А в «чистоганів» було парене і смажене, тому що всі жири, м'ясо, цукор, які за нормою належали в'язням, що не вкрато табірне начальство, докрали ці «чистогани». А нещасним «мужикам», як вони їх називали, залишилась тільки чиста шмонка (щі без жирів і м'яса), справжня баландка.

Їм справді можна було б позаздрити, спостерігаючи їхній побут з позиції «піднар'я». Вони були виряджені в найкращий одяг, тому що який тільки хто мав у таборі і їм сподобався – негайно забирали його і на зміну інколи давали якусь ганчірку, а то й цього ні. Одягалися на свій манір: сорочки на випуск, штани в розкльощку. Господи, на кого вони були схожі! Тіло їхнє все було списане цитатами: «Люблю до гроба», «Прощай, молодость», «Машенька миленькая» і т. д., та різні наколоті малюнки, починаючи від Леніна і кінчаючи чортом рогатим. Більшість із них

мали наколотих посеред грудей орлів, а під ними напис: «Не забуду матір рідну». А на руках багато з них мали наколите серце, прошите стрілою, або зі встромленим ножом, що означало «Нет в любови щастья». Були такі, що мали наколотого на грудях Гітлера, дівчинку, янгола – що тільки не було наколото на їхніх грудях і по всьому тілі! Навіть таке: мишка втікала в дірку заднього проходу. Або над бровами – «Раб КПСС». Були в декого й гарні наколки, а більшість із них – одна гидота. Правда, всі ці наколки мали своє злодійське призначення, і хто що-будь не мав право колоти, а мусив те, що відповідало його «професії». От, наприклад, кишеньковий злодій мав наколотого на руці між вказівним і грубим пальцями жука, що повз у напрямку ходу руки, що означає – повзе в кишеню.

Ця «знать» постійно розважалась, граючи в карти. Робили один другому масажі, кололи наколки, реготали як коні, в той час коли в нас був би і крові не дорізався, не то щоб побачив на обличчі в когось усмішку. Співали та курникали різних блатних пісень. Вся та їхня поведінка неймовірно дратувала нас, та нічого не могли ми їм вдіяти. Ми були без табірної стажу, боялися своєї тіні, а вони в ньому почували себе як удома.

Між нами під нарами лежав малярський адвокат – пан Берці. На ньому була прекрасна шуба, яку не встигли з нього в етапі відняти. Уркагани запримітили її і один з них заграв на неї. Тобто умовно ця шуба була закладена ним у банк. Програв її іншому уркаганові, після чого послав свою шестьорку принести йому цю шубу. Шестьорка підійшов до Берці, зловив його за ноги, які трохи видні були з-під нар, і скомандував: «Выползай, падло, сюда!» – Противитись не було права, пан адвокат виповз, одягнутий у шубі, яку не скидав із себе, бо холод і протяг під нарами дошкуляли людині. – «Сбрасывай шубу, падло!» – закричав шестьорка, а пан адвокат тільки замахах руками і невинною ломаною російською мовою почав виправдовуватися, що не може скинути її з себе, бо під нарами холодно, він мерзне і шуба його, то хто має якість право до неї.

Ех, як почув шестьорка таку відповідь, кинувся з кулаками на пана адвоката, почав м'яти йому боки, викрикуючи такі слова гніву: «Эх, падло! Да ты проиграл шубу в карты и еще споришь, не хочешь отдать!» – Ще щось на своє виправдання хотів сказати адвокат, та шуба моментально була стягнута з нього ще двома іншими шестьорками, які прийшли своєму «корешкові» на поміч. За впертість шестьорки м'яли тому адвокату боки аж до того часу, поки не скомандували старші уркагани, коли вже шуба була розстелена між ними: «Оставьте падло. Пусть лезет под нары! Будет знать на другой раз, что это значит нам противиться...»

Фізично і морально побитий пан Берці заповз знову під нари і гірко заплакав. Образа душила йому горло, він довго не міг промовити ні слова...

На цьому пригоди першої ночі в таборі ще не закінчились. Як тільки перевтомлені етапом люди почали дрімати, під нари заповзла ця дрібніша шкода, менші, малоправні злодії, які також хотіли хоч трохи поживитися

чим-небудь у новоприбулих. Здається, ще й тепер чую (**хоч минуло з то-го часу 32 роки**), той пискіт, крик людей, коли під нари залізла шкода. Прикладали людям до горла ножі, тягли у них з-під голови мішки, якісь лашки, хапали все, що тільки попадалось їм під руки. Зчинився такий крик, що аж чергові зайшли в барак утихомирювали в'язнів, наказували спати! Декілька разів уночі зчинився такий крик, бо наступ жульні на новоприбулих часто повторювався. Нагляд знову забігав в барак, бив людей дринами, з якими не розлучався впродовж своєї робочої зміни, наказував залазити під нари. А жуліки в них були шановані, жоден не дістав дрином. Та й навіщо, як то їхні брати по крові: крадуть і їм будуть сплавляти це вкрадене заповідарма – за пачку чаю чи махорки.

Вранці, як тільки стало світати, вчорашні ще етапники, сьогоднішні вже табірники, виповзали один за другим з-під нар, напівсонні, з замученим видом і мішками під очима. Кожному хотілося хоч трошки розім'ятись, випростати затерплі руки, ноги, спину. Підйому ще не було. Злочинний світ спав милим тихим сном, наче малі невинні діти, розкинувшись на застелених, щойно у нас пограбованих лахах. Тому-то наш такий ранній гамір був їм не до вподоби. Старший з уркаганів, з перекривленою мордою, зашипів наче змія, процідивши крізь заскалені зуби: «Падлы! Суки! Чумазники! Черти рогатые! А ну под нари, марш спать!» – А кому хотілося знову залазити під ту брудну, мокру нару, та що було робити – не послуховавши розпорядження такої «великої людини», можна було попасти в неласку, дістати по ребрах або спині. Ну, та й законне право було на боці кримінальників: ще підйому не було, ми не мали права вставати, хоч-не-хоч, а лежи до означеної години.

Позалазили ми знову під нари, але вже очей більше ніхто не склепив. Що кого спіткало вночі, розійшлося під нарами напівшепотом різними чутками. Майже нікого не було між нами такого, щоб щось та не вкрали йому вночі. А як не вкрали, то хоч підрізали речовий мішок. Злодійська пацифікація торкнулась кожного. У мене, наприклад, вкрали шапку-бурку.

Були випадки, що пороззували декого, залишили босими. На щастя, моя обувка вціліла на ногах, мабуть тільки тому, що була вже драна, незavidна. Бо хто тільки був у щось краще взутий, обов'язково на ранок залишився зовсім босий. Якщо когось не зуміли «пролетаризувати» в тюрмі, на пересильному пункті чи в етапі, то тут за одну ніч, до ранку, «пролетаризували». Люди позбувалися одягу, бо з деякими раніше часто траплялося, що віддали здоров'я, а дехто й душу за свій одяг.

Над ранком черговий ударив у рейку, пролунав дзенькіт шини по всьому таборі, що означало «підйом» – мусили вставати, заборонено довше спати. Всевидяще око наглядача шастало по кожному куточку, навіть під нари, чи, мов, хтось із зеків не захотів поніжитись, ще трохи поспати, і якщо натрапляло на такого, то черговий підбігав до нього і без

слів попередження хрестив його палицею. Такий підйом стосувався тільки нас, політичних, і тої меншої шпани, бо «знать» табору, верхівка, ще спала тихим і милим сном: по всьому видно було, що вони тут привілейовані люди... Шановані навіть адміністрацією. І цей самий наглядач, що так без серця лупашив нас буком, зі «знаттю» розмовляв на ти: «Васьок, Кольок, Злодійок» і т. п. Ох, уже й були колеги!...

Я вийшов з бараку, щоб ознайомитися з зоною. Підійшов до потічка, який протікав табором, поруч з парканом, умився холодною водичкою. Ходячи по зоні, в думці молився, просив ласки у Всевишнього, щоб допоміг нам усі ці труднощі побороти, пережити. З табору видно було прилісок Нижнього Шодрова, якого хатки були розкидані по схилах і чимось нагадували мені карпатське село. Біля хаток виднілись огороди, зеленіло картопляне бадилля та всяка всячина. Присілок також уже не спав, де-не-де видно було перехожих. «Боже! І тут живуть люди в хатах, – подумав я. – А в нашому таборі, так недалеко від цих людей – інше життя, Содом і Гоморра».

Тут я вперше між злодіями побачив нашу людину, зі Львівщини, з кримінальною статтею, зі строком невеликим, шість чи сім років табірною режиму. Але їй тут було не з медом: злодії східних мастей не святкували злодіїв з Галичини, вона була обірвана, худа-худюща, морально вбита. І коли ця людина побачила нас, своїх земляків, яких до цього часу не зустрічала, то дуже цьому зраділа, каже нам: «Ох як добре, що вас тут, хлопці, багато! Вбудетесь, звикнете до обставин і будете тлумити ту східну злодійню. Та то худоба – не люди». І не залишав нас, ходив за нами крок-у-крок, хотів виговоритися. Видно було по ньому, що заскучав за рідним словом, знайомими. Він і потішив нас: «Ви тут, хлопці, довго не будете, хай тиждень, два тижні – то гора, відправлять вас углиб тайги на заготівлю лісу, там буде вам трохи краще, як тут, бо, як бачите самі, тут і ніби то табір, і ніби пересилка – ні те, ні се, а там вже буде постійне місце».

***Пайка**

Хтось скомандував: «Получайте хлебушка, баланда готова». – І справді, звідкись із-за зони бригадири зі своїми помічниками-шестьорками вносили пайки хліба, але не на підносі, а в якихось плащ-палатках, коцах, а по боках ішли охоронці з дринами, вже від вахти, з чого видно було, що тут відкрито хліб не можна було нести, бо накинуться на нього, розкрадуть.

Заворушилися і наші новоприбульці. Більш енергійні, ще не доходяги, взялися за керівництво нами: роздобули списки в нарядчика, хто до якої бригади закріплений, де дістати хліб, з ким має їти на сніданок. Почалося групування по бригадах, усі трималися свого бригадира, як бджоли матки у вулику. По хліб пускали за зону тільки по два чоловіка з кож-

ної бригади, не більше. Але як ми дізналися, що хліб можуть закрасти, то всі гуртом під вахтою чекали свого бригадира з хлібом як самого Бога – кормителя нашого, бо кожному страх як хотілося їсти. Іншої розмови й не було між нами, як за пайку хліба. Кожний хотів дістати тільки «горбушку» – шкоринку або хоч довісочок шкоринки, ніхто не хотів м'якушки. Хоч були такі «вчені», які доводили, що серединка хліба цінніша, вона має більше білків та інших якостей, чого вже в «горбушці» немає. Однак і ті «вчені» простягали руку за «горбушкою», бо чомусь кожному здавалося, що вона ситніша, довше можна її їсти, жувати.

І коли настала така довгожданна хвилина, коли принесли хліб, по списку зачитували кожного і бригадир особисто йому вручав хліб, то кожний кривився, як йому не давав «горбушки», навіть коли беззубому 70-літньому дідові подали м'якушку, то він обурився, запротестував: «Я хочу тільки горбушку». – А йому всі хором відповідали: «Та ви, діду, без зубів, чим будете гризти?» – То він відповів: «Не журіться, яюсь згризу, щоб тільки була горбушка». – В ці хвилини людина більше ні про що не думає, як тільки про той шматочок хліба насущного. Це була велика і важлива подія в житті в'язня – одержати «горбушку», та ще з довіском хліба – це прямо щастя. Як світилися у кожного очі з радості, одержавши «горбушку», а серединку – з люті. Ніхто не зводив очей із рук бригадира, кожному здавалося, що він неправильно ділить той хліб, що в нього є любимчики і гірші. А спробуй кожному вгодити, задовільнити його бажання, як на цілий піднос пайок є тільки дві-три «горбушки».

Кожний, хто одержав пайку, клав її на шматину і щипав по кусочку, і то дуже маленькому, щоб якнайдовше розтягнути собі цю приємну хвилину. А дрібушки збирав пучками і кидав у рот, ще навіть язиком облизував шматину, бо здавалось йому, що дуже маленькі крихітки хліба позалазили в ній між нитки, треба яюсь їм і тут не дати пропасти.

Щоправда, були й такі, що не мозолили собі душу з пайкою: вхопять її в обидві руки і так з кулаків їсть, аж поки порожні долоні не залишаться. Тримати пайку до баланди – про це не могло бути й мови. Треба було якнайшвидше з нею впоратися, бо поміж народ швендялись до того голодні люди, що не зважаючи ні на що, навіть на те, що могли вбити, як тільки міг вирвати в когось пайку хліба – виривав і нею давився. Були навіть такі випадки. Вирве в когось пайку хліба і на ходу їсть, утікає і їсть, і хоч доженуть його, повалять на землю, почнуть по ньому топтатися ногами – всеодно він хліба не відпускає з рук, давиться ним і кричить-реве від побоїв.

До кухаря, який розливав баланду під шатром, майже неможливо було добратися. Натовп людей тиснувся на нього, декілька бригад зразу, кожна хотіла якнайшвидше поспідати, а кухар тільки відмахувався черпаком, та час від часу як потягне ним кого-небудь із доходяг по хребті – аж ляскіт піде по зоні. А жучки, його підхлібники, ще й примовляють:

«Вот так ему надо! Лупи еще раз суку!» Боже, що тут не кричалось, що не говорилось... Натовп був голодний, розлючений, у кожного очі були страшні, здавалось, один другого був би готовий з'їсти, тільки команда щоб була така. І хоч намагалися навести тут порядок наглядачі й комендант зони, бригадири – усі були безсилі. Безладдя тривало. Маса ревіла: «Хотим жрать! Сейчас наша бригада! Нет, наша! Вы, сволочи, подождите!» – І котрий бригадир був авторитетніший, мав сильніших хлопців, то та бригада снідала скоріше!

Хоч, правда, як надійшли з котьолками шістьорки табірної «знаті» – авторитетних урків, маса затихла, розступилася на боки, давала їм прохід до кухаря, бо тут панував такий закон, що їм ніхто не смів у нічому перешкодити. А то були б голову знесли тому, хто був би їм противився.

Кухар (звався «Коля»), побачивши їх ще здалека, зразу злагіднів, простягнув руки по їхні котьолки, довго колотив черпаком у котлі, аж поки не набирив самої гущі, виливав і так повторяв багато разів, аж поки весь їхній посуд не був повний. Ще на додачу сказав їм ласкаве слово: «Если будет мало дяде Льоне, придите по добавку. Я буду для вас еще держать». – Шістьорки висунулися з натовпу, не подякували «дяде Коле» за таку «послугу» – вони вважали, що так у них має бути, бо тут їхнє було право... Навіть самі наглядачі мовчали, коли їм наливали баланду. Ох і заздрили в цю хвилину всі голодні тим ситим «дядям Льоням» та їхнім шістьоркам! Кожний голодний хотів був би бути в цю хвилину ними, цими «законниками», цього жадав кожного голодного шлунок, а не розум.

Щойно як вони пішли, почалися ті самі крики, дядю Колю наче хто підмінив: знову став сердитий, махав як і раніше черпаком управо-вліво. Хтось кричав йому: «Что, падло, делаешь, саму жижу налил мне! Дай добавку!» – «Добавки хочешь? – кричав дядя Коля. – Давай котелок сюда, я тебе добавлю, сволочь!» – що означало, що він може вилити баланду в котел, а шальку кине поза натовп, не дасть йому й того, що дав раніше.

Знову в товпі вчинився новий шум. Хтось пхався, когось били, тягли за одяг, копали, кричали: «Бейте сукиного сына! Он закосил баланду», – що означало примудрився незаконно дістати другий раз черпак супу. От тут-то й мораль читали цій «падлюці»: «Мы подыхаем с голоду, а ты нашу кровную пайку жрешь! Убить бы тебя, сука, за это!» – і хто чим тільки міг дотягнутися до нього, кулаком чи ногою, то посилав йому стусани в спину.

Коли вже витягли з натовпу напівживого того, що «закосив» баланду, – як я глянув на нього, то аж мороз пішов по спині. Та то був живий труп, справжній фітіль, доходягя нещасний, дистрофік, у якого, мабуть, уже й розум не працював так як треба. Йому можна було простити той злочин, який він скоїв на очах усіх, не зауважити.

Мою душу сильно вразила ця людська несправедливість: коли брали шістьорки повні котелки густої баланди цим паразитам-уркаганам, яких

морди були аж надто жирні, то це було з нормальне явище, вони не брали «нашу кровну пайку», всі мовчали, ще й їм підтакували і не пхались, а казали: «Беріть, бо вам положено!» А той доходяга, що з голоду вже вмирав, підлягав карі, осуду!

Баланду брали в що хто мав: у мисочку або консервну баночку, хто у військовий котелок, а хто і в леда що, аж моторошно було на нього дивитися, але тут це все вважалось нормальним явищем, гігієни ніхто не дотримувався, бо тут був голод – то псу брат.

Натовп біля кухні малів, майже всі бригади поснідали, як комендант закликав, щоб підходили до котла ті, що вчора прибули. Заворушилися й наші бригади, ставали в ряд один за другим. Одна тільки була в нас біда, що майже ніхто з нас не мав посуду. А як і мав хто, то цього було недостатньо. Тому стояли один другому над душею, підганяли: «Їж швидше! Даси мені! Мені! Мені...»

Ще добра половина з наших не поснідала, як пішов шепіт між нами: «Не стане всім баланди, в котлі вже на дні». – То була страшна вістка для тих, що ще не їли, зчинилася паніка. Та дядя Коля не розгубився: вхопив порожнє відро в руки, пірнув ним у другий котел, де була кип'ячена вода, зачерпнув її і вилив до супу. Так учинив іще раз, а тоді вхопив черпака і довго розмішував ним все те, що (лишилося).

(На цьому рукопис уривається – Ред.).

ПЕТРО СІЧКО ПРО СЕБЕ

(Інтерв'ю взяв Василь Овсієнко на Івана Купала,
7 липня 1998 року, в Києві)

Родина

Народився я в Івано-Франківській області, Долинському районі, в селі Витвиця, 18 серпня 1926 року. Прийшов на світ у селянській сім'ї. Сім'я наша була велика, складалася з десяти осіб: було дві сестри і нас шість хлопців, батько й мати. Всі вже повмирили, залишивсь я один. Батько й мати вже не пам'ятаю, з якого року. Найстарший брат Степан був з 1911. Він кінчав теологію, вчився на священника, але на горі Маківці був побитий польською жандармерією, після чого хворів і помер. Тадей був з 1918 року, Адам з 1919-го, Іван 1920 року, сестра Ева з 1921-го, брат Йосип з 1924-го, друга сестра була з 1929-го і я з 1926 року. Початкову освіту осягнув у рідному селі. У нас була людина, яка підготовляла хлопців та дівчат до вступу в гімназію – учитель Волковецький. Я після його підготовки зумів зразу поступити в шостий клас гімназії.

Тоді була Польща, а сім'я наша була вихована в національному дусі, особливо мій брат Степан, який вчився на священника. Він був другом Степана Бандери. Степан Бандера часто бував у нас у домі. Особливо коли робили походи на Маківку, то завжди в нашому домі ночувало студентство зі всієї Галичини. Тоді й Степан Бандера приходив. Доки поліція прийде, то вони вже вийдуть десь там у гори.

Ось у такому дусі виховувався і я.

Підпілля

1942 року вступив я в Юнацьку сітку ОУН, склав присягу. То якраз була німецька окупація, почалась моя підпільна робота. Першим моїм завданням було організувати Юнацьку сітку, що я й зробив.

1942 року я поступив у шостий клас другої державної Львівської гімназії з українською мовою навчання. Тут я теж продовжував підпільну роботу. У 1944 році Провід ОУН направив мене в Карпати на Другу старшинську школу УПА-Захід «Олені» в Рожанках – в Карпатах є така місцевість, Верхня і Нижня Рожанка. Там, безумовно, було багато різних перешкод, труднощів, то цю школу мені довелося в листопаді 1944 року закінчити. Звідтіля ми верталися в нашу місцевість, за розподілом. Там у

нас є над Слободою Болехівською так звані Яворини. Нас, абітурієнтів, було дві сотні – сотня Щита і сотня Коника. Я був у сотні Щита.

Але отут сталося таке непорозуміння. У нас зброєзнавство викладав Кацо, осетинець. На вечірній перевірці виявляється, що Каца не стало – значить, утік. Ну, тут зразу наказ нашій школі відступати. Першою відступила наша сотня, за нами мала відступити друга сотня. При другій сотні був штаб, командиром нашої школи був Поль. Ми відступили, а на другий день чуємо в тих місцях постріли. Якраз я тоді був на стійці. Стійку виставлялося на ніч біля самої дороги, там такий корч калини був, а коли робився день – переходилося на зовсім інше місце. І я тоді якраз над самим ранком уперше зблизька побачив москалів. Їх їхало 33 вантажних машини солдатів. Отже, чуємо, що там, де була наша школа, – стрілянина. Москалі, може, думали, що там боївка проходила. Пізніше в теренах виявилося, що сталася зрада. Коли друга сотня з командиром школи мала відступати, прийшла польова жандармерія і доповіла, що Каца вбито в Оборозі в Слободі. Тоді командир школи дав приказ другій сотні не відступати, а післав звірити з реєстрацією – тільки тоді повірять, що Каца вбито. Виявилося, що там, в Оборозі вбили іншого стрільця, а не Каца. А Кацо за той час привів усе це військо: зі сторони села Вигода ті 33 машини і приблизно стільки ж машин з другої сторони, зі Слободи Болехівської. Якраз під час служби Божої вони оточили місце школи. Там понад двадцять абітурієнтів школи погинули, погинув і командир школи Поль, і командир польової жандармерії – то вже ми пізніше дізналися в терені. Тоді нам довелося вже добиратись хто як міг, бо наш збір мав бути в Чорному лісі. Мене направили в загін командира Різуна політвиховником сотні, згодом куреня Благого, який належав до загону командира Різуна, потім мені було перепоручено посаду політвиховника загону.

Коли почалися сильні облави, то сотні почали відступати за кордон. Мав можливість із відділами піти на Захід і я, але чомусь мені боліла душа, я ніяк не міг з цим змиритися. Ну що ж, покину Україну, піду за кордон, а народ мій лишається тут? І я вирішив, що за кордон не відступаю – залишаюсь на Україні. Тоді я мав секретну зустріч із представником УГВР Мироном Слюсарем, одержав підроблені документи на радянського громадянина. А в нього були документи, наче він переселенець з Польщі. Тоді з Польщі переселяли українців. На наші плечі лягло завдання організувати підпілля серед студентства вузів, тузів, а також серед учнів середніх шкіл. Цю організацію ми назвали **«Організація борців за вільну Україну» (ОБЗВУ)**.

Я спочатку вступив був до Львівського університету на філфак, але мене закликали у відділ кадрів і там хотіли арештувати. Я вислизнув прямо з рук відділу кадрів, за мною там було кілька пострілів по коридору. Я таки зумів вирватись на вулицю...

Пізніше з іншими документами я вступив до Чернівецького університету. Там я теж навчався на філфаці, на відділі української мови та літератури. Я вже був на третьому курсі, як стався всип (зрада) – і мене в Чернівцях 12 лютого 1947 року арештовують. Пам'ятаю, якраз з терену до мене приїхав був зв'язковий. Ми майже цілу ніч не спали, вели різні розмови. Він мені привіз деякі припоручення, я звітував про справу, як мається, а над самим ранком я заснув. І сниться мені сон, що я в рідному селі, хочу перейти до своєї хати, а три хлопці мене топлять. А я все в тих хвилях якось так борюкався, вирвався з їхніх рук і біля своїх воріт прокинувся. Мене так сильно вразив цей сон... Я вранці розказав його своєму колезі – зі мною на квартирі був студент фізико-математичного факультету.

Перший арешт

Пішов я на заняття. Перша пара була західноєвропейська література. Після неї приходить секретарка й оголошує мені: «Вас викликає ректор». А ректорат був в іншому корпусі. Я відчув душею щось недобре. Але взяв усі свої конспекти, виходжу з корпусу. А на воротах стоять оці три хлопці, що я їх у сні бачив, – у вишитих сорочках, в райтках, у чоботях, – словом, так, як у нас у Галичині в той час хлопці ходили. Вони тоді: «Як ваше прізвище?» Я кажу: «Що вам до мого прізвища? Хто ви такі? Ідіть собі в деканаті й дізнавайтесь». Тоді один з них дістає документ: «Ми з органів, такі-то, ви арештовані». Два стали по боках, показали револьвери. Наручники не накладали. Третій, який лишався позаду, якщо б я не дай Боже втікав, то пустив би за мною кулю. Теж показав револьвер. Тоді кажуть мені: «Ідемо містом, щоб, не дай Боже, ви не пробували втікати, бо ви бачите, що ми всі три зі зброєю і наша куля вас дістане». Приводять вони мене в тюрму. Там зразу, згідно з тюремним порядком, обрізали гудзики, забрали пояс. Хтось там був зі Львова, з тих зрадників, бо заглядав у віконечко, щоб переконавшись, чи це я. Забрали мої конспекти, кидають мене в камеру-поодиначку. Там запропонували, чи не хочу я вечеряти. Я відмовився, кажу: «Ні». Увечері камера відчиняється, викликають мене на дижурку і дивляться. Ті мої три хлопці, що були в вишитих сорочках, у райтках і в чоботях, тепер стоять у військових формах: майор, капітан і старший лейтенант. І тут уже легкова машина. Тюремні двері були відчинені – і мене зразу в машину. Один з одного боку сидить, другий з другого, я всередині, третій спереду. Ідемо Чернівцями. Вони теж мене попереджують: «Не дай Боже, не пробуйте, бо це ж тут і з машини ви не вискочите». Коли приїхали на вокзал, тоді вони мені й кажуть: «Ось бачите, зараз будемо йти до того і того вагону. Оцей пліт із цивільних людей – то наші люди. Цим коридором ви з нами будете йти до такого-то і такого-то вагону. Теж не здумайте тут втікати, бо одержите кулю». Усе це так робиться, що хоч публіка є, ходять люди, але абсолютно не видно, що тут когось арештували.

Ми вийшли з легкової машини, проходимо тим коридором у вагон. Вагон був купейний, у ньому було коло 25 чоловік охорони і ото мої ті три, що були раніше у вишитих сорочках, а зараз в формі. Мене завели в купе і сказали: «Роздягнутися до білизни, лягти і повернутися до стіни. Якщо захочеш у туалет або щось, то в такому повернутому стані звертайся до нас». Мене виводили, але біля туалету стояли двоє, і двері відчинені.

Їду я і б'юся думками: куди їдемо? По напрямку бачу, що з Чернівців на Станиславів. Проїжджаємо Коломию – не висаджують мене, проїжджаємо Станиславів – ні, проїжджаємо ми Болехів – станцію, яка близько від мого рідного села, – ні. Я вже зрозумів, що їдемо до Львова. У Львові підождали, поки всі люди з вагонів висіли. Як вивели мене з вагона, група з семи чоловік перебрала мене від цих трьох. Ті собі пішли, а цих сім мене повели. Я, щоправда, попросив, чи можна взяти курити – я вже видів, що йду в тюрму. При мені було кілька карбованців, при трусі ці гроші мені повернули. Вони кажуть: «Будь ласка». Тоді були в пачках по сто штук махоркові цигарки «Гиса». Я підійшов до ларка, попросив одну пачку, бо в мене грошей було якраз на одну пачку. А ларочник дає мені щось шість чи сім. Я кажу: «Та в мене немає стільки грошей». А він каже: «Бери, бери, синку, я бачу, куди ти йдеш, мені не треба твоїх грошей».

Ми з лівого боку вийшли з платформи, там стояла вантажна машина. Мені в цій машині наказали лягти ниць, накрили мене палаткою. Вони сіли по краях. Їдемо Львовом, я не знаю куди. Коли палатку відкинули, то виявилось, що привезли мене на вулицю Пелчинського – тут був центральний слідчий орган Західної України.

Перед арештом я був дуже гарно одягнений. Батько купив був мені гарний зимовий чорний плащ з каракульовим ковніром, мав я гарну каракульову кучму. Коли мене ввели в цей будинок, то з усіх кабінетів повиходили слідчі. Чую, вітають мене такими словами: «Ох и молодой заместитель у Степана Бандеры, ох и молодой!» Отакими словами мене вітають, що я молодий, значить, заступник Степана Бандери.

Привели мене на другий поверх, заводять в один кабінет. Там було два вікна, при них два вартові, у коридорі теж варта. Нічого мені не сказали, тільки передали мене варті. Я хотів поговорити з вартовими, щоб зорієнтуватися, що, як і звідки. А вони тільки кричать: «Молчать, нельзя разговаривать!»

Тут відчиняються двері. Дивлюся – заходить дівчина в українському народному строї і каже: «Друже, може ви будете снідати?» А я вже справді добу не їв і кажу: «Будь ласка, якщо щось принесете». Через кілька хвилин на таці приносить дві булочки з маслом, каву чи какао – я вже забув, ставить на стіл і запрошує, щоб я сів за стіл їсти. Коли я сів за стіл, дивлюся – під шклом моя фотографія. І пише: «ОБЗВУ». Ось тоді я вже зорієнтувався...

Як я поснідав, через кілька хвилин приходять слідчий: «Ну, пошли». Ідемо коридором, заводять мене в кабінет, там почалося безперервне, «конвеєрне» слідство. Тобто три доби мене тримали на одному кріслі, я не мав права вставати. Хіба приносили відро і я в їхній присутності робив, що мені було потрібно, потім це відро забирали...

Василь Овсієнко: Це Вам шов двадцятий рік – можна собі уявити, які це були психологічні тортури для юнака.

Петро Січко: Тепер ви розумієте, що таке «конвеєрне» слідство, чому вони мене три доби так тримали. Ось я від утоми засинаю. Вони дають мені можливість з півгодини поспати, будять – і раптово ставлять різні питання. Кажуть, що хтось зі студентів заарештований, що такий-то, такий-то. Але я, щоправда, зразу зорієнтувався. Вони мені зразу показали оригінали моїх літературних речей, які я писав підпільно. Від них я відмовитись не міг. Було так, що сидиш у бібліотеці, обкладеш себе книжками, Леніном та Сталіном, а пишеш свою підпільну справу. Я зразу зорієнтувався: що сказав перший раз – не змінював ні слова. Я зрозумів, що вони вимагатимуть від мене закордонних зв'язків.

Я мав «кличку», а вони цього не знали – я її викинув ще в туалеті. Коли до мене приїжджав зі Львова зв'язковий, то були так звані три «клички». Слово називав він – друге слово називав я. Після цього він називав мені цифру, я тоді називав свою цифру. Якщо ці дві «клички» в нас зійшлися, то третя була розірваний пополам карбованець. Одна половина у зв'язкового, який буде їхати до мене, а друга в мене. Бо коли навіть дві «клички» зійшлися, все одно я з ним не вів розмови, аж коли сходиться розірваний карбованець. При трусі його в мене не забрали, я викинув його в туалет.

Після тих трьох днів везуть мене на Лонського. Це якраз вечір. Такий підполковник – прізвища не пам'ятаю, але характерний такий жид – коли привіз мене на Лонського в тюрму, то дуже єхидно розсміявся. Ті двері заскрипіли, розчинилися... Каже: «Вот здесь вам будет ваше ОБЗВУ, ваша Українська Головна Визвольна Рада».

Брали ті відбитки пальців, все-все-все... Потім ось які були враження. Досі я ніколи в тюрмі не сидів... Ведуть мене тими коридорами, через кілька кроків – залізні двері, ґрати відчиняються, зачинаються. Привели мене в підвал, дивлюся – старшина. В підвалі котел, там горить вогонь. Старшина мені каже: «Раздевайся, будем жарить тебя». А в мене така думка, що зараз справді будуть мене пекти, або що. Я скидаю з себе одяг, а він тоді каже: «Мойся». Аж тоді я зрозумів, що мене в лазню завели. Він сам включив воду, я помився. А як витягнули мій одяг з тієї «прожарки»... Та моя кучма каракульова, ковнір – то все покрутилося...

Завели мене на камеру – одиночка. Маленька така камера, може півтора метра на метр. Ні вікон, нічого, тільки ніша над дверима, світло там горить. Я зразу вклякнув на коліна, почав молитися. Після молитви встаю, а по стінах щось там нашкрябано. Придивляюся: десь двадцять рисок, а тоді пише:

«Мабуть, завтра ведуть мене на розстріл». Отакий напис. І далі нема. На дверях, дивлюся, теж нашкрябано: «Іван Столяр». Ми, було, легалізували одного члена Крайового Проводу – він сам мій односельчанин, Витвицький Остап, – а документи йому той представник УГВР Мирон Слюсар видав на ім'я Івана Столяра. Він знав цю людину прекрасно. Цей член Крайового Проводу поступив на підготовчі курси медінституту. Дивлюся – на цих дверях нашкрябано «Іван Столяр». Дата поставлена, що день переді мною був він у цій самій камері. І в мене такі думки: Бог його знає, що з ним – чи розстріляли, чи як... Чую, ще два студенти в коридорі заговорили – деь їх переводили – впізнав я голос.

Після цього мене два тижні ніхто не рухав, я сидів на камері-одиначці.

В.Овсієнко: У цій такій маленькій?

П.Січко: Там я був тільки добу. З неї перевели мене в іншу, але два тижні я сидів сам-один. Уже почав звикати. Була параша – я навчився через парашу говорити з сусідніми камерами, бо саме життя заставляло.

Згідно з законом, слідство повинно вестися вдень, у робочий час, а там було навпаки: о десятій годині заводяться дизельні двигуни, страшний гуркіт, і ведуть на слідство. Камера відчинилась: «На букву таку-то». Хоча знають, що там більше нікого нема, тільки я один. Виводять мене на другий поверх – там такий довгий коридор був, по обох сторонах кабінети. То як на бойню заводили: з усіх кабінетів неймовірний писк мордованих людей: старі діди пищали, кричали старі жінки... Писк дівчат, писк хлопців, писк грудних дітей... Ось із одного кабінету виводять в'язня. Але він уже не йде ногами – він опухлий, як колода, від тих мордувань. Тягнуть його на животі, а він реве неймовірним голосом... Мене зразу повернули до стіни. Уявіть собі: ось я, юнак двадцяти років, іду в ту бойню...

Щоправда, першої ночі мене не били. Першої ночі записав моє прізвище, ім'я, курить собі, ходить по кабінету. А через півгодини спитав: «Отчество». Така витримка. Сиджу в кабінеті, чую кругом оті писки, мордування і те все... То першу ніч тільки ото, що заповняв він оці анкетні дані. А після цього почалися вже Содом і Гоморра. Я, безумовно, теж міг зламатися, і, може, багато інших не витримало, але я постійно був у молитві. Якось Бог давав мені таку силу волі, що, навпаки, чим більше вони мене мордували – я не обзивався ні словом. Прямо кам'янів, розумієте. А мордування були такі, що там прямо на слідстві втрачаєш свідомість від тих побоїв, аж на камері приходиш до себе – або лікар коло тебе, або ще хтось.

В.Овсієнко: А як вони вас мордували?

П.Січко: Били по всьому тілі. Голки пхали під нігті, у двері закладали руки, били електричним струмом. Або заводили в куток, де на вас капав вода, а ви не можете рушитись. То зразу здається, що нічого, а пізніше... А так звичайно – розженеться від дверей та й вас скопав ногами в

плечі, прямо б'є по обличчю, а то бере бука і буком пражить. Отакі різні безпощадні мордування, які я не в змозі передати.

Але якось Бог давав мені таку силу, що я витримав... А секретів тоді в мене було багато. Я навіть думав собі: чому я не був пастухом? Чому мене б'ють і мордують за закордонні зв'язки? Та вони так нічого й не дізналися. Я пройшов усю радянську тюрму, а мені пришили тільки оце студентство. Вони й не знали, що я – член ОУН, офіцер УПА. Хоча під час слідства привели були такого Березу, він зі східних областей, теж був у старшинській школі. Я його добре впізнав, а він, щоправда, сказав: «Ніні, цього хлопця там не було».

Або такі речі. Ви самі на камері. Заходить у камеру дівчинка в українському народному строї, кидається вам на шию і хоче ніби цілувати, і вмовляє: «Друже, ви такий гарний, молодий – плюньте на ту всю ідейність, на те все – для чого воно вам?» І починає все це критикувати, а потім: «Давайте розписку, будемо співпрацювати – я теж пішла на співпрацю». Я їй казав: «Дівчинко, зраднице, покинь камеру!» Або такий психологічний тиск. Дають таку камеру, щоб було видно вікно. По той бік вулиці балкон. Виходять собі студенти, дівчата, щось читають, на скрипці грають, сміються, бавляться. А в цей час ота дівчина приходиться...

Коли закінчилося слідство і я підписував цю «двохсотку», то, пам'ятаю, якраз вишні цвіли. Як мене привели в кабінет, то вітер пелюстку квітки заніс. А я чекав кари смерти. Я не знав, що кара смерти вже скасована. А тоді думав: «Боже, чи буде ще колись така хвилина, щоб я міг під вишнею посидіти?» А коли всі ті мордування були, коли я чекав тої кари смерти, то я вклякав на коліна і молився до стін, щоб колись хоч ті стіни змогли промовити українському народові, що мордували тут юнака і він не зрадив. Не зрадив своїх друзів, не зрадив український народ...

Ну, Бог допоміг усе те пережити і людям розказати.

Я тут трошки відійду від автобіографії. Коли недавно у Львові заклали камінь, а потім відкривали пам'ятник жертвам сталінського терору (то тепер вулиця Степана Бандери), я хотів, щоб дали мені слово. Бо люди, які брали участь закладенні каменя, говорили про Кравчука, про якісь такі різні речі, не по суті навіть. Мені було страшенно прикро, що Малицький, який керував Товариством політв'язнів, не дав мені слова. А коли було освячення пам'ятника, то вже говорили й політв'язні, гарно говорили, а все одно не було жодного, щоб по суті розказав. А звідти ж видно вікно моєї камери – там тепер уже гратів немає, – там, де мене мордували, де я на колінах молився до тих стін... Коли прийшли депутати, такі як Степан Хмара, Ярослав Кендзьор, то їм зразу дали можливість виступити, бо то ж прийшли депутати. Я подав записочку, хотів тільки три хвилини – мій виступ був би відрізнявся від усіх інших. Я хотів відобразити картину тих мук, того катування, бо якраз там, у тих застінках, мені довелося бути два рази – перший раз у 1947 році, ще юнаком, і вдруге 1979, як разом із сином Василем сиділи тут за Українську Гельсінкську

Групу. Так хотілося виступити на освяченні цього пам'ятника – і не дали. Але то я трошки відійшов від автобіографії.

Коли підписуєш «двохсотку» – статтю 200, то це означає закінчення слідства. Приїхало з Києва три представники. Кілька годин умовляли мене, хотіли, щоб я пішов на співпрацю. Давали мені можливість закінчити університет. Якщо боюся у Львові чи в Чернівцях, що мене тут можуть убити, то вони влаштують мене в Києві. А якщо боюся взагалі на Україні, то вони мені гарантують навчання в Московському університеті. Я що їм сказав? Кажу так: «Душу мою, погляди мої ви бачите (бо вони мали багато моїх рукописів) – таким я є. Я не маю права зрадити свій народ, самого себе. Але дорожу й тим, щоби в очах ворога бути достойним. Бо ворог любить зраду, але не зрадника...»

Я, молодий юнак, справді дорожив тим, щоби ворог розумів, що він має перед собою людину, яка має вибір. Я сказав, що з цього шляху не зійду. Тоді вони сказали мені вже російською мовою: «Жалко, что вы не воспитывались в нашей системе...» Значить, я мав би працювати поруч з ними. Я буду українською переказувати, бо мені російською важко. «А так, – каже, – ми вас кинемо в такі умови, що не тільки ваш розум не буде розвиватися, але вб'ємо всі ваші знання». Я думаю: як то так, що хтось може мій розум убити? Бо до цього часу я мав надзвичайну пам'ять. Наприклад, я міг у книжці сторінку перечитати і зразу слово в слово переповісти. Хіба десь трохи зіб'юся... Хоч то все дуже швидко вивітрувалося з голови. А от зараз уже, як треба якусь стрічку завчити, то стільки труднощів! А тоді я володів надзвичайно сильною пам'яттю.

Через якийсь час відбувся суд. Я не знав, що кара смерти замінена 25-ма роками. Я молився й готувався до смерти, молився до тих стін, щоб вони колись сказали українському народові... Суд тривав три дні, в самій тюрмі.

В.Овсієнко: Дату суду ви пам'ятаєте?

П.Січко: Це був червень 1947 року, 23 – 26 числа. На суді я тримав себе так, щоб, не дай Боже, ворог не тішився, що він мене злавав, що я вже людина, яка впала духом. Тільки там, на суді, коли зачитували вирок, сказали, що кара смерти скасована... Вам, мовляв, належить кара смерти, але зараз замість кари смерти дають 25 років... То мене огорнула така радість, наче я вдруге на світ народився. Думаю: ну, е, раз я ще отут, у тих застінках, не погинув... А доти я, кажу, готувався до смерти.

Ось хочу розказати такий епізод зі слідства. Одна з моїх підлеглих, студентка, дала покази, що коли я приїжджав у Львів, то в неї на квартирі якимось викликав когось зі студентів і завжди любив ставити револьвер коло себе і погрожувати. Коли друкував щось на машинці, то на повсті, щоб не було чути десь за стіною. Такі покази для мене були нуль, але якою була ця очна ставка? Викликають мене. Я так з однієї сторони стола сиджу, вона з другої. І зразу ж мені запитання: «Перед вами сидить дівчина. Скажіть, з якого часу і відколи ви її знаєте?» Я даю відповідь: «Цю

дівчину, що сидить переді мною, я вперше бачу». Потім її запитують, і вона теж каже, що вперше мене бачить. Ну, а перед тим показували мені її зізнання, які вона підписала. Мене тоді хапають за обшивку – і за двері. Чую, що її безпощадно б'ють – пищить вона нелюдським голосом.

Коли її вже добре побили, тоді знова заводять мене в кабінет. На те ж саме крісло сідаю, що й сидів, вона теж. Мені першому те ж питання: чи я знаю цю дівчину, яка сидить переді мною. Я відповів те ж саме: що вперше її бачу. Запитують її, і вона починає зі сліз: «Простіть, друже, я не в силі витерпіти тортури – я вас знаю». Але, повірте, я до неї не чув найменшого гніву.

В етапі

Коли ми вже були на пересильному пункті (там була така велика камера, на 260 чоловік, у шість рядів ми лежали), то наглядач покликав мене в підвал. Дивлюся – та моя дівчина, кинулася мені на шию... А вона сама львів'янка була. Каже: «Я спеціально попросилася на кухню картоплю чистити – хочу передачу тобі зробити, і куриво. І: «Чи не гніваєшся? Бо я не витримала». Я абсолютно не відчував образи. Я розумів, що вона не витримала. Ми там поговорили, а потім вона каже: «Назавтра я ще попрошусь на кухню. Мама мені щодня приносить на пересилку передачу».

Але на другий день нас уже в етап. На подвір'ї та комісія. Роздягають наголо. В одній стороні там дівчата, яких теж лікарі перевіряють. Але дівчата хоч коцом закривалися чи яким покривалом, а ми ні. Ми прямо так: роздягтися – так роздягтися. Тут ця моя дівчина має такий великий мішок сухарів і, видно, хоче передати мені. А тут уже нас етапний конвой перенимає після лікарської перевірки і – не дай Боже! – ніяк не допускає. Не можна! І так нас щораз більше добавляється, ми зближаємося вже до воріт. Вона все просить, а конвой не дозволяє. Там на ганку був начальник цього конвою, то я їй тоді кажу: «Підійди до начальника конвою і скажи, що брат іде в етап, а ти хочеш передати оці сухарі». Вона підбігла до нього, він дозволив і став, хотів бачити, як то буде брат із сестрою прощатися. Вона мені той мішок у ноги поставила, ми тут кинулись, обнялися, вона розплакалася, та й я заплакав, якимось так, знаєте... А тут за ворітьми вже собаки гавкають, тут відчиняються ворота, вже кричать: «Девушка, в сторону!» А нам: «Взять вещи! Шагом марш!»

Коли нас вели Львовом на стацію по вулиці Городоцькій – дивлюся: вікно кімнати, в якій я тримав автомат, револьвер, дві гранати (бо то не цілий час можна було з собою носити) – те вікно вже розібране під час тросу. Там у нас знадвору ніби дошками було закрито...

Ага, я ж проминув таку важливу річ. Я не повинен був здатися живим. Ми мали в лівому бедрі заштиту трійку. Завдання було таке, що якщо, не дай Боже, арештують... Чому саме тут зашивалася трійка? Щоб коли закують у наручники, то щоби міг перекусити і отруїтися. Ну, то я себе чув сміло, бо, знаєте, в університеті не завжди можна бути з револьве-

ром на лекціях. Часто я, щоправда, і з револьвером ходив, але в більшості без револьвера, та мав цю трійку. А то я якраз поїхав у терен, страшенно змок там, бо дощі падали сильні, і в гуртожитку переодягнувся. Блузу з трійкою я залишив, а одягнув зовсім іншу, навіть не свою, а чужу, товариша свого. Бо інакше, якби я мав цю трійку, то я був би таки зразу... У Чернівцях зажив чи як... Щоб отак самому собі відібрати життя. Це передбачалося про той випадок, що можеш не витримати всіх цих мук. Але, як кажуть, якимось так Бог допоміг, я й сьогодні завдячую Господу і маю моральне право (бо знаю, що не всі витримали, міг і я зламатись, – але Бог допоміг мені), і я маю моральне право багатьом сказати, що якщо не так діють, не так працюють, що треба, хлопці, робити по-іншому.

І ось почалася Содома і Гоморра, вже в ГУЛАЗі. Спочатку нас етапом завезли в Кемеровську область. Розкажу вам такий момент. На пересилці в Абгурі Тосівського району Кемеровської області, коли ми ще не знали, куди нас розподілять, відчинилася брама і нас по тих формулярах приймають. А переді мною був один двадцятип'ятилітник зі східних областей України. Капітан, який приймав, зачитує прізвище – а то його тато, рідний батько, 25 років! Він тоді скричав: «Папаша!» А батько теж дивиться, що син: «Сынок!» Той капітан розщепив кобур – і собі кулю в лоб! Розумієте, не витримав того болю. Він падає на землю, тут зразу зачинилися ворота, батько вмлів, його на носилки, в санчастину... За якихось 15 хвилин ворота відчинилися – там уже приймала зовсім інша людина. То я вже не знаю, чи залишився той капітан живий, чи ні, яка доля його батька.

Табір Шодрово. Голод

Це був десь липень 1947 року. Нас зі львівського етапу там було три з половиною тисячі чоловік. Нас вели у табір Шодрово. Пішки гнали багато кілометрів, у якихось стайнях ми ночували. У Шодрово табір уже був – лише огорожа, але бараки довелося будувати нам. Але я хочу, щоб Ви зрозуміли, що нам довелося пережити, щоб до весни з трьох з половиною тисяч чоловік у цьому Шодрові залишилося нас триста чоловік живими. Голод, нужда... Ми там гинули на елементарну дистрофію. Там належалося за нормою якийсь пайок... Ми, політв'язні, були тоді разом зі злочинним світом. Для того кримінального світу тюрма вже була як рідний дім. Цукор, масло, якісь там жири чи м'ясо вони з кухні крали. Для нас, по суті справи, залишалася водичка і, може, десь якась крупа бігала. А тих 500 грамів хліба, що належалося на день, – то можна було так у кулак взяти, а часто й того не доводилося мати.

Ми доходили – елементарна дистрофія, по 300-400 чоловік лежали ми в бараках. А яка була санчастина? Це був звичайний довгий барак, нари суцільні – низ, верх, – і оті лахи, що ви маєте, ніякого ні матраца, ніякої подушки, нічого. Отак у тих своїх лахах лежите і доходите. А чому так умирали? Що таке елементарна дистрофія, мені пізніше пояснив лі-

кар. Є елементарна дистрофія першої стадії, другої і третьої. Першої стадії – то є різке похудіння, але людина здорова, якщо їй дати нормальне харчування, то одужає. Другої стадії – це ще сильніше худне чоловік, але ще не гине. А третя стадія – то вже хіба на сто чоловік, хоч би в найкращі умови попадав, виживає один-два чоловіка. То вже коли повністю всі жири з організму вийшли. І що цікаво: в кінцівках ще залишається жир, а перед самою смертю, коли людина вмирає, ці кінцівки подають той жир в організм і людина видається нормальною. Чому я це знаю? Був такий фельшер-жид один, його кримінальники зарубали. Там кинулись, хто би в санчастині записував, коли йде прийом хворих. Кажуть: ага, тут є студент. Мене покликали.

Там були два лікарі – в'язні мадяри Петерфальві і Йоушваль. Петерфальві був керівником національно-визвольного руху Угорщини, мав два факультети – він був і лікар, і священник. Їх свого часу направляли в Африку, то давали ці дві науки – щоб він був одночасно і священник, і щоб міг лікувати. Цей Петерфальві завідував санчастиною, був Йоушваль, ну і я. Чим було добре з Петерфальві – він ще не міг добре по-російськи говорити, то ми з ним спілкувалися німецькою, бо я в той час непогано володів німецькою мовою після гімназії. А медикаментів не було абсолютно ніяких. Петерфальві діяв тільки на психіку хворого. Він мені казав заколотити води з невеличкою кількістю вапна, другу банку – з кухні брав солі, робив соляну воду. В третій банці колотив вугля, щоб було чорне. Коли приходять хворий, то Петерфальві мені каже: «Дай ложечку ось цих ліків». Люди доходять, а дозволяли тільки 30 чоловік звільняти від роботи з трьох тисяч – така була норма, – а більше ні, хоч там температура, хоч що. І ще вранці на розводі дозволялося трьох чоловік звільнити від роботи, тобто всього 33 чоловіка, не більше. То лікар діяв так, ніби справді лікує: коли я набираю, наприклад, вапняної води, то він кричить на мене, що я помилився, а треба ось цю. А той, бідний, п'є і так дякує, бо не знає, які «ліки» приймає.

На третій день я записую хворих, а приходять один хворий і каже, що в нього болять живіт. Лікар каже: «Скажіть йому, щоб скинув з себе куфайку». Я кажу, що лікар велів скинути куфайку. Він розщипає фуфайку, а в нього отут сокира. Петерфальві якимось так затрясся (бо ж ті кримінальники переді мною зарубали фельдшера), а «хворий» каже: «Пошли, поговорим!» Він мені пред'являє такий ультиматум: «Мы ежедневно будем подавать список по десять человек на освобождение от работы. На прием ходит не будем. Мы в списке будем менять людей, а вы должны включать их. Если нет, то твоя голова летит, как полетела у этого фельдшера». А я кажу: «Ви ж знаєте, що я цього не вирішую». А була вільна начальниця санчастини, росіянка на прізвище Подперало, але гарна як людина. І Янсон, німець такий. Ми з Петерфальві їй кажемо, що така справа – що робити? Вона зразу сказала: «Беріть щодня той список і включайте їх, бо повбиває вас той злочинний світ». А мені з серця кров капає: маса наших хлопців, такі чесні, вмирають...

Яким був той голод і холод? Спочатку я був у похоронній бригаді, тобто ми виносили трупи до вахти. Умирало щодня найменше 15-20 чоловік, але були такі дні, що вмирало 50-60 чоловік. І найстрашніше було що? Лягати спати. Знаєте, ще вдень якось ходиш, хоч світ паморочиться – до того ослаблена людина, що вітер нею хилитає, один тільки скелет. Страшно лягати спати, але все одно де дінешся – настає ніч, у ту рейку вдаряють «отбой», треба лягати. То ми так підсаджуємо один другого на верхні нари, висадили одного, другого, третього, потім ті хлопці звідти подають руки, підтягаємось, нарешті отак у молитві засинаєш. Чому я казав, що страшно – прокидаєшся, а Михайло, що з правого боку, вже мертвий, а з лівого Іван – і Іван мертвий. Степане? Три-чотири хлопця зліва вже трупи, три-чотири справа, а ти якось між трупами лишився ще живий. Ви знаєте, то словами наче якось просто передаєш, але то страшно діяло.

А як хоронили наших хлопців, як це все робилося, що й історія не доведе, як нас мордували. Я спочатку був у тій бригаді, що носила трупи до вахти. Були такі дерев'яні носилочки у вигляді ящика. У чому мати на світ народила, абсолютно голого, того трупа вкладаєш у той ящик і приносиш під вахту. Звідтіля виходить наглядч, що має багнет, і тим багнетом в ділянці серця проколює кілька разів – то для того, щоб, не дай Боже, живого не винести за зону. А зараз же зима, він як камінь, уже застиг. Хлопці з Караганди мені казали, що там був інший спосіб: там били молотком по голові, поки мозок не вискочить. Звідтіля ту голу людину з тим ящиком забирали від нас. Там за зоною були викопані рови, в ці рови зимою вони скидали трупи, не засипали, нічого, аж весною загортали їх землею, засаджували тайгою, і тепер хіба що випадково хтось десь при якомусь будівництві знайде. Тепер нехай би навіть хтось підняв лікарняні висновки – абсолютно нічого то не дасть, тому що лікарів примушували, як і того Йоушваля, і того Петерфальві, писати «інфаркт серця», що хворий був на легені чи на таку-то хворобу, що, так би мовити, абсолютно своєю смертю помер. Отак оформлялися тисячі людей, які помирали. Ось у якому страшному становищі ми були.

Спочатку ні посилок не було, нічого... Коли в 1948 році прийшли перші посилки, переважно прибалтійцям – литовцям і латишам. Із Західної України якось і мені попала посилка. Ну, а там блатний світ стоїть коло воріт, ви тільки розписуєтеся за посилку, виносите – вони тут же забирають. Ти хіба біжиш за своєю посилочкою і дивишся, як вони там розкошують, усе це їдять. Хто хоче, може тобі якийсь недопалок кинути чи, може, кусочок сала відріже, як псові. То я зробив зовсім по-іншому. Коли я вже робив у тій санчастині, а головним бухгалтером був такий Бісун, зі Львова, ще Микитин, то я зібрав щось сім чи вісім хлопців з цим Бісунем. Ми пішли на вахту, де видавали ті посилки. Тільки ми з тою посилкою вийшли – мене хлопці зразу оточили. А бухгалтерія була, може, якихось сім метрів від вахти. Ми заскочили в бухгалтерію, зачинили за собою

двері на залізний лом, сіли і ту посылку всю з'їли. Залишився хіба що такий маленький капшук махорки. То я той мішок уже сміливо ніс у барак.

Страшна була картина вмирання. Санчастина була в довгому бараці. Ніякої постелі там не було. Цей Петерфальві, коли ми заходили з ним у санчастину, точно визначав, коли хто помре. Коли ми повз таких проходили, то він казав, що оцей має через годину вмерти, той тоді, а той тоді. Був з Коломиї один хлопчина. Петерфальві каже: «Ось підходьмо до цього хлопця, він зараз буде вмирати». Підходимо і я кажу: «Друже, лікар питається, як ви себе почуваєте?» А він мені каже (у такій вишитій сорочці був): «Друже, я вірю, що повернуся на Ук...». І слово «Україна» вже не договорив, закрив очі, помер. Тоді Петерфальві каже про одного нацмена: «Підійди до нього, зараз він буде вмирати – побачиш, як виглядає ця смерть». Підходимо, той щось трошки зашкваркотів по-німецьки. Я запитую, як він себе почуває, а він каже: «О-о, доктор, я чувствую себя очень хорошо. Верю, что вернусь на свободу и своей жене сделаю...» І показав, що зробить їй «харакірі», бо жінка його посадила – то він її уб'є ножем. Отак з піднятою рукою і вмер.

Що цікаво, ця елементарна дистрофія третьої стадії подає організму останні жири з кінцівок, і людина має абсолютно нормальний вигляд, їй здається, що вона повністю здорова в свої останні хвилини життя. Але вже навіть якби вона потрапила в добрі умови життя, то все одно помре, бо при елементарній дистрофії третьої стадії клітини в шлунку вже змінилися, людина вже тільки кров'яним поносом опрацьовується – одна кров уже з неї йде.

А чому люди вмирили так страшно? Що буду кривити душею? Бо те було й зі мною: сеча не трималася. Ось лежиш на тих нарах і чуєш, що хочеш у туалет. Не раз інколи до дверей встигнеш дійти, а там то все поллялося по тобі, і все. А інколи, тільки проснувся, тільки з нар злазиш на підлогу – вже потекло по тобі. Так що всі, повний табір мужчин – усі ми страшенно смерділи, бо від нашої сечі одяг на нас не висихав. Спокійно спали тільки раз на десять днів, коли видавали маляс. То навіть не цукор, а цукрові відходи. І то треба було одразу з'їсти, бо коли не вхопиш, то зразу відберуть. Цукор мав таку властивість, що тої ночі, коли з'їв цей маляс, то не обмочуєшся, а там знову те саме повторюється.

Воші безпощадно нас гризли, бо там лазня була така примітивна: води дають тільки черпачок. Хоч це було в тайзі, та вода все одно завозна, в бочці завозили.

Крім того – лісоповал. Голодні, і постійний штрафний пайок. Норми такі, що не в силі виконати... Я сам ні разу не зробив ту норму. Там давалося виробити певну кубатуру, залежно від лісу: грубший – більше, тонший – то менше. Тому дають штрафний пайок. А штрафний пайок – це що? Вранці дістанеш триста грамів хліба і шулюнку – це баланда, проціджена через марлю.

Ще ось що. Це переважно були лісові табори, на лісоповалах ми робили. Спочатку йде спеціальна бригада з підсиленням конвоем, яка вирубує просіку в п'ять метрів шириною, ставилися вишки, солдати. То до трьох діб, яка трава в тому лісі є, – все з'їдали, голій тік лишався. Не тільки якусь дику цибульку, а й звичайну траву теж їли. Один підполковник, який був у суворовцях, у руських партизанах, – він навчив нас робити лепшошки: віддерти кору, на вогні припекти, порізати на квадратики і їсти. А людина ж голодна, того всього шлунок не переварював, був кров'яний понос. Ідеш, скажімо, з роботи, в тебе понос, просишся, що хочеш, а конвой – Боже борони, то хіба один другого тримають попід руки. Розціпаєш штани і так робиш своє, оправляєшся.

Отакі дикі, жорстокі були порядки. Маса людей у тому голоді гинула... Спочатку нас було кілька тисяч, потім все менше й менше, пустіли бараки. Знаєте, який то страх накликає, коли є 40-50 трупа щодня... Тільки про їжу говорили, більш про нічого. Завжди думалось: от яка то добра картопля була. Були такі мрії, що тебе привели під гору, а гора з хліба, і тобі дали таку кару: проїстись через оту гору на другий бік, і таке було велике щастя, що ти проївся через хліб. Чи щось таке дурне думаєш, що навіть у лісі, коли ту кору їси: ех, упав би баняк бульби перед тобою – яке б то було щастя!.. Голова не сприймає більш про ніщо говорити – тільки про одну їжу, від рання до вечора. Отак засинають, вмирають... А цей злочинний світ – він собі гуляв. У них були всі ті жири, які належалися до пайка, було м'ясо і все... Вони собі грали в карти, керували всім, усе було в їхніх руках. То були неймовірно жадливі речі, важко навіть передати.

Мені шкода: була в мене написана книжка «**Сталінські ТЕТА**». Я, як тільки звільнився, почав її писати... Що означало «ТЕТА»? «**Сталінські тюрми, етапи, табори, амністія**». Хтось міг просидіти в одному таборі навіть десять років, завезли його туди – і аж звільниться. А в мене була якась помітка в формулярі, що я добрих 150, до 200 таборів пройшов. Було так, що в один день бував у двох таборах: мене не приймають. А було так, що 3-4 дні побуду в одному таборі – і в інші табори гонять. То були страшні речі.

Спочатку, бачите, ми не привикли до таких умов. А потім, коли нас залишилося триста з трьох з половиною тисяч, у мене виробився якийсь захист. Я почав пізнавати, що собою становить той злочинний світ. Я відчув, що все одно мушу вижити в тих умовах, що я все оце пекло переживу.

Хочу сказати, що в таких тяжких умовах люди, які й на волі бідували, переважно простий оцей селянський, робітничий люд, – і в тих умовах залишався людський. А хто на волі жив розкішно, той, коли попадав у ці жадливі умови – такі люди ставали нелюдьми, просто, можна вжити таке слово – худобиною. Вона готова була тебе з'їсти, вбити, все, що завгодно. Там ішло на вижиття. Який був клич? «Ти здихай сьогодні, а я

завтра». Ніякої совісті там не було. Я повторюю, хто бідував на волі, то вид людини ще мав, а хто на волі добре жив, то в тих умовах ставав страшною, неймовірною людиною. А вже пізніше наш народ почав звикати до цих умов, уже не піддавався злочинному світові.

Ось розкажу вам, як нас на лісоповал водили. Нас, 25-літників, вело 4 конвоїри, а тих, хто мав до десяти літ, вело 2 чоловіка. Окрім чотирьох конвоїрів було дві собаки. Приводять нас на лісоповал. Ось ударили в рейку – значить, обід принесли. Ми повинні сходити вниз на площу, де нас будуть перевіряти. А я свою сокиру, якою обрубував гілля, в пеньок забив. Дивлюся, підходить один, поклав на пеньок руку і – трах! Руку відрубав. Підходить другий... Тоді я сокиру вхопив і не дав. У той день коло десяти чоловік відрубали собі руки. А загалом там коло ста чоловік відрубали собі руки, щоби потрапити в санчастину. Чому? Ніби в санчастині нормальний пайок, і не йде на роботу.

Як на очах друзі вмирили... Пам'ятаю, валяємо ліс. Дядько: «Що, куди валяємо смереку?» – «Ось у цей бік». А поруч два професори теж валяли смереку. І вони по-вченому стали міркувати, під яким кутом кидати, синус, косинус там вираховувати. І так зрізали смереку, що одного гілля прикидало і побило. У цій справі треба мати чуття...

А ось яким був обід. 500 чоловік звели, перевірили, наказали сісти. З тих п'ятисот чоловік, скажімо, 2 – 3 виробили норму і мали пайок 1-1 або 2-2. Що 1-1 означало? Додаткових 100 грамів хліба, 100 грамів вівсяної каші; 2-2 – це 200 г хліба і 200 г каші вівсяної, 3-3 – то 300 г хліба і 300 г вівсяної каші. Уявіть, 500 чоловік сидить, а тим двом, трьом чи чотирьом, що норму виконали, дали обід. Посадять їх до нас обличчям, вони несуть до рота ложку тої каші, а решта 500 теж ту кашу лигаємо – такий рефлекс голоду ...

Щоб припинити рубати руки, почали саморубів не в санчастину відправляти, а садити в ізолятор. Як тільки рука трохи загоїлася, заставляли носилками глину носити. Чотири безрукі беруть носилки, інший безрукий має рискаль, накидає глину. Один, наприклад, був швець, то він собі ногу відрубав, каже: «Я маю спеціальність в руках».

А в їдальні, знаєте, що найдорожче було? – Поясню вам, що таке горбушка. Коли хліб порізати на ті двістіграмові пайки, то серединка не вважалася такою цінною, як тверда горбушка, тому що її довго їш. Баланду випиваєш скоро, а той кусочок хліба несеш на нари, так собі ляжеш, кусок платини маєш, покладеш і так дзьобаєш. Приємність собі маєш у очю хвилину... Бо що то – два чи три рази вкусив... Ото були найприємніші моменти. Така була наша їжа.

На Тозі

Але було й інше. Був я на Тозі. Там теж голодний приходите, чергою йдете, отут вам лляють баланду і дають тих 200 грамів хліба. Не смієте затримуватися – якщо до виходу не доїв хліб, не допив баланду – луплять

тебе в карк або поза вуха і викидають їжу. Там був такий кошик і бачок, де ти зупу повинен вилляти. А ти голодний, умираєш з голоду... Хліб – хтось би міг думати, що людина дуже голодна, то може дуже скоро з'істи – ні. Баланду, коли вже не встигаєш, то виливаєш на себе, і пізніше вже ті ганчірки смочеш, бо то теж ніби має якийсь смак. Бо тут наглядач б'є в шию, мусиш ту миску кидати.

То було на Тозі. Ця зона поділялась на дві частини: штрафну і не штрафну. То я був у не штрафній частині. Був там начальник режиму – вилетіло мені тепер з голови його прізвище. Червоний такий, як кат. Цей табір був у такій щіліні, він нас там вишикує і таку «молитву» читає, мораль: «Советская власть вас сюда пригнала не для того, чтобы вы работали – нам не нужно вашей работы, – а чтобы вы помучились. Здесь и подохнете, в этих сопках ваши кости будут похоронены». По інструкції начальник режиму не мав права зі зброєю в зону заходити, а він відразу відчув себе героєм, зброю не лишив і заходить. А один такий дохідний каже: «Гражданин начальник, у меня пайку своровали!» А він повертається: «Что ты говоришь? Кто?» – А він його сокирою по голові. Він тоді юзом по тих сходах, ще зумів вхопитись за наган. Той тоді другого удару завдав йому по руці, вирвав наган, і їх кілька хлопців вже з наганом і з сокирою заскочили в ізолятор, заблокувалися, і аж поки з управління начальство не приїхало, вели переговори, то вони тоді викинули наган і сокиру.

Як тоді запускали в зону: приходиш з лісопівалу мокрий – цілий день дощ падає, не маєш права нігде від нього спастися, – все одно під вахтою роздягали наголо, як мати на світ народила, в те болото ті ганчірки, перешукували, переглядали, щоб, не дай Боже, якогось цвяха не було, – і все одно, бачите, хтось зумів сокиру перенести, і тою сокирою... А коли нас виводили весною з цього табору – нас триста чоловік, що залишилися живими, – там, у Тозі, була могила того начальника режиму, з зіркою. А я їй кажу: «Ади, ти ж казав, що ми подохнемо в цих сопках, але з твоїх зубів уже цієї весни хрін рости буде. А я ще, слава Богу, своїми ногами йду». Так що все в Божих руках...

У той час у таборах політичні в'язні були разом з битовиками, з кримінальними. То вже пізніше нас розділили, в ОЗЕРЛагах, в таборах особливого закритого режиму, де політичні були окремо від побутовців. Я вже розказував про того начальника режиму, як ми проходили повз його могилу, як я глянув на неї і сказав: «Бачиш, ти казав, що ми загинемо в цих сопках і зігниють наші кості, але ми ще йдемо, Бог знає куди, але ще живі, а з твоїх зубів уже цього року хрін буде рости». Бо він уже лежав у сирій землі.

А пересилка – це теж щось страшного було. Там все поділялося по «мастях». Цей злочинний світ – там масть така-то, там така-то. Вони гуртувались по цих «мастях». Найстрашніше було саме на тих пересильних

пунктах: ще коли ти в одному таборі, то вже якось так наче зживаєшся, вже людей знаєш, а на етапі і на пересильному пункті вже йдуть особисті порахунки: не дай Боже, якщо щось десь скривив душею – там уже вбивають, там уже чекає смерть.

А листування не пускали, так що вдома не знали, чи я живий, чи мене розстріляли в тюрмі. Ніби й дозволяли писати, але листи не доходили.

У мене було вісім сухих голодівок – без води, без нічого. Я заявляв різні протести... Тому мені сьогодні боляче, що друзі, які були в ув'язненні, а зараз у Верховній Раді засідають у чужинецькому домі – а не протестують...

Тайшет. ОЗЕРЛag. Голодівка

Після Кемеровської області в 1949 році нас етапом завезли в Тайшетські табори – то вже були так звані «ОЗЕРЛаги». Що це означало: «ОЗЕР» – «особо-закриті режимні табори».

В.Овсієнко: То це не від «озера»?

П.Січко: Ні, то аббревіатура.

В.Овсієнко: Ага... А де це вони були?

П.Січко: На Тайшетській трасі. Я спершу потрапив на 105-й кілометр. Там уже були тільки політв'язні. Хочу розказати про одну з восьми голодівок, яку я провів у таборі на 106-му кілометрі. Звідгіль мене перекидають на 109-й кілометр. Ось яка вона була. Проводять мене в цей табір і на вахті питають: «Кто, к кому принадлежишь: вор, сука, бандеровец?...»

В.Овсієнко: «Мать» питають?

П.Січко: Так, яка «мать». Я кажу, що бандерівець. То мене відразу призначають у бригаду до такого Кочергіна, який уже закінчував 15 років. Той Кочергін приходить і каже: «Сынок, ты в моей бригаде, завтра выходишь на работу». А я кажу: «Ні, я на роботу не ходжу, тому, що це є особо-закриті режимні табори, а я був суджений у звичайні виправні табори. Тут мене ізолювали, позбавили листування, мене все це морально вбиває, я працювати не буду». Він каже: «Не таких духариков выносил на руках – вынесу и тебя».

В.Овсієнко: А що означає «духарик»?

П.Січко: Ну, з душком, так би мовити, відваги. А хлопці мені кажуть, що в цьому таборі трьох хлопців з Тернополя в ізоляторі вбили. Кажуть: «Бійся Бога, бо ти тут як почнеш голодівку – тебе замордують, пропадеш». Але я таки оголосив голодівку. Не йду на роботу. Вранці поснідав – і все. Прибігають наглядачі, скрутили мені рруки, натягнули нарручники – на вахту... Там начальник режиму лупить наганом у стіл: «Убьем как собаку – не таких убивали, у меня здесь тайга закон». І пррямо двері відкрриває, копає мене в плечі, я так вилітаю – а там конвой уже читає «молитву»: «Внимание, заключенные! Шаг вправо, шаг влево считается побегом, конвой применяет оружие без предупреждения». Усі по-

винні відгукнутися: «Ясно». Підходить, хоче, щоб я взяв носилки на плечі. Я – ні. Тоді підбіг начальник конвою, хотів мене вдарити по обличчю. Я на ходу ловлю його руку, скручую йому руки і притулюю його до себе. Солдати починають з автоматів стріляти, тут начальник гарнізону прилетів, зчинився шум, щось вони між собою шепчуть, а потім він каже: «Ну, шагом марш!» Але тут хлопці виявилися не дружні: мене треба було взяти в середину, а я залишився в останній трійці. А треба було йти чотири кілометри до одерновки. І все здається, зараз по мені серія буде, зараз... Але якось я пройшов, не стріляли. Прийшовши на одерновку, розбили місце роботи. Кличе мене один конвоїр, щоб я йшов йому вогонь розкласти. А я знаю, що він хоче: щоб я вийшов за запертку – і вбити мене. Кажу: «Я не піду». Тоді він віддає автомата іншому, заскакує в нашу робочу зону і починає мене тягнути за запертку. Я тут йому кажу: «Слухай, ти не знаєш, хто я такий». А їм давали, як уб'є в'язня, тиждень, два, три відпустки – за те, що добре несе службу, чи що. Я кажу: «Ну що з того, що тобі дадуть на два-три тижні відпустки, але совість тебе буде мучити. Ти ж не знаєш, хто я такий». Він каже: «Добре, не буду тебе стріляти, але працюй». А хлопці – кожен боїться зі мною носити носилки, бо знають, що я хоч і в робочій зоні, по мені можуть пустити серію, були й такі випадки. Але був там один учитель Зінченко, зі східних областей України, якого в Югославії арештували. Він каже: «Петре Васильовичу, я буду з вами носити». То ми вже до вечора поносили ту одерновку, ввечері я повечеряв. А тоді оголошую смертельну голодівку з мовчанкою, в письмовій формі. Один документ заношу начальникові табору, другий в кабінеті «опера» лишаю, третій у начальника санчастини, а четверту копію лишаю коло себе.

Ранок. Я лежу роздягнений. Розвод. Уже не прибігають по мене. Закінчився розвод, вранішня перевірка. Перевірили людей, тоді підходить 12 чоловік на чолі з начальником табору. А якраз почався в Сибіру перший день зими. Питають, чому, мов, я не вийшов на роботу? А в мене голодівка з мовчанкою, я нічого не говорю, тільки підняв цей документ і пальцем тикнув у напрямку грудей начальника табору і начальника санчастини, показуючи тим, що в них є ці документи. «Собирайся». Я одягаюсь, і ці дванадцять чоловік ведуть мене в ізолятор. Ізолятор до половини був у землі. А тут якраз сніг, завірюха така. Кидають мене в камерку приблизно півтора метра на метр. Відчиняють двері і на бетон голого, як мати на світ народила, кидають. А переді мною ставлять миску баланди і пайку хліба. Я по тому бетоні скачу-скачу, скачу-скачу, а далі скулив ноги й руки, в куті притулився і чую, що так поступово замерзаю. Це цілий день.

О п'ятій годині чую, що ще живий, але вже пробуваю, чи можу руконогу рушити. Я вже весь був заціпенілий. Після п'ятої години прийшов опер, знову прийшло начальство, розчинили мені двері і кричать: «Виходи». А я не можу рушитися. Тоді, правда, наглядачі підійшли, взяли мене

на руки і занесли в іншу камеру, там, де вже грубка топилася. Там був лікар, який почав мені масаж робити, поступово розтягнули мені руки-ноги, які в мене заціпеніли були.

Розтягнувши, кидають мене в камеру, де грубка гріла. А камера яка була? В камері була дошка, яка відковувалася з десятої години вечора до шостої ранку. О шостій годині ви з тієї дошки мусили злізати, вона знову приковувалася до стіни, і на тому бетоні далі ходиш.

Оскільки в мене голодівка з мовчанкою, то починають пускати деяких наших друзів, чи я не зламаю голодівку. Приносили трошки цукру, може я візьму: «Може того, бо пропадаєш». Але я ні до кого не говорю, і до наглядців не говорю. На четвертий день викликає мене опер до себе в кабінет. А вони дуже злосні, коли запитують, а ти мовчиш. Опер каже мені: «Молите Бога, чтобы, не дай Бог, не началась война. Мы потому собрали вас в ОЗЕРЛаг, в особо закрытые лагеря, чтобы если война легче было вас стрелять». Тобто щоб не збирати нас по різних таборах. Коли йшла восьма доба моєї голодівки, то мені почало здаватися, що живіт уже присох до плечей, бо то була суха голодівка, навіть без води. У мене вже вуста обгоріли, потріскались, навіть зірки в очах появились. Що вони роблять після семи діб? Поклали мене на носилки і занесли в барак на ті нари, де я спав. І залишають. Уявіть собі: купа друзів, таких же, як я, починають просити: «Петре, пропадеш, бійся Бога, ну, на трохи цукру». Я ні до кого не одзиваюся.

Так уже восьма доба зробилася, пішла дев'ята. Тоді мене поклали на носилки – і в лазню. У лазні я кілька разів блював, бо вони мене мили, а я в такому стані був... Потім заносять у санчастину. З санчастини всіх виписали, щоб не було ніяких свідків. І тут намагаються мене штучно нагодувати. Я хоч ослаблений, але борююся, не даюся. Там є спеціальна вилочка, що закладається в уста. Бо коли вже людина приймає рішення про смерть, то тоді як загнути той шланг, то вона перекусить його і він задушить людину. Я ту вилочку не давав ніяк засунути... Вони кров мені пустили з носа, з уст. Два рази мені білизну міняли. А потім прив'язали мені ноги до ліжка і руки отак назад. Коли я вже був зв'язаний, тоді дуже легко вони розрили мені вуста, заклали цю вилочку, загнали шланг – то теж болюче, бо здається, що тріскаєшся, що душить тебе. Мені залляли півлітра тієї рідини. Заливши, занесли мене на ліжко.

Тут приходять начальниця санчастини. Вона була дружина начальника табору, капітанша званням. Питає лікаря: «Ну как, накормили мальчика?» Вони кажуть: «Накормили». А з мене так піт тече, очі заплющені. Вона підійшла, думала, що я заснув. Сіла на ліжко, витягнула хустину, починає піт з мене стирати і каже такі слова: «Бедный мальчик, бедный мальчик». Мені якось так приємно стало, що мене жіноча рука втирає і що ще хтось мене жаліє, бо в тих умовах ніхто нікого не жалів. Так було два тижні. Коли в мене залляли ту рідину, я вже приймав їжу. Після двох тижнів мене виписали в табір, але я не мав права йти на вранішню пере-

вірку, нікуди. Бути тільки там, де сушилка для валянків. Вона поділяється на дві частини. З однієї зробили кімнатку, в котру наглядачі приносили мені їсти. На перевірку я не йшов, до мене нікого не допускали, щоб я контактів не мав.

У мене подібних голодівок і протестів було вісім. Тому мені боляче сьогодні, що у Верховній Раді були друзі по недолі, а до цього часу вони продовжують засідати в чужинецькій палаті, над якою серп і молот. Гей! Не могли протест заявити? Я б, якщо б був там, зразу б оголосив смертельну голодівку з мовчанкою, поки той серп і молот не був би знятий.

Злочинний світ

В ОЗЕРЛазі теж перекидають мене з табору в табір. Я там пройшов дуже багато таборів. Листування з домом не мав. Хочу розказати таке.

Попав я в один табір, де хлопці мені кажуть, що ним керує хтось із в'язнів того злочинного світу. Начальник табору – то начальник табору, а він керує... І кажуть, що то є Іван Павлюк, одесит. Він представляє себе одеситом, але насправді він гуцул, із Жаб'я. Я хотів побачити того Івана, та не мав можливості. За зону я вже виходжу, але не роблю, ліс не валяю. Мене вже кілька днів на роботу не випускають, сиджу в ізоляторі. Тут відчиняються двері, заходить блатний у бостоновому костюмі, сорочка навипуск, на руці тримає білизну попросовану. І тим жаргоном: «Суки, рот ваш такой-то, некрасивый, хавать бы их, ментов, живьем». Він ішов звідти, де йому попросували оцю білизну, ніс її, а його схопили і в ізолятор. І починає він стукати по камерах, щоб знати, хто де є. А в сусідній камері був такий Пахар Іван. «А, це ти, – каже Пахар, – а хто з тобою, Ваня?» – Я вже зрозумів, що це той вор, який керує зоною. – «А, какой-то черт рогатый». – Злочинний світ усіх інших, не блатних, називав чортами рогатими, рогатиками. Таке приниження, мов. Він повертається до мене: «Откуда ты?» Я кажу: «Іване, як тобі не встидно – це ти так свого брата гуцула називасш?» (Я вдав, що я з його села). Але тут двері відчиняються і мене забирають в етап. А він: «Кто ты, что ты...», – і так і залишився.

Мене переводять на 120-й кілометр у БУР – «барак усиленного режима». Я сам-один, як палець, у цьому бараку. Теж неприємна справа. Вночі світло вимикають, приходять, ліхтариками світять. А випадки були, що й вдушити можуть. Сам не знаєш, чи вони зараз у тебе душу заберуть, чи ні. Десь через тиждень часу попадає сюди цей блатняга Іван, який був не тільки заслуженим вором цього табору, а й керував Тайшетською трасою. А хлопці одержали посылку. Сіли їсти, всім по шматочку сала врізали і йому дали. А для нього це велика образа, бо він заслужений вор цього табору, перед ним повинні принести посылку, він повинен сказати, що йому того чи того, а це заберіть. Але він чує, що наші хлопці вже вміли єднатися і давати злочинному світові відсіч. Він чує, як кажуть: «Оце для Петра в БУР кусок сала». На другий день мене випустили на прогулянку, він підходить до мене, вітається, вибачається.

Опергрупа мені пред'являє: не хочуть вони моєї роботи, але щоб увесь табір не говорив, що привезли одного політ'язня, який нічого не робить. «Будеш гарантований пайок мати, тільки виходь за зону. Люди виходить за зону – і ти виходь». Я з хлопцями переговорив, хлопці кажуть: «Добре. Виходь, чого будеш у тих застінках один мучитися». Мені такий тапчанчик збили, щоб я на ньому спав.

Тепер цей Іван у цьому таборі на 120-му кілометрі побачив, що тут галичани мають якусь силу, еднаються, дружно живуть, щось співають. Його то почало судомити, і він почав мене просити – а він живе в кабінці, шість чоловік прислужують йому, «шестьорки» чистять йому взуття, їжу йому приносять і таке інше, – і хоче, щоб я пішов з ним жити в кабінці. Я порадився з хлопцями: «Треба мені вивчити блатний жаргон і знати цей злочинний світ. Я піду». Але з ним такі умови складаємо: «Слухай, Іване. Поки ми з тобою живемо в цій кабінці, жодного вбивства не сміє в таборі бути, жодної крадіжки». І він дає мені чесне слово.

І ось він цілими ночами розказує мені, як то він, цей гуцул, попав в Одесу, як став злочинцем, як вивчив той злочинний світ, як заслужив авторитету. Так би мовити, сповідається переді мною. Був такий випадок, що прибігає один зі злочинців і каже: «Дядя Ваня, дай разрешение резать одного бандеровца», – бо десь там він його на лісоповалі вдарив. Якби він сказав «режь» – той мав би різати. А він каже: «Иди, я сейчас приду разберусь». Іван іде, а я кажу: «Іване, не дай Боже, щоб було якесь вбивство, має бути повний порядок». – Він каже: «Все буде гаразд».

Або такий випадок. На Петра хлопці взяли мені з лікарні звільнення. Я вже за зону не йшов, залишився в себе в кабінці. Вертається Іван, каже: «Чому ти не сказав, що сьогодні Петра? То й я був би не виходив. Я коло вахти дізнався, що то Петро, тому повернувся». Коли ми ведемо цю розмову, відчиняються двері і днювальний, той, що мис підлогу, каже: «Дядя Ваня! Хтось там в одного латиша вкрав пуховий коц». Увечір були посилки, такий гарний пуховий коц прислали. А дядя Ваня отим жаргоном: «Ух, суки такі, вб'ю, схаваю живіом». Як це так, вони зробили злочин, та ще й у цій секції, де він живе! Але я щось так подивився на Івана, припідняв матрац – а той коц у нього під матрацом! Я тоді так подивився на нього, трахнув дверима й пішов. Бо він же дав мені слово, що жодної крадіжки в зоні не буде. Я ще не знаю, хто вкрав, але в усякому разі той коц у нього під матрацом.

Десь після обіду я повертаюся. Іван лежить на нарах. Я теж приліг. Тут днювальний відчиняє двері і каже: «Дядя Ваня, пухове одіяло знайшлося, бо хтось його запхав у сушилці в пічку». А він: «Ну хорошо, а то я б їх повбивав, поїв», – у такому дусі. А коли днювальний пішов, він каже: «Слухай, Петре, мені не треба було самому, бо ти знаєш, що я керую злочинцями. Мені треба було тільки дати команду – і коц був би принесений. А я сам не витримав – власною рукою потягнув той коц. Щоб якийсь там латиш вкривався пуховиком! Але коли ти трахнув дверима і пішов, я че-

рез ото віконце переліз, щоб ніхто мене не бачив, запхав коц у пічку. Я зняв, що днювальний піде топити пічку і цей коц витягне».

Ми там були всього два тижні – тут етап. Чутка, що беруть на пересильний пункт, де формується етап на Колиму. Тоді Іван каже: «Ну, Петре, як – чи їхати мені з нашими хлопцями? Я йому кажу: «Тебе вся траса знає, ти є заслужений вор Тайшетської траси. Ти їдь далі зі своїми, але поки що будемо підтримувати контакт. Ти повинен мені повідомляти, кого там, може, хочуть убити чи роздягти. Будемо одночасно виходити ніби в туалет, і там мені скажеш, як».

Приїжджаємо на той пересильний пункт Тайшетської траси. Тут його вже зустрічає злочинний світ. Якраз на цьому пересильному пункті був Батул – вор всього Радянського Союзу. Тут дядю Ваню приймають як якогось міністра. Тут його «шестьорки» шість мішків несуть, він має щось шість чи сім бостонових костюмів. У них зразу почалася та нарада – «толковище». Повна пересилка забита людьми, і ми в цьому бараку під дахом уже спимо. Іде Іван в туалет, я за ним. Каже: «Біда, Петре. Толковище вирішило вас роздягти і Костеняка вбити». А нас було шість дружніх хлопців, з нами був Славко Костеняк з Тернополя...

Дозволю собі ще таке розказати. Бачите, що має бути, то не мине. Славко Костеняк арештований ще в 1942 році. Він був в Алтайському краї на пересилці. Там ходив Корзубій, жид з кримінальників. Він розірвав Славкові вишивану сорочку і зняв з нього костюм. Славко сказав тому Корзубію: «Ми ще стрінемось. Ти розплатишся за це». У 1943 році він тікає з табору, дістається в Галичину, з Галичини попадає в Югославію, в Англію – скрізь був за кордоном. Вертається звідгіль, попадає в 1945 році в Українську Повстанську Армію, і тут його арештують. Дістає він 25, 5 і 5. Прийшов він етапом в один табір, відчиняє двері – в барак карні грають у карти. І той Корзубій, що його в 1942 році роздягнув, теж грає в карти. Він нічого нікому з наших хлопців не сказав, пішов на кухню, де рубали дрова, бере сокиру, заходить у барак і виголошує вирок смерті. Вони сто разів могли на нього кинутися, там їх ціла банда була, але якось задерев'яніли вони, коли він згадав той 1942 рік: «Так і так. Приймай розплату». І сокирою, як головку капусти відрубав. Тоді пішов на вахту, кинув сокиру і каже: «Я зарубав чоловіка». Тоді смертна кара була скасована і йому добавили до 25-ти кілька тих літ, що він відсидів.

І ось тут цей Славко Костеняк з нами в етапі – а в злочинному світі там відразу йдуть різні суди, і те «толковище» прийняло рішення нас роздягнути і цього Костеняка вбити. А він з нами, отже ми повинні його захищати. Я тоді що роблю: йду попід бараки шукати захисту. Хоч було багато наших людей, але, знаєте, коли бійка – не в кожного дух є. Нас було шість таких, що готові були битися. Ми мали дві бритви, одна фінка була – хоч які шмони, але зуміли різними методами пронести.

Я пішов. А там каторжани були – каторжани закриті, їх тільки о 4-й годині випускали на двір з бараків. Мені спочатку здалося, що то карні

в'язні: наколки, в одного наколотий був ангел, що дитину тримає. Я заговорив, він українською каже: «Зоною, пересилкою керую тут я». Славко Довбуш такий був. Я йому з'ясовую, що хочуть нашого одного вбити, нас роздягти. Він каже: «О 4-й годині я виходжу, підемо до того толковища, я дам розпорядження». Минула 4-а година, повиходили – я не впізнаю: там я його бачив голого, а тут вийшов він у «москвичці», низький, менший від мене зростом, і так пальцем киває: «Ей, малий, ти що до мене не підходиш?» Той Славко Довбуш мав 20 хлопців. В нього самого було сім табірних вбивств. Був там такий Бабій з Тернополя, в нього було чотири, Цимбалюк з Надвірної мав три. І між ними був лікар, прізвище його Українець Микола Миколайович – той не мав убивств, але він вважався «хлопцем з душком», так би мовити.

Заходимо в цю секцію. Тут усі: «Слава, Слава, Слава...» Він питається, як справи, а вони йому кажуть, що толковище вирішило вбити Костеняка за те, що зарубав Корзубія з їхньої шайки, ну і хлопців таких-то роздягти. Тоді він показує на мене пальцем і каже: «Ось у сьомому бараку ці хлопці. Я забороняю вам їх роздягати і забороняю вам убивати Костеняка. А решту в зоні робіть собі, що хочете». Але все одно ми цілу ніч не спали, виставляли там на виходах по одному чоловікові, але ніхто нас не рушив.

На другий день етап. І треба ж! По 80 чоловік формують на вагон, усі хлопці наші попадають разом, а я, один як палець, попадаю між карних, де й цей Батул – заслужений вор Радянського Союзу, і той Іван – заслужений вор Тайшетської траси! В душі вже молюсь. Там не скажеш, що я не йду – вб'ють. Молюсь цілий час, а тут уже оркестр грає, нас ведуть у ті вагони і вантажать. Я в куті притулився, зі своїм мішечком сів і чекаю, що зараз мене вдушуть чи вб'ють. Що я сам в цьому злочинному світі можу зробити? Але цей Батул встає і каже: «Петро, вибирай себе место, которое тебе нравится». Я подумав, що він чекає зачіпки, і кажу: «Та ні, я буду там, де є, для мене не має значення». Він так подивився і одному каже: «А ну, weg оттуда». Той скаче зі своїм мішком, каже: «Ложись, Петро тут». І тут я вперше побачив їхню сесію, тобто толковище їхнє. Я один з бандерівців присутній. Тут вони складають свою тактику, бо вони страшенно передбачали, куди їдемо. А я прямо кажу: «Їдемо на Бухту Ваніно». А там було щось біля 24 зон. Нас чекає відплив на Колиму. Так і сталося.

Там теж Содом і Гоморра була. Ночами на зону нападали, бо там багато було зсучених. Тобто він учора був вором, пізніше став сука... Ми зі Славком по одній стороні бараку жили, а цей Батул та Іван по другій стороні.

Корабель «Феликс» відвозив нас на Колиму. Це був 1949, на 1950-й рік, бо на Тайшетській трасі я був дуже коротко. Поки ми три тижні пливли до Магадана, було замордовано 320 чоловік, тобто тут теж ішла Содома і Гоморра. Йшли суди: той-то в такому таборі міг бути герой, щось

собі дозволив, а тут уже засідали оці толковища – наради злочинного світу – приймали рішення.

В.Овсієнко: Ви розповідаєте так, що нібито на кораблі є тільки оцей злочинний світ, – а конвой же де?

П.Січко: А коли пливете кораблем, то конвою туди доступу немає – ви знаходитесь у трюмах, усередині. А конвой собі нагорі, там інший світ, там своя влада, вони дивляться тільки, щоб ніхто не вискочив і не кинувся в море. А в трюмах в'язні керують.

Колима

Прийшли в Магадан, почали мертвих виносити. Нас етапами – на пересилку. Тоді вже почалась Колима... Колимські табори, колимське життя. Теж суворі речі. То довга історія розказувати. Ось, наприклад, Аркагала, або Бутугічаг – так звана Долина смерті, де кастріто-уранові шахти. Там добували уран і кастріт. У перших, кого послали бурити, через три місяці почався силікоз легенів, після того їх клали ненадовго в лікарню, там вони вмирали. А захоронення там було яке? Там був кратер глибиною 300 метрів. Приносили мертвого в'язня, кидали в той кратер. Закинули, що ніхто ніколи ні могили, нічого бачити не буде.

Там я рятувався «мастирками». Це теж довго розказувати, як я робив ті різні «мастирки», але дозволю собі один епізод. У мене була перша категорія, і я знав, що мене чекає кастріто-уранова шахта. Я зробив «мастирку» собі на ногу і потрапив у центральну лікарню. Через якийсь час у цю лікарню приходять начальницею Короткова Соф'я Павловна. Тоді їй було десь коло 38 років. Спочатку я перед нею не дуже розконспіровувався, а потім... Вона ревно молилася, була дуже побожна. Зі своїх грошей купувала тяжко хворим всякі харчі. Коли я увійшов у її довір'я, то мені вже не потрібна була та симуляція, яка теж багато здоров'я коштувала. Я їй сні пояснював. Вона мене так любила, як свого сина, і завжди свій робочий день починала з моєї палати. Прийде, сяде в мене на ліжко, розкаже, що їй снилося, я їй поясню сон, а тоді вона надягала халат і вже робила обхід. Я вже так звик, що вона повинна починати з моєї палати. Та одного ранку я чекаю – щось нема Софії Павлівни. Аж приходять – вже одягнена в халат і заплакана. І каже: «Синок, едеш в етап, я не могу ничего поделать». І каже, що попадаю я на «Ельгенуголь», це буде на яких 500 кілометрів углиб Колими.

Днювальний пішов мій тюремний одяг шукати. Наглядач: «Побыстрей, побыстрей!». Мене вже конвой хотів забрати, а Соф'я Павловна, як начальник, каже: «Зайдем в кабинет». У кабінеті вона так з однієї сторони «Отче наш» і «Богородице Діво» по-російськи читає, я зі своєї сторони по-українському. Коли ми закінчили молитву, вона підійшла, перехрестила мене, поцілувала, як мати сина (мені було тоді 24 роки, а їй десь 35-38). Каже: «Нехай Бог тебе охороняє». Конвой уже мав мене забрати, як я згадав про свій сон про неї і кажу: «Соф'я Павловна, я ж сьогоднішнього сну вам не розказав».

Але попереду розкажу, яка доля загнала її на Колиму. Її чоловік був теж лікар, мав звання майор, а вона капітан. Рідна її сестра теж вчилася в медінституті і кожного року приїжджала до неї на канікули у відпустку. І знюхалася з її чоловіком. А коли сестра закінчила медінститут, Софія Павлівна приходила якось із роботи, а від чоловіка та від рідної сестри записка: «Прощай, ми любимося». А в неї вже було двоє дітей. Одного хлопчика вбиває машина, другий залишається живий. Тоді вона другого хлопчика залишає з мамою, а сама їде на Колиму і там працює головним лікарем та допомагає всім.

Хоч конвой кричить, ми йдемо туди, де я лежав, і я їй показую запис, що мені снилося. Над самим ранком сниться мені, що Софія Павлівна сидить на кріслі, а маленький хлопчик розплітає її косу (а в неї були довгі коси). І хлопчик каже: «Я знаю, що ваше ім'я Софія, це по-грецькому означає мудрість, що ви мудра, але вам Богом дане друге ім'я – Марія, за те, що ви добрі до хворих. І ваше прізвище змінюється з Короткової на Назарову». Я оте слово «Назарова» записав. Розказав їй цей сон і зразу даю пояснення: «У дуже скорому часі, Софія Павлівна, ви вийдете заміж за Назарова».

Я поїхав, два роки пробув на Аркагалі, де теж Содом і Гоморру довелося пережити. Звідтіля етапами повертаюся в Магадан – моя Софія Павлівна вже не Короткова, а Назарова, у неї народився хлопчик, якого вона назвала моїм іменем – Петром. Ніякого Назарова я ніколи не бачив. Він теж десятку відсидів, був послом у Китаї, а коли тут звільнився, то був директором шкірзаводу. І треба ж було, щоб навіть прізвище приснилося!

У мене багато було таких снів. Наприклад, я на Колімі знав, коли мій батько помер. Розкажу такий епізодик. Я в лікарні підтримував оцю «мастирку», щоб не потрапити на шахту. Ще Соф'ї Павлівни не було. І бачу сон, що я йду додому, перейшов кладку і бачу, що коло хати попадали плоти. Виджу: горять свічки, похоронна процесія співає. Батько вийшов у всьому лляному, в білій одежі, сива борода. Ми зі східної сторони лягли, батько щось розказував. Але я не запам'ятав ні слова – тільки запам'ятав, що батько мене тричі перехрестив і поцілував у чоло. Я прокинувся, а з мене піт тече, і перша моя думка: «Тато помер». Я не мав ніяких листів з дому, а почував себе, як на похороні батька. Я ті дві доби день і ніч молився, прощався, уявляв собі, як батько там лежить, як батька на цвинтар несуть...

У грудні з Магадана пересилають мене на Аркагалу, я в пересильно-му бараці. Спали ми на підлозі, бо барак був відведений для етапників, досить великий. Ті, що прийшли пізніше, що були на вечері, приходять і кажуть: «Слухай, з материка прийшли листи начальнику культурно-воспитательной части, зачитував, начебто є тобі лист». Я бушлат на плечі, прибігаю в їдальню, а він уже зав'язує стопку листів. Я називаю своє

прізвище і кажу: «Казали хлопці, що мені є лист». Він був людський, розв'язав стопку, пошукав – дає мені листа. Я приходжу в барак – лист з України! Я бушлат із себе, всі хлопці мене оточили, я починаю вголос читати. На першій сторінці сестричка мені пише: «Дорогенький братчику! Уяви собі, яка була велика радість, коли ми одержали від тебе листа, що ти живий!»

А було як? Коли нас везли через бухту Ваніно, звідки ми мали пливати на Колиму... А в той час було не так, як зараз, що в'язень може мати книжку, папір і олівець, щоб писати. У той час ти не смів мати абсолютно нічого. Але все одно, бувало, що хтось десь у якомусь рубці зуміє шматочок олівця переховати, хтось цементного паперу. І я на цьому цементному папері написав листа, що я живий-здоровий, пишу там, що, правдоподібно, везуть нас на Колиму, то пишеш прямо на Колиму: моє прізвище і місто Магадан. Роблю з нього ж трикутник, через ґрати викидаю. А там на одерновці працювали цивільні люди, і якась добра душа підняла той трикутник, навіть приклеїла марку, і той трикутник прийшов. Ви розумієте, яка це їм удома була велика радість! Бо вони не знали, чи мене вбили у Львівській тюрмі, чи розстріляли.

В.Овсієнко: Який це був рік?

П.Січко: Це 1950 рік, а я сів в 1947-му, тобто три роки вони не мали про мене вістки і не знали, що зі мною.

В.Овсієнко: А що таке цементний папір?

П.Січко: Мішок з-під цементу. Це клаптик того сірого паперу. Я на ньому огризком олівця написав, склав у трикутник – і через ті ґрати. Так сестричка описує мені на першій сторінці. Перекидаю я на другу сторінку, а там зразу першим реченням: «І повідомляю тебе, дорогенький братчику, що не стало між нами найдорожчої людини – нашого рідного тата». В мене сльози так і бризнули з очей, наче хтось з горнятка воду лив. І всі друзі плакали. Я вже дочитую, вона мені описує похорон, як батько зі мною прощався, як хрестив мене і помер. І називає дату. Коли я закінчив читати того листа, то згадав, що коли в лікарні бачив той сон і було таке почуття, що батько помер, то я дістав клаптик паперу, записав собі дату і в чобіт у халявку заховав. З того часу минуло рік-півтора від смерті батька. Коли закінчив читати листа, тоді розпорюю чобіт, витягаю ту записку – та самісінька дата! Я вже не пам'ятаю, коли це сталося. Де та Колима, а де той Долинський район – і точний, конкретний сон! У тих стражданнях, у тих муках я мав сильне чуття, а зараз воно затуплене, бо все-таки інше життя.

Ось розкажу такий епізодик, коли я вже за Гельсінкську Групу був суджений. Такий Іванов у Львові слідство стягував. Я питаю цього Іванова: «Скільки ви років працюєте слідчим?» Він каже: «Тридцять». А я кажу: «Ви знаєте, ви ще уста не відкриєте, а я знаю, що ви будете мене питати». Він тоді каже: «Не може бути!» Я тоді кажу: «Щоб ви переконалися, я вам назву не тільки день, а й годину, відколи тут, у засті-

нках на Лонського, є мій син Василь». Він тоді каже: «Не може бути!» Я тоді називаю день і годину. А він тоді: «Вам дежурний сказав!» Знаєте, його це тоді страшенно вразило. А я кажу: «Ви прекрасно знаєте, що в КГБ два наглядачі, і там суворо міняють, щоб, не дай Боже, на другу зміну ті самі попали. І вічко по інструкції не має права відчинити один без другого». Він тоді каже: «Женщина при раздаче пици сказала». Бо жінка там їжу роздавала. Я кажу: «Ви теж прекрасно знаєте, що по боках стоять два наглядачі. Але я вам дав до розуміння, що я зрячий». Я в слідствах не підписав жодного документа: я плював на все їхнє. Вони для мене були як злочинний світ. Жодного документа не підписав, тому якщо би вони щось хотіли на мене сфабрикувати чи щось дописати – моїх підписів там не було.

Або ще інший епізод з того слідства. Приїхало їх щось чотири чоловіка і в кабінеті ведуть нараду відносно мене, а потім мене викликають. Якби вони мене пізніше викликали, то могли б думати, що котрийсь із них мені сказав. А я їм розказую, що вони говорили. Ви розумієте? Ось зараз у мене теж є чуття, я бачу людину, розумію, але так, як у ті моменти страждань, переживань...

В.Овсієнко: Я вас розумію. Я теж, будучи в мордовському таборі, був при смерті свого батька. Я у сні все це бачив. Не буду згадувати в деталях, але справді в тих умовах чуття загострюється. Коли нема іншого зв'язку, є душевний зв'язок. Та повернімося до Колими.

Поселення

П.Січко: На Колимі 1956 року попадаю я на так зване поселення. Його ще колонізацією називали. Тоді вийшов указ, що якщо до когось приїхала дружина, а чоловік в ув'язненні, або жінка в ув'язненні, а чоловік приїхав, то вони одне за другого розписується і їм дають там, на Колимі, поселення, з цим, що два рази на місяць чи три, чи чотири, залежно від того, яке там приймуть рішення, йде на відмітку.

В.Овсієнко: Там робота обов'язкова? Без права виїзду?

П.Січко: Так, робота обов'язкова. Вказують присілок який-то, без права виїзду. Навіть по Колимі не маєш права нікуди далі їхати, бо зразу ж знову закривають. А мене вириває... То теж довга історія, щоб розказати. Познайомився з однією галичанкою, котра теж була політв'язнем. Вона пізніше стала моєю дружиною, Стефанія Петраш. У неї було 10 років, а в мене 25. Але вона звільнилася раніше, вона вже була вільна.

У Магадані мене перевели з одного табору в інший. Він у такій долині. Я так згори до цього табору дивлюся – йде моя дівчинка, але йде з якимось хлопцем. Такий високий, гарний, пристойний. Дивлюся, що вони йдуть до табору. А я такий неголений вийшов на прогулянку – нас випустили. Не дай Боже, щоб хто підійшов, – з вишки кричить сторожа, що буде стріляти. Але там був гараж, і вони стали між машинами, так що цей сторожа з вежі не бачить. Дівчина стоїть, а цей хлопець мені каже: «Дру-

же, ви знаєте, чого я прийшов? Я зі Стефцею знайомий по волі, з підпілля. Я вже звільнився, вона теж вільна, і я хочу з нею одружитись. А вам все одно волі не бачити». Так він мені каже... І хоч у мене 25 літ, але, знаєте, так мені душа заболіла! Я кажу: «Знаєте, друже, що? Поки в мене хоч одна клітина жива буде, ви її заміж не візьмете. Переступите через мій труп – тоді вона буде ваша». А моя тоді падає... Ця дівчина, моя майбутня дружина, тоді падає на коліна і так склала руки, як у молитві, і каже: «Петрусю! Я його привела, щоб він від тебе почув, бо він мені не вірить. Він учора прийшов до мене до хати... Хоч би я мала все життя тебе чекати, я за нікого не вийду заміж!» Він тоді одразу повернувся й пішов. А нас, знаєте, розділяли заборони, дроти... Ми постояли – і все.

Але все одно життя склалося так, що вона стала моєю дружиною. Вона вже була вільна. А я навіть друзям не признався – я сказав, що це моя дружина по волі, а фактично вона була моя дівчина. Вона пішла в управління, тут мене викликають, я кажу, що вона моя дружина, ми мали підпільний шлюб, ось тому це ніде не зазначено. Бо вона за документами проходить як дівчина, і вона фактично дівчиною й була. Тоді нам дозволяють поселення на 72-й кілометр. Вона за мене дає розписку як вільна людина – і випускають мене. А в мене 25 ув'язнення, 5 заслання, 5 поразки в правах. Але вже ми живемо на 72-му кілометрі.

В.Овсієнко: Це був 1956 рік, так?

П.Січко: Так. Як виглядало наше весілля? Там не було ні священика, ні інших умов. Ми собі з лівої руки з мізинних пальців пустили кров і на папері кров'ю склали клятву свою про вірність. І ми свято вірили, що в нас народиться син. Її батько був Василь, і мій батько Василь, то ми назвемо свого сина Василем. Через якийсь час дружина завагітніла. За нашими підрахунками, залишалося два тижні до народження сина (а ми свято вірили, що це буде хлопчик). Я в неділю над ранком збираюся з 72-го кілометра в Магадан їхати в лікарню до дружини, і бачу сон, що я в рідній хаті, дружина сидить так на печі і передає мені маленьку дитину, але в чорній сорочці сповиту... Бо дружина моя, коли ще була дівчиною, вишила гарну сорочку різними кольоровими нитками на чорному полотні. Але там дівчата ниток не мали, то знаєте, з різних ганчірок поролі по ниточці. Але хоч то великий труд, вона зуміла напороти стільки різних кольорів з тих ганчірок, що вишила мені цю гарну сорочку. Я нею дуже любувався.

І ось бачу я сон, що вона подає мені маленького хлопчика в оцій моїй чорній сорочці і каже: «Ось приймай нашого сина Василя». Я беру Василя і хвалюся мамі: «Дивіться, мамо, який у нас народився син!» І тут я прокинувся, збираюся, їду в Магадан, але знаю, що ще за нашими підрахунками два тижні. Там я зайшов до наших знайомих і йдемо в лікарню. А тут мене вже поздоровляють, що народився син Василь. Розумієте? Він нами був вимріяний, що це має бути борець. Коли ми робили йому першу купіль, то там був «Кобзар», ми засвітили свічку, була відповідна молит-

ва. Ми його святити для продовження нами не завершеної боротьби. І він дійсно в нас таким виріс.

Тут уже почалася «хрущовська відлига». Спочатку мені зняли були 10 років, а пізніше вдруге викликали на суд і звільнили, але без права виїзду в західні області України. Бо навіть було так. Коли мене викликали на комісію першого разу, то там був якийсь жид у комісії. Тоді десятки тисяч людей з Магадана, з Колими звільнялось. То коли він читав мій обвинувальний висновок у такому, знаєте, дусі, що ось ти такий, боровся проти радянської влади, і зачитує, що мені скорочують до 15 літ, ще 5 років мені лишилося... Коли той вирок зачитали, що мене не звільняють, а й далі лишають під конвоем – то я на собі сорочку розриваю, кидаю на суд, кажучи: «Отак ви мою молодість розірвали, негідники!»

Але скоро після народження Василя викликають мене знову в Магадан, але вже інший склад суду. У словах того, що читав мій вирок, відчувалася доброзичливість. Що от юнак свого часу посвятив своє життя... Тут мене звільняють, але без права повернення в західні області України.

В.Овсієнко: А коли був цей другий суд?

П.Січко: Це був десь лютий 1957 року. Суд був на Колимі, в Магадані. Я жив на 72-му кілометрі, так званий посьолок Стекольний.

У рідному краю

Я не брав того «вовчого білета». А один наш друг, волиняк, звільнився і поїхав у Запоріжжя. Він узяв дружину-східнячку, вона працювала майстром. Він мені пише: «Петре, та що ти там будеш мучитися – давай їдь сюди, десь тут улаштуєшся на завод, моя тут майстром працює». То я брав направлення у Запорізьку область, місто Токмак – є таке місто. Але тут уже зближаються Великодні свята. Я їм на суді казав, що все одно поїду на Україну. А тоді якраз це угорське питання шуміло, то вони кажуть: «Ну, то зразу дістанеш п'ять років». Але цим папером, що я одержав, я скористався в останній момент – коли вже йдеш купувати квитки, там заходиш, де тобі видають квиток і відповідну суму грошей на дорогу. Я приходжу і кажу: «Слухайте, я брав направлення в Запорізьку область, бо там мій брат був, але вчора я одержав листа, що брат переїхав у місто Долина, Станіславська область. А він тоді без усякого перекреслює, пише: «Исправленному верить», і «Станиславская область, город Долина». Дає мені ці документи, і я таким чином попадаю не в Запоріжжя, а таки приїжджаю в свій рідний край...

Знаєте, я стільки літ маму не бачив! У мене два брати жили в Долині. Коли ми приїхали на стацію, то вони вийшли нас зустрічати. Одного я пізнаю, Йосипа, він з 1924 року. Він бере на руки від дружини нашу тримісячну дитину, а якийсь другий чоловік валізу в мене вихопив. Ми заходимо на стацію, а я й кажу Йосипові: «А чому брат Іван не вийшов мене зустрічати?» А ту валізу брав той таки старший брат Іван, він з 1919 року, ми з ним не бачилися з тих пір, як він у 1941 році попав у Радянську армію. І він у сльози: «Петре, та то я Іван! Ти що, мене не впізнаєш?» Ми

тут кинулися в обійми, народ дивиться, аж сплакнув, бо кожне бачить, звідки ми повертаємося.

А ось якою була зустріч з мамою. Боже, коли я вже в рідній Витвиці тим зарінком іду, вже наша хата, і мама з хати виходить... Мама мені, Боже, видалася якоюсь такою старенькою, похилою... З плачем, з тими розпростертими руками біжить, кидається в обійми...

Тут у нас уже все було готове, всі зібралися, хто був на волі. Ми ж привезли малу дитину з собою, і якраз у Страсний тиждень попали. Батько вже помер, ми всі могили впорядкували, і на Великдень у мене було чотири свята. Перше свято – це повернення на Україну, друге свято – стріча з рідними, третє свято – хрещення Василя, і четверте – це сам Великдень. Бачите, така велика радість була, такий спів, усі вікна повідчиняли... А на другий день Великодня ми вже поїхали в село дружини. Вона з Галицького району, з села Залуква.

Боже, повертаємося звідтіля, а мама плаче, що вже міліція приходила з постерунку – чому не прийшов на відмітку, і кажуть, що ми повинні геть звідтіля забиратися.

Йде зі мною в Болахів голова сільської ради. То була жінка. Якраз були, нагадую, ті угорські події. Одного чоловіка з Підбережа виганяють, щоб він виїхав. Начальник міліції, який складав протокол, включає мене як свідка і хоче, щоб я підписався. Я як замахав руками, кажу: «Що ви, збожеволіли? Я пройшов такі тюрми і тортури і ніде розписки не залишав, – а ви хочете, щоб я отут підписався? Боже борони!» Він страшенно розсердився, і я думаю, що вже й мене не пропишуть. Але якось, слава Богу, прописали, і я вже на таких, так би мовити, вовчих правах жив. Ріс у нас син Василь (якого вже зараз немає). Він справді був таким, як ми його посвятили, – ріс політик, борець.

Я зумів улаштуватися на роботу, працював диспетчером і поступив учитися. Спочатку я думав, що поновлюся на філологію, але на філологію мене не поновляли. Тоді я склав вступні екзамени у Львівський політехнічний інститут на заочне навчання на факультет «Економіка машинобудування і легкої промисловості». На диво, вони давали мені можливість вчитися, аж поки я не дійшов до захисту диплому. Аж тоді мені пред'являють: «Вибирай – або диплом у руки і співпраця, а як ні – то ти диплома не побачиш і вищу освіту не осягнеш». Тоді я наплював на їхній диплом, сказав: «Це відпадає – я яким був, таким і залишаюсь, а якщо маєте на мене якесь обвинувачення – будь ласка, давайте санкцію, арештовуйте по-новому. Але щоб я дав підпис на співпрацю – цього ви ніколи не дочекаєтесь». Тоді вони мене до захисту диплому не допускають, екзамени, які я склав, виставляють у матрикулі як не складені, за «академічну заборгованість» не допускають до захисту і виключають.

Пізніше подібне розіграли з моїми дітьми – отак і Василеві не дали можливості вчитися, потім Влодкові. Як казав Джавахарлал Неру, інтелігенція, вихована окупантом – перший національний ворог. Майже всі,

кінчаючи оці вузи, вимушені були давати підписку на співпрацю. Інша справа, що не всі, може, активно працювали.

Отже, росте в нас Василь. І ми бачимо, що він справді надзвичайно розумний хлопець. З першого класу вчився на відмінно, і так до закінчення середньої школи.

В.Овсієнко: А Володимир?

П.Січко: Другий син народився пізніше, вже на Україні. 26 липня 1960 року. 10 квітня 1963 року народилися в нас дочка Оксана. У нас уже було троє дітей. І от яка доля складалася. Хоч мені не дали вищу освіту осягнути, але я працював на посаді, за яку деякі дозволяли собі мені докоряти: «Як то так, що ти працюєш начальником планово-виробничого відділу?» А працював я тільки задля своєї голови.

Ось такий епізод розкажу. Працював я тоді старшим економістом планово-виробничого відділу. А начальником планово-виробничого відділу була секретар парторганізації. Хоч вона й мала вищу освіту, але була неграмотною людиною. По суті справи, вся робота управління лежала на моїх плечах. Коли я повернувся з сесії, уся звітність була завалена. У мені заговорив гонор. Як то так? Я піднімаю інструкцію і показую: ось що входить у функції старшого інженера. Старший інженер отримував 130 крб., а начальник планово-виробничого відділу 170, тобто різниця в окладі 40 крб. Тут шум-рух, приїжджає такий Вестфіт, начальник планово-економічного відділу тресту, починає мене вмовляти, щоб я все ж таки зробив звіт, бо пропадає робота, і каже: «Вона тобі, Петро Васильович, буде повертати гроші. Вона буде розписуватися за свої 170, а ти за 140, але братиме твої, а ти її». І вона просить: «Петро Васильович...». А я: «Знаєте що? Як робити квартальні звіти, то ви відчуваєте, що це все тягну я. Але документи ви як начальник підписуєте, а не я. Це є порушення КЗОТу, Кодексу законів про працю. Я ніколи на цей злочин не піду». Тоді начальник тресту Тригубенко змушений був іти до секретаря обкому партії і вмовляти, секретар обкому партії дає вказівку райкому партії і мене таким чином поставили начальником планово-виробничого відділу.

Але, щоб ви зрозуміли, як я себе почував самостійно. От, наприклад, на роботу завжди ходив пішки, бо тоді ще так транспорту не було. Іду я попри лікарню. Там якраз у радіусі 50 метрів нікого немає, а назустріч іде начальник КГБ до себе на роботу. Пройшов кілька метрів, а потім зупинився: «Петро Васильович!» Я повернувся. «А чого ви зі мною не здоровкаєтеся?» А я йому тоді відповідаю: «Я не знаю, чому ви зі мною не вітаєтеся, бо я ж старший. А як ви не вітаєтеся, то мені здається, що то попри мене пес пройшов». А він же думав, що раз він такий начальник... Щоправда, після цього він уже зі мною вітався. Бо якби я дав якусь розписку чи якимось там іще був залежний... А так я пловав. Я ж був на керівній посаді, а ходив собі з дітьми до церкви, Коляда – в мене колядували, а пізніше ми колядували по сусідах. Я вже після цього на роботі тільки документи підписую, а говорити не годен. Так що в тій системі я й далі вів

свій спосіб життя. Довкола мене єдналися колишні політв'язнів і так свідомі люди. Та коли підросли діти, то вони думали, що тепер уже куплять мене дітьми. А ми з дружиною були однодумці. Дружина в мене також була людиною сильного характеру. Ось такий приклад. Коли зближався захист диплому, то КГБ бере мене за шкірки і вимагає розписки про співпрацю. Вони мене там кілька годин протримали, я категорично все те заперечив. Кажуть: «Ну, то ми вас ще викличемо». – «Ну то й що?» Приходжу додому, розповідаю. І ви уявіть собі, яка моральна підтримка: дружина мене обіймає, цілує і каже: «Молодець ти, Петре! Нам совість дорожча за все! Ну й що? Знову візьмемо свої шмотки в рюкзак і поїдемо». Інша могла сказати: «Слухай, та ти що? Ти інститут закінчуєш, у тебе така робота – що тобі?» Але в мене й дружина така, як я, ми були в цьому єдині. То вони чекали другого варіанту: що куплять мене дітьми.

Оскільки Василь учився на відмінно, то першого року, 1974-го, поступає до Львівського університету на факультет журналістики. Він ніби й комсомольцем був. А коли здавав документи в приймальній комісії, то в автобіографії ж написано, що народився в Магадані, і його питаються: «А що то сталося, що ти народився в Магадані?». Він каже: «Мої батьки їздили на ударні комуністичні будови, то я в Магадані народився». Тут ми вже, коли обідали, то сміялися! Він каже: «Дивися, тату, від чого люди не тішаться!» А ми раді, що хоч документи зуміли здати. Тут Василь дістає першу п'ятірку, другу, третю! А я раз стою в коридорі – секретарка відчинила двері й викликає викладача. Це останній екзамен у Василя. А вона не знає, що я його батько. Чую, як вона каже: «Тут у вас складає такий Січко Василь – не дай Боже йому навіть трійку поставити». Бо вже в нього три п'ятірки, і четверта навіть трійка не завадить. І тут Василеві, хоч він прекрасно все знав (я вже не пам'ятаю, який це предмет був), ставлять двійку! Тоді Василь цілий рік працює зі мною на роботі. Я його взяв. Наступного року, 1975-го, Василь їде в Київський університет, де його ніхто не знає, і поступає на факультет журналістики. Все складає на відмінно, тільки якийсь один предмет на четвірку. Його зараховують студентом Київського університету і навіть беруть у десятку найдібніших, яких готують на міжнародну журналістику.

Якось я приїжджаю у відрядження до Міністерства місцевої промисловості і прийшов у гуртожиток до Василя на ніч. Приходить Василь з тих комсомольських зборів. Там якраз вручали приз за кращу університетську стінгазету. У газеті була редколегія, але фактично всю роботу виконував Василь. Уся редколегія могла лише якесь там слово додати, чи ще щось. Але коли вручали ті похвальні грамоти, то всіх зачитали, а Василя ні. Василь такий заплаканий приходить і каже: «Дивися тату, отак і так було. Коли я підійшов і запитав, чого мене немає, він каже: «Василю, я не знаю, бо ти був перший у списку, але секретар парторганізації сказав мені: «Ти не знаєш, хто його батьки – його в список включати не можна».

Перший курс Василь закінчив, а на другому курсі вони роблять йому штучну академзаборгованість і виключають. Тут Василь заявляє протест – відмовляється від радянського громадянства, здає свій комсомольський квиток. Я тоді в Києві був, як Василь пішов здавати свій комсомольський квиток і заяву з відмовою від громадянства, паспорт лишати. Я сиджу, на той будинок дивлюся і не знаю, вийде мій син звідти, чи ні. Василь виїшов.

Українська Гельсінкська Група

І тут починається... А вже Гельсінкська Група діяла, то Василь у неї вклячається. Я ще не був у Групі, в нас у Долині перший вступив у Групу вчитель англійської мови, теж колишній політв'язень, Василь Стрільців. Він навіть Василя вчив, Василь був його учнем. Стрільців вступив у Групу ще в грудні 1977 року. У в лютому 1978 року вступає Василь, а в квітні вже вступаю і я. Тоді Гельсінкська Група нараховувала щось дванадцять чоловік. Ми починаємо діяти. Ви знаєте, як готувалися і підписувалися документи. Хочу розказати вам такий епізод.

Я ще працюю на заводі. Склав калькуляцію на випуск електронного приладу АЯ-1031, який випускали десь тільки в Грузії, в Болгарії і ще на нашому заводі. Ці документи ніхто в Києві не міг захистити, бо фактично я їх готував. Їхав начальник планового відділу з тресту, головний інженер і змушені були мене послати. А я вже був у Гельсінкській Групі, уже чувся кум королю, так би мовити... Вони мені купують квитка, щоб я їхав. Але я не такий дурний – я знав, що мене будуть супроводжувати. Я взяв собі інший квиток, а їхній кинув. Поїхав у Київ, зустрівся з Оксаною Мешко, залишив їй які мав документи, а потім з документами від неї поїхав у Москву, до Ніни Строкатої-Караванської.

В.Овсієнко: В Тарусу?

П.Січко: Так, у Тарусу. Пам'ятаю, ми тоді склали протест щодо Василя... А я був тоді з отакою бородою! Зайду в автобус, то така старенька бабця, що їй справді треба сидіти, а як побачить, що дідусь із такою бородою, то зразу встає й каже: «Йой, бійтеся Бога, дідусю, сідайте, абисте не впали». То я вже й сідав.

А вже з Москви мені треба було в Тарусу до Караванської. Там їздять цивільні легкові машини, то один мені каже: «Слушайте, я вас возьму, но если бы нас милиция задержала, то вы говорите, что вы мой дядя». Я погоджуюсь, а собі думаю: чоловіче, якби ти знав, якого ти дядю везеш, то ти б не тільки ті гроші з мене не брав би, а ще мені тридцять раз по стільки грошей дав, аби тільки той дядя не їхав з тобою. Але все обійшлося. Коли я їздив у Москву з документами Української Гельсінкської Групи, то попадав до жидів. Хоча й казав, що я українець, і правду казав, але вони мене мали за жида. Я справді трошки схожий... Як я не кажу, в

вони: «Ну, Петро Васильевич, вы не говорите, мы знаем...» Це було, як до Сахарова йшли.

Пізніше, коли заарештували нашого голову Миколу Руденка і головою став Олесь Бердник, то він дуже часто приїжджав до нас у Галичину, у нас у Долині бував. До речі, Олесь передбачив, хто скільки буде жити. І дружині, і Василеві, і мені, і дочці. Дружині сказав, що буде 70-71 рік жити, а Василеві казав, що сорок і, можливо, життя буде продовжене. І ви знаєте, угадав. Мав щось у собі... І ми до Олеся приїжджали. Тоді взагалі відчувалося таке піднесене життя. Я дуже дорожив членством у Гельсінкській Групі. Якось відчувалося, що ти не самотній. Підписували документи, слухали радіо «Свобода»... Була така наснага, що я готовий був прийняти всі муки, страждання, але не збитися зі шляху. Мені було приємно, що є такі люди, які продовжують боротьбу. У той час Гельсінкська Група – то було щось єдине, то була та бомба визвольних змагань і національної свідомости. Вона мала великий вплив на народ.

Хочу трошки про Оксану Мешко сказати. Це бойова була жінка.

В.Овсієнко: Вона про себе написала. Я слухав її нарис «Між смертю і життям» по радіо «Свобода» на початку 1979 року, доки мене не посадили.

П.Січко: Так, вона зуміла написати. Отакий випадок. Приїздить вона до нас і залишається ночувати – а тут з міліції приїхала машина, хочуть її забрати в міліцію, мов, на розмову. А вона каже: «А хто ви такі?» – «А ми з міліції». – «А що, у вас є якась санкція?» – «Ні, немає». – «Я чхала на вас! Ану, негідники, забирайтеся!» Доки вони привезли санкцію на її затримання, вона з дружиною якимось стежками вибралася і зуміла втекти. Молодець була.

Замордували Володимира Івасюка. 22 травня 1979 року у Львові був його похорон... Мене, Стрільціву і сина мого викликають в Івано-Франківськ, у КГБ. Викликали, цілий день протримали і наче нічого від нас не вимагали – якась така розмова. Коли ми вийшли відтіль, повернули ще до Раїси, дружини Валентина Мороза, яка тоді в Івано-Франківську жила, повечеряли і думаємо: ну що мав означати той виклик? Аж уже в автобусі чуємо, як люди шепчуть, що у Львові москалі замордували Володимира Івасюка, повісили. Ми збираємося на Зелені свята, десь на 10 червня, їхати у Львів. Їдемо з Василем. Не треба було питати, де могила Володимира Івасюка, бо потік народу плив до могили і від могили. Коли ми прийшли, чомусь мене прийняли за батька Володимира Івасюка, а Василя за його брата. Василь таку гуцульську ношу на собі мав. Показують смереку, яка обгоріла, що всі вінки вночі з 9-го на 10-е червня спалили, про цей злочин гомонять, панахида відправляється. Тут Василь узяв слово. На могилі Володимира Івасюка він склав клятву, що ось вороги нищать наших борців, наших друзів... «Я клянусь тобі, друже, що я віддам усе своє життя боротьбі за Україну». Після Василя виступив я. А там ку-

па тої сексотні. Але народ супроводжував нас аж до автобусної станції – маса, кілька тисяч народу з нами йшло до автобусної станції.

А там що – сіли ми в автобус, а маса та не сяде в автобус. Коло міліції затримали автобус. Ми готувалися, що зараз нас заарештують. Але, видно, ми тоді вже були на обліку Москви, і без санкції Москви, я так зрозумів, вони не відважилися. Ми пробули на волі ще до 6 липня.

Дозволю собі ще раз відхилитися. 1989 року в Києві в Будинку вчителя відзначали 40-ліття Володимира Івасюка (*Народився 4.04.1949, похований у Львові 22.05.1979. – Ред.*). Головував, здається, письменник Степан Пушик з Івано-Франківська, чи хтось інший. Цілий час говорять оті друзі Володимира Івасюка, але не знати, де той Івасюк живе. А про те, що він убитий, замордований, що він уже небіжчик – про це ніхто не говорить! Справляють сорокаліття, всі кажуть, що талант, що здібний. А я перед тим попросив був, щоб мені дали слово, і Пушик пообіцяв, що дадуть. Тут уже вони закінчують те святкування – і тато Івасюка був, – а вони мені слова так і збоїлися дати. У якомусь страсі була та інтелігенція – розумієте, дві години святкують сорокаліття Івасюка...

В.Овсієнко: І ніхто не каже, як він помер...

П.Січко: Так, тільки про те, що він талановитий, таку й таку пісню написав. А мені слова не дають і вже закругляються. Тоді я встав прямо в залі і прошу публіки слова – вже не прошу в президії. І мені дозволяють. І я тут розриваю цю бомбу – з'ясовую, що він замордований, розповідаю про похорон, як ми з Василем на цвинтарі були. Тоді ще багато було живих тих письменників – то як я закінчив, мене оточили кияни і кажуть: «Чоловіче, бійся Бога! Тебе зараз замордують, ти з залу живий не вийдеш». Але одна жінка – вона ось тут у Києві живе, на Набережній – узяла мене під руку і каже: «Пане Петре! Якщо вас мають зараз убивати, то нехай убивають і мене». Прізвище цієї жінки, ось зараз гляну... ага, Дрига Дарія. У такому напруженні, але, слава Богу, ми проїхали в метро, потім автобусом приїхали ми до неї додому. Не вбили. Але який ще був рівень, у якому страсі був народ! Отакий був вечір. Пізніше я був у Чернівцях у батька Івасюка. У матері була паралізована ліва сторона. До речі, вона була обкомівським ідеологічним працівником. То вона переді мною плакала і казала: «Я так вірила в цю систему, так на неї працювала, і зараз мені боляче – а вона мені знищила сина. Я не можу відомститись цій системі. Що вже безсила». Ось такий тоді ще був рівень.

А над Василем вони ще перед арештом злочин скоїли: оскільки він відмовився від громадянства, то його хапають у психіатричну лікарню. Прямо нагло – приїжджають додому, з міліцією і з усім – і до психіатричної лікарні. Його там тримають, визнають шизофренію. Я їду в Москву, заявляю протест. Але який вони, зарази, мали облік на нас! Коли я зайшов у приймальню Верховної Ради і назвав своє прізвище, вона натиснула на кнопочку, якийсь такий барабан погуляв трошки, витягає анкету, де все про мене написано, вся характеристика. Я забув, хто тоді був

головним психіатром, вилетіло мені з голови... (Чуркін О.О. – Ред.). То він що каже: «Нехай знову приймає громадянство, і цей діагноз ми зніmemo, бо радянська наука вважає відмову від громадянства шизофренією».

Ми продовжуємо боротьбу. На роботі почали мене страшенно переслідувати. Знімають мене з начальника планово-виробничого відділу і по шостому розряду переводять у цех. Кажуть мені, що й далі буду працювати планово-виробничому відділі, але там з Одеси приїхала одна, яка має вищу освіту, то вона буде рахуватися начальником планово-виробничого відділу. Я все це юридично обмізкував і оголошую страйк. Пам'ятаю, як сьогодні, що йду на роботу та й жартую. А там коло шести кілометрів було йти до заводу. Питають: «То як, куди, Петре Васильовичу?» – «Та йду на роботу, але насправді не на роботу, а йду оголошувати страйк». У мене всі документи підготовлені, я приходжу в кабінет директора заводу, йому на стіл заяву про страйк, заходжу в профспілку, копію профспілки – і додому. За півгодини часу і районне КГБ, і обласне, і купа тих юристів, шум зробили. Справді, юридично я був правий, тому що вони зробили порушення: я не мав за роботу жодної догани. Бо жарти жартами, але в роботі я був принциповий, робота в мене завжди мусила гра-ти.

Тоді примушують начальника відділу кадрів переписувати книжку наказів, фабрикують накази про догани.

В.Овсієнко: Заднім числом?

П.Січко: Так, чуєте! То ту книжку уневажнюють, нищать, а пишуть нову, фабрикують мені низку порушень, аби була підстава мене зняти. І пишуть наказ, але іншого змісту – за догани такі-то, за те й те... Вони думають, що я першого наказу не маю. Бо коли я прийшов і кинув директорів заяву про страйк, то та нова одеситка, така молода, вона нічого ще не знала – вона мені дала свою копію того першого наказу. Коли вони переписали наказ, то засідала профспілка, викликали мене – я плював, я не з'явився. Наша хата на такому беріжку, ми з Василем санкувалися (спускалися санчатами з гори).

Якраз через місяць часу (видно, Москва заперечила) викликають мене і поновлюють на роботі. Ви розумієте? Оці самі у відділі кадрів кажуть: «Петро Васильович, скажи нам так по щирості: що це має означати? Ми одержали наказ із Москви тебе поновити». Мене поновляють. Щоправда, туди вже з райкому партії була направлена людина, а мій стіл уже був коло порога. Я сідаю не за той стіл коло порога, а в те крісло, що й сидів, і урядую за всіма правилами. А знаєте, скільки в тій радянській системі було різних порушень? – Я тільки закону дотримувався. А як вони докоряли або хотіли, щоб я щось підписав, то я казав, що є ось отакий закон. А тут уже про той мій страйк світ зашумів. То був перший у Радянському Союзі страйк. Вони ще не знали, як його кваліфікувати, бо в

Радянському Союзу ніхто не страйкував і чогось подібного не дозволялося.

А тут, після наших виступів про Володимира Івасюка на цвинтарі... Ага, а перед тим вони мене ще раз упрощували. Було так. Я якраз в область їхав, а на порозі зустрів якусь людину... Повертаюся з області, а мені кажуть: «Якийсь пан приїжджав і хотів з вами говорити, казав, що завтра буде». Ну, щось ми там з начальником відділу кадрів щодо численності впорядковуємо. Заходить якийсь пан, подає руку: «Колеги, привіт! Петро Васильович!» Я кажу: «Будь ласка, сідайте, я зараз закінчу розмову з начальником відділу кадрів». Я не знаю, що це за людина, що як колега подає руку. А він мені каже: «Ви знаєте, хто я?» Кажу: «Ні». – «Та я ж новоприбулий начальник Долинського районного КГБ». Ось. І тоді вручає мені виклик у Болехів, в інший район. А дружину вхопили були на місяць на підвищення кваліфікації десь у Полтаву, так що її не було тоді вдома. Він каже, що там є відмітка на військкомат, і не дай Боже, аби обмовився, бо насправді він мене в КГБ викликає.

Мене викликали десь на вечір. Я приїжджаю туди, заходжу, а вони за мною так одні двері зачиняють, другі, треті... І начальник Івано-Франківського КГБ каже: «Знаєте, Петро Васильович, чого ми вас викликали?» Я кажу: «Не знаю, ви скажете». – «Ми пропонуємо вам руку дружби». – «У чому ця дружба полягає?» – «Ну, щоб ви з нами працювали, ви тут людина впливова, великим авторитетом користуєтеся. А якщо хочете, щоб був поновлений в університеті ваш син, то ви повинні піти з нами на співпрацю. І ми вам навіть не пригадаємо вбивство Ярослава Галана». А я кажу: «Ні».

Ви розумієте, яку пустили були чутку? Я вже був в ув'язненні на Колимі, це був 1949 рік, як ми почули, що у Львові сокирою зарубали Ярослава Галана (22.07.1902 – 25.10.1949. – *Ред.*). Мене на Колимі викликають, спеціально приїхав слідчий з міста Хабаровська. Попереджує за статтею, що не дай Боже даси неправдиві показання, то чекає за це 5 років ув'язнення. Ставлять перше запитання: «Расскажите, как вы убивали Ярослава Галана». А я йому тоді й кажу: «В моїй тюремній метриці, яка є перед вами, значиться, що я сів у сорок сьомому році, а Ярослав Галан убитий у сорок дев'ятому році. А в сорок дев'ятому році я вже на Колимі був. Цікаво, якою я сокирою і силою володів, що кинув її з Магадана і вона летіла аж у Львів та на квартирі відрубала голову Ярослава Галана?» – «Да, это какая-то неувязка». Він закрив течку і припинив допит. На отому коні вони їхали цілий час і пришивали мені вбивство Ярослава Галана...

І ось тут мені начальник обласного КГБ каже: «Мы вам даже не припомним убийство Ярослава Галана» А я й кажу: «Прочитайте собі «Розповідь про неспокій» Юрія Смолича (*«Радянський письменник»*, К., 1968, с. 243-246. – *Ред.*). Там усе це є. Як дружина (*Ганя Геник*. – *Ред.*) вела йо-

го до кордону, як стала студенткою в Харкові, як її заарештували. Як через ту історію більшовики йому більше не довіряли, як заставляли його під час війни в евакуації на радіо «Україна» працювати. І вже тоді він зрозумів, що йому не довіряють.

В.Овсієнко: Так я в середині 70-х років сидів у Мордовії зі священником Денисом Лукашевичем, синів котрого розстріляли у справі Галана. Його син, студент Іларій, був розстріляний, що нібито він разом зі Стахуром учинив оте вбивство. А 16-літнього сина Мирона, котрий зовсім ні до чого не був причетним, просто так розстріляли. А батька посадили на 25 років. Та ж більшовики самі вбили Галана, а приписали вбивство Іларію Лукашевичу та Стахуру! То й вам це теж пришивали?

П.Січко: Теж пришивали. Мало того, лектори приїжджали з обкому, в Долині в зал скликали народ і читали такі лекції, що ось Січко такий-то й такий-то вбивця. Навіть коли я втретє був ув'язнений у Херсоні, то там теж слідчі викликали в'язнів, збирали на мене різний компромат і казали: «Ви знаєте, хто він такий? Він убив 500 радянських громадян! Він убив Ярослава Галана!» А один з того злочинного світу каже: «Слухайте, якби він убив одного радянського чоловіка, то ви б його розстріляли – що ви мені тут тюльку гоните? Це все неправда».

Другий арешт

В.Овсієнко: Повернімося до історії з арештом.

П.Січко: Я був на роботі, коли прийшли мене арештувати. Йой, я вийшов у коридор, дивлюся – йде десь сім чоловік. І мені в душі заговорило, що то по мою душу. А коло мене ще були якісь заборонені речі, то я заскочив у туалет, зумів усе це кинути. Тільки виходжу відтіть, мені зразу – клац! – наручники на руки, зразу санкцію на арешт пред'явили, тоді повезли додому.

В.Овсієнко: То це якраз на Івана Купала 1979 року? І сьогодні в нас 7 липня.

П.Січко: Так, 6 липня мене заарештували, напередодні Івана. А Василя в місті того дня цапнули.

Коли мене заарештували, то ми їхали з дому на двох машинах. Василя везли на лікарнянській машині, бо у нього був діагноз шизофренія.

Привозять мене у львівську тюрму. А сина я не знав куди – сина зразу завезли до Львова у психіатричну лікарню. Ну, і той Іванов стягає мені слідство. Якому я сказав, що знаю, коли Василя привезли з психіатрички в тюрму, що я зрячий.

Ми з сином не підписали жодного документа, навіть коли суд ішов, то там, знаєте, треба було встати – «Встать, суд идет!» – Боже борони, ми навіть не вставали, бо для нас це був не суд, це були злочинці, які незаконно нас заарештували. То вони нас з Василем тримали попід руки. Підводили і так тримали, поки ту «молитву» зачитували. Пізніше вони мене забрали були з зали. Потім привели і зачитали вирок – 3 роки за 187-ю

«прим», тобто «наклепи на радянський лад». Цю ж статтю дали і Василеві, так само 3 роки. Вони дуже хотіли, щоб я касацію написав – Боже борони, я кажу: «Що ви? У злочинців просити якогось помилювання?» Я страшно переживав, щоб Василь, не дай Боже, не дав згоду на касаційну скаргу. І коли мене викликають до секретарки оголошувати вирок касаційного суду, то там бачу два крісла. Я сів на одне крісло. Вона всміхнулася і дає мені підписати. Я як замахав руками, кажу: «Що ви?! У злочинця – яку помиловку? Це я маю просити? Це я повинен тих злочинців судити!» У в такому дусі... А вона мені й каже: «Ви знаєте, я знала, що ви не підпишете. Бо я дивилася, на котре ви крісло сядете. Перед хвилиною на тому кріслі, на якому ви тепер сидите, сидів ваш син і сказав те ж саме, що й ви». Боже, мені так легко стало на душі! Ви знаєте, вона думала, що як я сяду на інше крісло, то підпишу! Отаким дивом я дізнався, що й Василь не підписав, і то мені було дуже приємно, я радий був.

Мене там закидали на різні камери. Кидають, наприклад, у камеру, де їхній чоловік. Він, щоправда, мені зразу шепнув, коли ми пішли в туалет: «Петро Васильович, я буду Бог знає що з вами говорити, питати вас – то діло ваше, але знайте, що така моя робота». Там я навіть від курива відмовився.

Судив нас Львівський обласний суд. Той суддя ще й зараз є, хоч і на пенсії. Працював у цих органах, а зараз вони персональні пенсії мають. Ось мені до пенсії зараз 4 гривні добавили, але я мав підвищену пенсію, бо в мене 17 літ ув'язнення, а за рік ув'язнення вважається три роки робочого, то виходить 51 рік. Я мав ніби максимальну пенсію – то я брав тільки 56 гривнів. А ті яструбки беруть по 120 і до 200, хоч соромляться і приховують це. Навіть академіки, науковці мають меншу пенсію. А безпосередні мої кати, що мене мордували, мають персональні пенсії від 350 до 1000 гривень – у 10-15 раз більшу, та ще й кажуть: «Хотели України – маєте!» Та якби то була та Україна, за яку я віддав усе своє життя, всю родину і все – то мене б на руках повинні були б носити, я не повинен був би отак бідувати чорно-гірко і кусок хліба здобувати працюючи. Я б мав відповідну пошану і все. Але що це ми живемо на українській землі, але ще не живемо в українській державі – державою керують вороги!

В.Овсієнко: Вона ще не стала українською державою.

П.Січко: Так. Але я відхилився від сюжету. Отже, суд. На суді ми не підписали жодного документу, бо вважали, що судить нас банда. Все одно вони нас засудили і – в різні боки. Щоправда, дали ще видження мені з Василем на годину, так ми собі переговорили...

В.Овсієнко: А як воно було – через скло і по телефону?

П.Січко: Ні, через ґрати. Я його бачив і чув його слова, а він бачив і чув мене. На друге видження приїхали дружина, дочка Оксана і син Володимир. Він тоді навчався в Київському університеті на фізико-

математичному факультеті. Але після того видження виключили й другого мого сина: чого ти, мов, поїхав, коли батька-бандита судили. Ми ведемо розмову, прощаємося вже, а дочка отак погладила шапку... Вони мені зимову куфайку привезли, зимову шапку, чоботи. То я зрозумів, що там є зашиті гроші.

Табір у Брянці

Коли я приїхав у табір в Луганськ, який тоді Ворошиловградом називався, то мене спровадили на Брянку. Там спочатку тримали в ізоляторі, а потім удень ведуть в етапний пересильний барак. А тут якраз ведуть три бригади на сніданок. Повірте, хоч я колишній в'язень колимських таборів, але 22 роки після цього був на волі – то мені здалося, що ведуть якихось бандюг, убивць, щось страшно! Ці люди мають такий вигляд, що по мені аж мороз пішов. А пізніше довелося мені з ними в лазні митися. Відчинив двері, глянув – то всі як чорти! Оті наколки на руках, на грудях... Я зачинив двері і ще з тиждень не йшов туди. Але зрештою мусив...

Коли я прийшов митися, то під кожним сосоком по три-чотири чоловіка, а один сосок – вода тече й нікого немає. Тільки я хотів під той сосок стати, а мене циган за плече: «Дядь, куда идешь, законтачишься!» А то був сосок для педерастів, розумієте? Такі дикі неписані закони, але вони мали свою силу. Той циган мене врятував.

Я там тримався достойно. Уся моя поведінка була така, щоб навіть ці карні в'язні відчували, хто я. Я мав вплив на них, вони ставилися до мене з пошаною.

Там, на Брянці, намагалися сфабрикувати мені третій термін. Одного разу ведуть нас на сніданок, а заступник начальника табору й каже мені: «Петро Васильович, у тебе є в Черкасах син?» Я кажу, що є. «Василь називається?» – «Так». – «Сьогодні його судили, «Свобода» передала, що йому добавили ще три роки – наче за наркотики». Це він мені так сказав. Я на роботу виходжу, поводжуся як слід... Розкажу епізод.

Я постійно молився, тому Бог допомагав мені. То хочу розповісти, яку молитва має силу. Це був табір суворого режиму, цехи повинні бути зачинені. Але якось цех був відчинений. Надворі страшна буря – громи б'ють, блискавки... Я сиджу на дерев'яному ящику, молюся. І чую сильний внутрішній голос: «Устань, перейди на інше місце, бо воно зараз буде спалене». Я так у молитві встаю з цього «крісла» і, може, за три метри сідаю на подібний ящик з іншого боку. Тут вдаряє грім і спалює цей ящик. Ну, півхвилини – і був би... Нацмен один бачив цей момент, підходить до мене і каже: «Петро Васильевич, кто тебе сказал, что это место будет сожженным?» Я кажу: «Бог сказал». І він сказав, що то Божа ласка. Бо я ще ж живу і повинен жити. Мене тоді запросто могло вбити, але, чуєте, я сильно відчув такий внутрішній голос: «Зміни місце, бо воно зараз буде спалене».

А як фабрикували мені третій термін? Я вже знав, що Василеві дали другий строк. І мені тоді як зачинають? Якраз навпроти їдальні барак. Вранці, поки там на сніданок, я любив собі в подвір'ї ходити й молитися. Тут уже крикнули: така-то й така-то бригада на сніданок! Усі ці карні любили у тапочках ходити, але згідно інструкції треба в черевиках, за табірною формою. Я взув черевики й пішов. Поснідав, виходжу з їдальні –

а наглядачі мене хапають. А там бригади на сніданок ідуть. Я несучу з собою баночку, щоб чай собі в бараку спокійно випити. Вони мене перевірили, що в мене в кишенях було: англійські слова на папірці. Я тоді англійську мову вивчав. Це довго розказувати, як президент Франції приїхав і хотів нашу родину, тобто мене й Василя, визволити, але радянські власті відмовилися. Про те мені опер обмовився... Наглядачі мені кажуть: «Сбрасывай правый ботинок!» Я зразу зрозумів, що щось там закладено. Я скидаю, а він зразу звідтіл витягає летючку: «А, антисоветчина! Вот смотри!» І в штаб мене вести. Але штаб на той час був зачинений, то він відпустив мене. Я все це хлопцям розказав.

А як було? Коло мене лежав чекіст – вільний, але ніби зі строком прийшов, розумієте... Наче чотири класи освіти, а в самого вища освіта. На оцей час вилетіло мені його прізвище... Я під той час відмовився був ларьок брати, від будь-яких пільг, залишив за собою тільки листи – два листи в місяць дозволялося, але тільки третина листів попала додому, а решта ні. І от того чекіста ніби шмонають завжди, а в мою тумбочку не заглядають. Коли ми йдемо на роботу, то він каже: «Петро Васильович, ти бачиш, що ось мене так шмонають? Захочай оцього листа в твою тумбочку, а як прийдемо з роботи, я заберу від тебе». Значить, то вже готували мені ключку. Я кажу: «Слухай, а що це за лист, який, до кого?» А він каже: «До прокурора». Я підводжу його в коридор, де вивіска «Положення», і кажу: «То ти ж маєш право в закритому конверті листа до прокурора тримати – чого ти мені його даєш?» Я вже зрозумів, що він готував мені провокацію.

А то закидають ще одного, ніби зі строком прийшов. Я чому знаю такі речі – бо навіть один мій родич на Колимі військову службу відбубав, то замість три роки відбув півтора, бо йому йшло рік два. Теж їв баланду, як ув'язнений, та підслуховував.

І от мені сниться сон, що кілька хлопців кличуть мене до воріт і хочуть мені хоч трошки вина з пляшки налити, вмовляють і просять. А я категорично відмовився.

І справді, я повертаюся з роботи – мене викликають до хвіртки. Наша локалка повинна бути зачинена, але тут чомусь ні. А кличе мене такий, що ніби етапом прийшов на Брянку. І він мені про Євгена Пронюка говорить, про Чорновола, про Лук'яненка. Усе то він знає, така ніби своя людина, то чи можна йому зайти в мій барак. Я йому дозволив. Каже: «Я й завтра прийду». І завжди він в одну й ту саму пору приходив – видно, в той час включалася якась апаратура чи що. Він уже починає в шахи зі мною грати, каже, що його повинні перевести в цю бригаду, в якій і я. Але коли я виходив у туалет, то хлопці мені кажуть: «Слухай, оцей новий, що прибув, коли ти ходив у туалет, він тобі попід голови чогось шарив». Я не подав виду.

Одного разу приходжу з роботи – є лист. Дружина описує мені, як їздила в Черкаси на видження з Василем, а його замість видження поса-

дили в ізолятор, як дочка Оксана ледве не викинулася через вікно, про всі оці переслідування, як її там мучать. Мене, знаєте, так запекло! А той приходив і знову: «Пошли грати в шахмати». Я йому: «Чекістська собака! Марш! Бо вб'ю тебе зараз. Щоб ти мені більше, не дай Боже, до мене не приходив! Ти думаєш, я не знаю, хто ти такий? Я знаю, що ти навіть строку не маєш». А він: «Та що, Петро Васильович, та хоч дайте мені адресу». Я тоді навіть вимовити не міг, що Пронюк сидів у Кара...

В.Овсієнко: У Каракалпакії.

П.Січко: Кажу: «Я навіть вимовити не можу, де він, а ти, собака, прекрасно знаєш, я навіть не знаю того Пронюка!» А нарядчик був такий, що мав 15 літ. Я йому казав, що відчуваю, що це кагебіст. А він: «Та ну що, Петро Васильович...» А коли я на нього наскочив, його зразу з зони забрали. Тоді нарядчик каже: «Тепер я тобі, Петро Васильович, вірю, бо як ти дав йому цей відбой, він уже навіть не заходив в етапний барак, а зразу на вахту – і виїхав».

Але я не закінчив про той черевик. Було так, що я навіть молився за того чоловіка, не дай Боже на невинного лихе подумав. Бо я ще якимось впевнений був. Та йду я на вечерю, а мені другу записку витягають, але не з правого черевика, а з лівого. І ведуть мене в штаб. А в штабі вже є той чекіст, що він ніби зі строком. Їх теж заставляють біду мати. Наприклад, як отоварка була, то він завжди брав дві пачки цигарок, хліб і маргарин. То означало: першу пачку він курих сам, а другу пачку роздавав, бо він уже кидає курити. Це означало до вечора. А пізніше він цілий місяць мав ніби моральне право жебрати, бо не витримав: «Дай покурить, дай закурить».

Мене ведуть до опера, а він так у коридорі стоїть і каже: «Да, будеш помнити, как меня уговаривать заниматься антисоветчиной! Сгниешь в тюрьме!» Мене заводять, там уже є опер і начальник табору. Опер зачав такими різними вульгарними словами до мене скакати. Але я йому зразу сказав так: «Ви знаєте, вам може позаздрити будь-який рецидивіст, який уже три-чотири строки відбув. Раз ви так розмовляєте, я ні слова з вами говорити не буду. Все!» І я більше до нього навіть не обізвався. Тоді вони, щоправда, ще випустили мене. А цей чекіст в ізоляторі був кілька днів. Коли ж везли в тюрму, він вийшов і попросив у мене пробачення. Каже українською мовою: «Ти мені прости, бо то наша така робота». До речі, й сам наглядч, коли ту летючку в мене знайшли, сказав мені: «Слухай, твого сусіда навіть сам начальник табору боїться». Бо їх завжди так закидали.

Був у нас заступник начальника по режиму, який завжди носив волосся таке ніби обстрижене. Приймають етап, а в'язень заломлює руки й каже: «А ви де тут взялися? Та ви ж зі мною на камері сиділи!» То його в цю зону вже не пустили.

Волі не бачити! Третій арешт

Мене ще не арештовують, та надходить день моєї волі. За три місяці до звільнення ви вже маєте право відпускати волосся, а як я мав бороду, я вже й бороду собі запустив. У день звільнення – я вже чекаю виклику. Але поки що вийшов собі на подвір'я, ходжу по двору і молюся, але так якось душа неспокійна. Аж дивлюся – центральною дорогою до штабу йде людина в цивільному одязі. А мені в душі щось сильно заговорило: «То по твою душу прийшов». Коли він пройшов попри мене, я вже не зміг більше ходити по подвір'ю, а пішов у барак і так, як одягнений був до свободи, так і заснув. І бачу сон, що я прийшов над берегом моря і хочу скинути бушлат, у воду пхаю його, і як тільки скину його, запаху в воду, а він мені скаче на плечі. Я тільки його в воду – а він мені на плечі! І я так, може, шість-сім разів скидав, топив його, а він мені скакав на плечі. Прокидаюся – і зразу в мене така думка: «Ого, волі не бачити».

А тут шнир (днювальний) приходять зі штабу і викликає мене: «Петро Васильович, вас кличуть у штаб». Я приходжу до штабу, а там є той цивільний, який пройшов попри мене і так неприємно мене вразив. Зразу мені відрекомендувався, що він заступник прокурора області. Прізвище його я вже забув. Читає мені санкцію на арешт і хоче, щоб я підписав. Я й до цього ніякого документа не підписував, то кажу: «Злочинці ви! І у вас ще совісті набирається казати, щоб я підписав? Совісті не маєте!» Мене зразу в ізолятор. В ізоляторі протримали десь три дні на одиночці, а звідтіл вивозять мене у Ворошиловград, там тримають у тюрмі.

Викликають мене на суд. Але на суді я не обізвався ані словом. Там є така клітка, заводять тебе у ту клітку, а по боках конвой. Я собі сидів у тій клітці, в один кут стіни дивився та молився. Суддя був такий Огородніков. Ви ж знаєте, там такий порядок, що кажуть: «Встать, суд идет!» Я не встав. Конвоїри в клітку заскочили, підняли мене і так тримали. Ну, тримаєте – то інша справа. А ще перед тим мені наче захисника дали. Він ходить біля тої клітки і хоче, щоб я обізвався до нього – я, мов, вас буду захищати. А я ні слова до нього!

Все одно вони почали суд. Те ж «Встать, суд идет», потім ту «молитву» відчитали, мене отак потримали, і починають: «Фамілія? Подсудимый молчит. Імя? Молчит. Отчество? Молчит». Вони виходять на нараду на 15 хвилин. Тоді з'являються дві лікарки і теж біля моєї клітки ходять, вроді хочуть зі мною говорити – я до них теж не обзиваюся. Вони по-всякому – то так, то так, то так, та я не обізвався до них ні словом. Правда, не 15 хвилин, а дві години не було суддів. А тоді по-новому вся ця процедура: «Встать, суд идет!». Вони продовжують, а тоді зачитують рішення медичної експертизи – бо я ж міг бути й божевільним, розумієте, – що «подсудимый вменяем», і продовжують суд. Суд ішов російською мовою, перекладачка була з російської на українську – директорка луганської середньої школи. Так дивацько все це виглядало!

Коли суд закінчився, зачитали мені вирок і мене конвоїри виводили, за мною вийшов і за плечима йшов суддя, цей Огородніков. І тут він мені вже українською мовою каже: «Петре Васильовичу, а я вам до деякої міри заздрю!» Та річ ясна – ви розумієте, що якби мені хтось у цю хвилину запропонував сісти в крісло цього Огороднікова, то я би свій бушлат, свою честь не проміняв ніколи! А його вразило: він же бачив, що судить невинну людину! Бо інша справа, що не раз підсудний знає, що він зробив злочин, а відмовляється – але коли тобі нагло фабрикують неймовірні речі і при цьому хочуть, щоби ти ще й обзивався до них! Я відчував, що як я до тих негідників обізвуся хоч словом, то мені серце трісне. І от, чуєте, оцей суддя сам сказав, що заздрить мені. Але все одно я свято вірив, що переживу це лихо. І ви знаєте: після цього суду я бачив сон, що на ріці міст, і я його перейшов. З одного боку бігла якась така чужа жінка, хотіла мене взяти під руку, а я кажу: «Ви не маєте права, бо на мене чекає дружина!» А навпроти бігла моя дружина, вхопила мене під руки, і ми пішли...

Херсон, 90-а зона

В.Овсієнко: А де ви відбували третє ув'язнення, з 1982 до 1985 року?

П.Січко: Після луганського суду мене направили в Херсон. Трошки в Одесі я був, а в основному я сидів у Херсоні. У самому місті. Здається, 90-а зона. Але чим була та зона страшна? Вона страшна тим, що там різні експерименти проводили. Коли я прийшов туди, то мене страх огорнув. Ніхто там не розмовляв, люди здавалися божевільними. Там страшенні речі робили. Як там приймали? Зразу вас кололи – давали три заштрики. Якщо ви не хотіли, то наглядачі накладали наручники. А ті заштрики мали якусь таку дію – терпіння наставало. В перші дні я навіть сам дивувався, думав: Боже мій, що це – люди не говорять, а працюють, як воли? Але через тиждень часу потуловів і я.

В.Овсієнко: Вам теж укололи?

П.Січко: Теж. Силою наклали наручники, дали три уколи. Отуловів я, що навіть коли виводять, по формуляру зачитують, – я навіть не сприймаю своє прізвище. Хіба там хтось мене штурхнув. Підбіг каже: «Петро Васильович, ти ж чуєш, що Січка зачитують?» Ви знаєте: конвоїр називає прізвище, а ти повинен статтю і строк назвати. Тоді вас старається опер викликати – може підете на співпрацю. Але й будучи вколений, я збирав силу волі. Боже борони, як таке пропонували, то я запльовував їм очі: «Майте на увазі, я ніде ніякого документа не підписав і не підпишу вам. Я невинно сиджу, і тому вважаю, що сиджу в руках злочинців, а злочинці знущаються наді мною». Я все це витримав.

То була страшна зона. Там був такий режим, що ви могли навіть десять років просидіти в одному таборі з якоюсь людиною і не побачитися з нею, бо зона поділена на локалки, навіть у ідальню по тих локалках заводили. Щоб одна локальна зона другої не бачила. У ідальні відводили пев-

не місце і давали дуже короткий час. Ви ще баланду не з'їли, той не встиг кусочок хліба з'їсти – а вже гукають: «Встать!» І все те, що ви недоїли, лишали. А в барак не дай Боже занести шматочок хліба.

Але все одно я поставив себе так, що карні в'язні поважали мене. Я там часто в ізоляторі сидів (там менше 15 діб не давали, а то могли додати до 30, до 45), то коли виходив – мене все одно в бараку чекала пайка хліба. Як виводили з ізолятора, то зразу вели в лазню, бо там страшенні воші були. Так я навіть труси скидав і зразу в піч. Вони мені чисту майку і труси давали, ці карні. А в бараці мене чекала пайка хліба.

Часто різні лектори приїжджали, все умовляли їх на мене, що я такий-то і такий-то, але вони розуміли все навпаки і казали, що це людина, якій ми кланяємося, це людина взірцева. Щодо цього я чув у собі таку силу.

Ось така пригода. Бив я ящики, а поруч зі мною бив в'язень, прізвище якого вже не пам'ятаю. Він уже тридцять п'ятий рік сидів – йому все додавали. Він сам капітан, йому тоді вже лишалося півтора місяця. А коли били ми ящики, то тут треба дощечки піднести. Він мені допоможе, я йому. Десь кусочком хліба чи ще чимось ми поділимось. Розмовляємо. Але те, що на волі називали ленінськими суботниками, в таборах називалося недільниками, бо в неділю виводили. Боже борони, я в них участі не брав. Як той ленінський недільник, то мене зразу вели в ізолятор. І завжди старалися закинути мене, де оці педерасті – щоб «законтачити» чи що. Бо там є свої закони. Навіть, не дай Боже, як цигарку після нього закуриш або ще що. Але все одно, наскільки були людяні вони, що я один лежав з одного боку, а їх сім чи навіть вісім чоловік з другого. Або коли віконце відкрилося, то поки я не взяв баланду, вони не пхалися.

Чую – за стіною той капітан страшенно кричить. А він, коли його вранці на роботу вели, то копнув якогось наглядача. Знаєте, вже 35 літ сидить, уже нерви не ті. І його в ізолятор. А там в ізоляторі кілька очих педерастів, і його згвалтували. Але він тільки 15 діб був, а мені ще повторили – я тридцять відсидів. Виходжу – Боже, а мій колега вже з черепка їсть, вже не за столом, бо вже «законтачений», я вже не маю права з ним оті носилки носити, не маю права, не дай Боже, куска хліба з ним з'їсти. То так розмовляємо. Він плакав, як мала дитина. А він ніби може себе реабілітувати – повинен убити своїх кривдників. Їх теж випустили на зону. Він каже: «Що мені робити?» Я кажу: «Слухай, ти вже 35 літ мучишся – дотерпи ще тих півтора місяця і звільняйся. А їх Бог покарає». Уже знаєте, такому, що 35 років терпить, що мав якийсь авторитет, – їсти з черепка і коло порога... Знаєте, їм, тим «законтаченим», було ще важче, ніж нам, хоч нам теж важко було. Наприклад, якщо я виходив, то я мав право по прогулочному дворі ходити, а він мав право тільки там, де відгороджений туалет. Якщо я за столом їв, то він з черепка їв тільки коло дверей. Ото такі неписані закони, але вони були – дикі. Страшні ті ізолятори

були – бувало, там роздягають наголо, в ізоляторі одягають у спеціальний одяг. Баланду там давали тільки через день і ті 300 грамів хліба. Якщо там просидиш, скажімо, 30 чи 60 діб, то виходиш такий..

В.Овсієнко: Вітер тобою хилитає.

П.Січко: Так. Але Бог допомагав. Все одно всім цим духа не зуміли вбити. Не зуміли.

В.Овсієнко: То вже був 1985-й рік, почалася перестойка, то вони вже не зважилися фабрикувати вам нову справу.

П.Січко: Так. А ще, знаєте, я навіть не знав, що зона контролювалася телебаченням. Якось на два тижні нас були кинули в Одесу. А чутка була, що у Львів. Боже, то така була велика радість. Ті, хто бував у закритих тюрмах, казали, що в тюрмах було легше, як і тій 90-й зоні. То була особлива зона. Там мучили, мордували отим режимом. Але нас усього лише два тижні потримали в Одесі. Боже, як привезли нас в Одесу: цілу ніч хлопці грають в карти, їдять, торгівля йде, можна купити й горілку, самогонку... Але минає два тижні – тут бах! – нас знову на етап. Ми думали, що нас таки у Львів повезуть, а нас знову на 90-у. Привели в ту діжурку, дивлюся: а там телевізор. І видно всі ці локалки... Той стіл, де я бив ящики... Думаю: ти дивися! Отак був би комусь передавав листа, а телевізор би засік. Був би думав, що людина мене продала.

Воля

Коли я після другого строку виходив (не був упевнений, що вийду – думав, що, може, мене знову в одні двері виведуть, а в других оголосять нову санкцію), – але тут по мене приїхала дружина, я вже перевдягнувся, і коли ми вийшли на волю, то, вірите, що я не сприймав... Бо в тому Херсоні скрізь тільки бетон був – я нігде жодної травинки не бачив. А то, знаєте, теж страшенно діє...

Коли мене випустили, то, знаєте, якось не віриться, що поруч дружина. Мені не зачитали про новий арешт. Ми з нею пішли на берег моря, щоб пообідати, бо там до поїзда був час. Ми пообідали – і все одно я не сприймав! Аж сіли ми в поїзд і він рушив, то, знаєте, наче якась така ширма мені з очей спала. Я дивлюся – гей, та ми справді їдемо! Хати бачу, люди... А коли приїхав додому – це весна, цвіт був... Як я цілував той цвіт! Мені здавалося, що я попав у рай. Боже, та я раніше теж бачив весни, але чому я не бачив тої краси? Я підходив до черешень, до вишень, до того цвіту, обцілював ті пелюсточки... Бо останні роки просидів у тому бетоні...

Це я, бачите, так коротко розповів. Болісно мені, що не зумів я за кордон передати свою книжку «**Сталінські ТЕТА**». То означало «тюрми, етапи, табори, амністії». Була вона в мене щось на 1200 карток. Уже будучи в Гельсінкській Групі, я низку чужих документів за тих умов передавав за кордон, а цю свою книжку – думаю: та завтра, та післязавтра...

В.Овсієнко: І яка її доля?

П.Січко: Її доля? Коли мене вдруге заарештували, вона залишилася в мене в двох примірниках у схованці. Але миші мені її струбили. Добралися – і все мені струбили... Є сторінок 80, а решту я вже відновити не зможу. Вона за обсягом, та й за змістом, у чотири рази більша була, як «Архіпелаг ГУЛАГ» Солженіцина. Бо я її писав на свіжу пам'ять. Я мав сховок, найменший скрип дверей – я все це зразу ховав. Уявіть собі, що я коло 150-200 таборів пройшов і все це відобразив. У кожному таборі різний спосіб життя, усі мордування – це була справжня картина радянського ГУЛАГу. Я не можу переболіти, так жаль мені цієї книжки.

В.Овсієнко: А написати ще раз те саме дуже тяжко. Це треба такого напруження волі, розуму, емоцій...

П.Січко: Розумієте, в той час було натхнення, свіжа пам'ять, я всі назви точно пам'ятав, кожний табір характеризував, його начальство, кожні торттури, ті вбивства. А зараз не стає такої снаги... Зараз думаю, щоб твори Василя зібрати. У нього було десь коло 150 віршів, вони мабуть, десь у слідчих органах залишилися. Треба буде звідтіль їх забрати, якщо їх не знищили. Та ще десь у нас удома в архівах зберігаються. Ну, і описати всі ці події.

Я радий, що мав сьогодні можливість хоч частково виговоритись. Але це тільки маленька доля з того, що я пережив. Бо довелося так багато настраждатися, пережити. Але все одно вдячний Богові, що я пройшов свій шлях чесно. І якби довелося ще раз на світ народитися, то чим жити якимось грішним життям, за яке докоряла б совість, то я би знову згідний пройти цей самий шлях страждань, який пройшов за так багато років. Хоч уже роки, але я не маю морального права припинити боротьбу за волю і долю нашого народу. А повороту старій системі не буде. Історія не знає, щоб імперія, яка розпалася, ще раз воскресла. І тому нехай не думають комуністи, ці вчорашні, які ще не відмовилися від ідеї комунізму... Ні, це вже мертва теорія, їй настав кінець. Якби був час, я багато розказав би, що з себе являє Ленін, хто він такий. Якій брудній теорії люди моляться. Але все одно гряде час, що патріоти візьмуть владу і на Україні буде прекрасне, квітуче життя. Але треба, щоб Україною таки керували патріоти. Це дуже помилкові кличі – «професіонали». Бо переважно всі люди покладалися на професіоналів. Я не проти професіоналів, безумовно, але якщо цей професіонал патріот. Якщо ж це ворог – то чим більший професіонал, то тим більш професіонально доведе Україну до краху. Оці теперішні професіонали – але вороги – довели Україну до такого стану.

В.Овсієнко: Ось сьогодні поставили Головою Верховної Ради професійного кукурудзяного злодія Ткаченка. Хоч він малограмотний, але буде керувати Верховною Радою.

П.Січко: Там усе шахровано. Бо як мені сказав один депутат (прізвище його не хочу називати), що за те, щоб голосував за Мороза чи там за Симоненка – десять тисяч доларів давалося. Для мене це є Верховна

зрада України. Вони два місяці вибирали Голову, жодного питання ця Верховна Рада буде неспроможна вирішити. Вони готові були, щоб там навіть баран став Головою, бо корито пропадає. Якби там були патріоти, то в них рука не піднялася б брати ті гроші, які вони до цього часу беруть. Він би в першу чергу повинен сказати: «Люди добрі, совість не дозволяє». Стояло питання, щоб вони брали тільки 50% зарплати, а другу частину – вже коли людям виплатять. То вони посміялися, пожартували і це рішення не прийняли. А людина тоді борець, тоді революціонер, коли його печуть у п'яти, коли його в цюпі тримають... Коли він це горе сам переносить на своїх власних плечах.

Я ось такий приклад наведу. Їду я в поїзді з Івано-Франківська (це якраз із п'ятниці на суботу). Попадається довгий вагон. Повно молоді. Переважно з вузів, 18-и років, 20-літні. Усі сидять, прохід забитий людьми. А в проході між старшими тільки я один стою. І ніхто з молоді не здогадався встати – нехай людина в роках сяде. І тоді я думаю, де ж ми зробили гріх, що молодь скалічена? Отакі в мене революційні думки. Але в Калуші маса тої молоді висіло, зробилося місце, я сів і зразу заснув. Стало добре – і всі ті революційні думки пропали (*Сміється*). Отак і в боротьбі. Революціонер повинен нести тягар народу на своїх плечах.

На закінчення розкажу, що таке «прес-камера»

Про «прес-камеру» треба обов'язково записати.

Я про це розказував одному кандидатові в депутати, коли 1994 року висували мою кандидатуру до Верховної Ради. Той кандидат сказав: «Що народ вибрав, те має». А я вважаю, що це не народ вибрав, а банда-купка, яка має доступ до тих бюлетенів, – то вона й вибирає. Бо пройшов був я, і перше повідомлення було таке, а вже через півгодини виявилось, що переміг учорашній комуніст. То довга історія. Але як підло це робилося! Він був у КУНі – у цьому КУНі, що пані Слава Стецько створила, Конгрес Українських Націоналістів. Я його називаю «Комуністи Української Нації». Бо там стільки нечистоти... У Рожнятівському районі, наприклад, КУНОм керує колишній член бюро райкому компартії, а то все різна така голота. А для того, щоб йому імідж створити, показували фільм по області... Він працював головою райдержадміністрації і головою районної ради. Дві посади займав. У «Яворини», де мій командир школи похований, його машиною вивезли, він там у пластунській формі кладе вінок, а той Любко знімає з нього фільм. Коли ми як кандидати зустрілися з ним у Рожнятові, я й кажу йому: «Василу, то фарисейство. То фарисейство – в першу чергу це обов'язок кожного українця і християнина: як годен – вийти на ці Карпати, вклякнути, помолитися, покласти квіти чи вінок. Але коли ти свій тельбух...» – Пробачте, що я такими грубими словами, бо він такий жирний, спасенний, подібний до тих, котрих треба зважити, як він поступає на роботу, а також коли трохи побуде на тій роботі. – «Коли

твій тельбух вивезли на «Яворини», ти кладеш вінок і з тебе фільм знімають, а ти знаєш, що тебе в корчах чекає цілий ящик горілки...» А виявляється, що на той час чекав не цілий ящик – за його розпорядженням була ціла «Колхіда» вивезена різних напоїв! Він ще буде за це в тюрмі сидіти, як буде справжня Україна! Зробили зі святого місця велику п'янку, до безтями понапивалися, як ті свині! Того навіть москалі собі не дозволили – кидали оте шампанське вгору, стріляли! Отакі оргії.

В.Овсієнко: Як його прізвище?

П.Січко: Його? Василь Кошинець.

В.Овсієнко: І це він став депутатом?

П.Січко: Він зараз депутат. Він замість мене пройшов. Ми йшли по 88-му округу, до якого входили Долина, Долинський район, Рожнятівський і Богородчанський. Я пройшов, а вже через півгодини... Там десять разів переписували ті бюлетні, шахраювали і все таке. Я йому кажу, що коли він оце фарисейство показав по обласному телебаченню і його довірені особи виступали та розказували, що ось хто націоналіст, бачите, вінок поклав, він мав смілість ще в дев'яностому чи якомусь там році... А я був офіцер УПА, я пройшов усе це кров'ю... Кажу йому: «Я тобі розкажу, Василю, як з мене Бог фільм знімав». І розказав йому, що таке «прес-камера».

У Луганську веде мене наглядчак з камери в іншу камеру і каже: «Дед, ідеш на прес-камеру».

В.Овсієнко: Ще кажуть «прес-хата».

П.Січко: Знаєте, що це означало? Колись, за сталінських часів, сам слідчий, хоч він і був у кирзових чоботях, оту косоворотку мав, отой дрільховий одяг, але він сам нас бив, сам мордував, ті шпильки пхав, пік вас, колов, у двері пальці затискував, водою капав, місив і всю цю «роботу» виконував сам. А вже коли я за Гельсінкську Групу сів у 1982 році, то тоді вже слідчий був у чистенькому гарному костюмчику, краваточка, усміхається до вас, припрошує вас: «Може, вип'єте водички?» Дає скляночку. «Може, будете курити?» Боже борони, він вас навіть пальцем не торкнеться. Але він за те мав «прес-камери», які забезпечував, якщо потрібно, наркотиками, горілкою, куривом і таким іншим.

І ось мені наглядчак каже: «Идеш, дед, на прес-камеру». А ви ж знаєте, бо ви були там – то є тюрма, там не скажеш, що не підеш. Але якщо в звичайних камерах суфіт (стеля) такий прямокутний, як тут, де ми сидимо, то якось ще не так тисне. А там суфіт такий куполоподібний, наче в таку шапку мене заводять. Він наче тисне тебе. Я привітався. Дивлюся – два таких мордвороти, сорочки поскидані, до параші гострять собі ножі. Хоч ножі заборонені. Я привітався, вони не відповіли. Я кинув свій тюремний мішок на нари, ходжу собі по камері й молюся.

Через якихось, може, десять хвилин камера відчиняється – ще одного кидають. Через якихось десять хвилин – ще одного. Їх є аж вісім чоловік. Вони між собою на блатному жаргоні розмовляють. Ще через хви-

лин, може, десять відчиняється віконце, через яке баланду передають: «Фамилия такая-то, сестренка передачу передала». Але я дивлюся – передача з тюремного ларка: пряники, цукор, куриво, маргарин, хліб. Через якихось десять хвилин – другому: «Братішка приніс», третьому «мамаша», четвертому «папаша», ще комусь «дедушка». І всі вісім, коли одержали ці передачі, оточили мене, обложили кількома ножами мою шию, до серця приклали ножі: «А сейчас, бандеровец, мы из тебя душу выпустим!»

Якби на це була Божа воля, то могли б так зробити. Але я їм кажу, обложений ножами: «Хлопці, совість моя чиста як перед Богом, так і перед людьми. Але усвідомте, що якщо я не вийду живий з цієї камери, то вас як свідків цього злочину по різних камерах помордують». Ви розумієте, що слідчий давав вказівку таким або ногу зламати, або руку, або око вибрати, або так побити, щоб через годину чи через двадцять хвилин людина помирала... Я не знаю, чи ви на таких прес-камерах були...

В.Овсієнко: Бог милував.

П.Січко: Коли я їм це сказав, то, мабуть, на це була Божа воля, бо на них це дуже подіяло. Вони кажуть: «Да, ты правду говоришь, что нас уничтожат». Тоді вони дають мені чесне слово, що завтра покидають цю камеру, а мене не рушать. А ці оперові працівники, якщо їм щось у камері не подобається, то вони стукають у двері і кричать: «Дежурный, переведи!» І їх переводять.

Я сідаю з тою бандою вечеряти. А вони мають пряники, цукор, маргарин. А в'язень завжди голодний. До передранку вели ми різні бесіди. Я їм розказував свою біографію, свій поступ життя. Вони сповідалися переді мною, плакали, що їх то болить, що вони зараз є такими, але так життя склалося, що вони теж колись були чесними. І в такому дусі до самого передранку.

А вранці перший з них дістає наказ покинути камеру – той, що грав вар'ята, ніби він із Глумача, що його батько був український повстанець, а мати – член ОУН, що він українською мовою не вміє розмовляти тому, що батьки, мовляв, у Росії жили, але Глумач знав прекрасно. Він підходить, стукає в двері, кричить: «Дежурный, переведи!» Не переводять його. Він тоді фінкою б'є по руках, перерізає жили, лягає так навзпак на бетон, кров фонтаном б'є кругом і в суфіт. Другий стукає: «Дежурный, забери, потому что, видишь, порезался!» Не забирають. Через якийсь час відчиняються двері і нас виводять на прогулянку. До речі, двері в нас подвійні – одні з фізичним замком, який наглядач міг відімкнути, а другі двері були ґратчаті металеві, під електрикою: якщо на центральному пульті не натиснуть кнопку вашої камери, то двері не відчиняться, якби навіть наглядач і хотів нас вивести. Ми вийшли на дві години і думали, що коли ми повернемося з прогулянки, то його заберуть. Ні, нас на камеру, двері – траск! – зачинили. Він уже білий, як стіна, кров уже не тече, очі заплющені, але живий.

Тоді другий ріже руки, лягає поруч. Стукає третій – не відчиняють. Ріже третій руки. З людської крові вже на камері робиться холодець. Стіни всі – то так, як бойня, від людської крові. Так різав і четвертий, лягав поруч, п'ятий, шостий, сьомий. Восьмий розрізає живіт, випускає з себе утробу і лягає.

Залишаюся я один. Встаю, йду по тому холодцю, як стрягаю, стукаю в двері і кричу наглядачеві: «Бійтесь Бога, вмирають люди – поставте до відома санчастину!» Наглядач через якихось 10-15 хвилин відчиняє камеру, там двоє носилок, лікарі, санітари...

Але який результат, що це означає пробуджена совість? У тих злочинців так засвітилися очі, обличчя, і вони мені кажуть: «Но ты нам простил?» А я так хрещу їх і кажу: «Безумовно. Ідіть з Богом, більше не грішіть, – переживете». Тут я скажу українською мовою, хоч вони говорили мені російською. «Ми не можемо тобі передати, яку ми чуємо насолоду від того, що ми очистили свою совість своєю кров'ю, що не тебе винесли трупом, а виносять нас. Ми чуємо велику полегкість на душі». Чомусь у них і очі світилися.

Після цього мені підкинули кілька дядьків. Але всі ті вижили, навіть той, що з себе утробу випустив був – я пізніше в етапі зустрічався з ним.

То я тому Василеві Кощинцю кажу: «То бачиш, я тобі розказав епізод не цілої доби, бо мене привели на камеру ввечері, а їх винесли до обіду. Ось бачиш – то Бог знімав фільм з мене. А ото, що там Любко знімає з тебе фільм і на тебе чекає ящик горілки (а то ж не ящик був, вони «Колхиду» вивезли, хоч то я дізнався пізніше) – то фарисейство. А твоя довірена особа викрикує, що ось хто патрійот!»

Мені було дуже болісно, що оці наші колишні політ'язні, які поступили в КУН, голосували проти мене, хоч їхнє значення було мале. Бо народ був за мене. Коли я йшов до виступу, то мені плескали. Звичайний простий народ масово голосував за мене. Але оскільки оці колишні політ'язні в КУНі – хай це буде записано – вони пішли проти мене тому, що цей Кощинець був. У нас у Долині керує КУНом такий Долішній Іван – теж колишній політ'язень. Ми з ним на третій день Свят зустрілися і я кажу: «Знаєш, Іване, я не маю морального права гніватися, тим більше у Свята, то я тобі даю руку. Але знай: вас, тих КУНівців, тих теперішніх ОУНівців і оце братство ОУН-УПА я не визнаю. Мало вам читали оцю молитву: «Внимание, заключенные! Шаг вправо, шаг влево считается побегом, конвой применяет оружие без предупреждения!». Мало вас лупили по камерах! Уяви собі, що ми, по камерах мордовані, що били й тероризували нас, – якби хтось сказав, що ти вийдеш на волю і будеш за вчорашнього комуніста, за бандюгу голосувати, а потопчешся по своєму братові, – то ти сказав би: убийте мене! А зараз ви посміли по своєму другові потоптатися! У вас рука піднялася за комуніста голосувати? Недостойні, значить, нечисті ви вийшли з таборів. Бо якби ти вийшов чис-

тий, то в тебе б не набралось моральної сили голосувати за когось іншого».

Інша справа, що та банда чинила шахрайство. Але мені було приємно, що друзі по недолі все-таки голосують за мене. Я все життя віддав... Бачите, ось у мене вже дружини немає, сина мені знищили. Бачите, в яких обставинах живу. І хотілося б уваги від братства.

А для жарту на кінець хочу сказати, що я думав так: попадаю у Верховну Раду і в вихідний день запрошую друзів-депутатів до себе в Карпати веснувати. Я бив би ямки, Кравчуку з Кучмою дав би по відрові, щоб вони гній закидали в ямки, бо в ямки, знаєте, дається гній. Слава Стецько була би бульбу закидала, Чорновіл з Лук'яненком були би загортали. Той Любко, що з цього Кощинця знімав фільм, зняв би все це на відеокамеру. Я був би поставив вечерю, півлітра самогонки, ми були б попили, повечеряли і культурно поїхали би до Києва далі будувати Україну. Тоді я би сказав, що ми є єдині. А так – ні... Але це все так, для жарту, сказав...

А в житті так, що довелося мені веснувати самому, робити ці ямки, розкидати гній і загортати бульбу. І болісно мені зараз, бо живемо ми на українській землі, але не в українській державі, за яку я віддав усе своє життя, і багато моїх друзів. Гей, якщо би Україною керували патріоти, а не вороги – дозволю собі так сказати, бо я сам економіст, – то хіба склалася б така обстановка, щоб усі заводи перестали працювати? Та ж тільки одні корисні копалини, які Україна добуває – а вона добуває мільярд тонн на рік, – то є 30 мільярдів американських доларів! Це є шість бюджетів України, бо бюджет України – п'ять мільярдів американських доларів. То якщо Москва свого часу залишала Україні 5% нагромадження, а 95% забирала, і ви знаєте, який матеріальний рівень життя був – та якби наш бюджет був тільки за корисні копалини, то нині ми в 6-7 раз повинні краще жити. А як ми живемо? Ми бачимо, до якого зубожіння довели український народ. Бачу, що по смітниках багато людей шукають, куска хліба не мають...

Я для жарту сказав, що мав би Кучма з Кравчуком розкидати гній, а Слава Стецько бульбу закидати там, де я веснував сам-один. Я, щоправда, трактором зорав, а поруч сусідка – сапкою. Хоч це був бульбанованець, вибирає вона бур'ян, робить ямки і садить картоплю. А по городах багато їздять кіньми й питають, кому орати. Я їй кажу: «Сусідо, то чого не зорете, а так мучитеся?» А вона, старша у віці жінка, каже: «Сусіде, на то треба мати хоч 10-15 гривнів, щоби зорати. А я вже п'ять місяців пенсії не беру. А повеснувати треба, то я й вимушена так усе це робити». То в мене так серце заболіло – не такою повинна бути наша Україна, не за таку Україну я віддав усе своє життя!

Справді, оцей простий, чесний християнський, віруючий наш народ отак бідує чорно-гірко, а клани, оця банда жуліків, живуть, п'ють, гуляють, десятки тисяч доларів, а то навіть і мільйони мають у закордонних

банках і ось так розпинають наш народ! Тому боротьба не закінчена – все одно до кінця свого життя будемо боротися за долю і волю свого народу. Я вірю в майбутнє. Вірю, що все одно настане такий час, що прийдуть до влади патріоти, і на Україні буде прекрасне, квітуче життя. Отак, як зараз наш нещасний народ їде на заробітки по різних країнах, щоб кусочок хліба заробити, – отак із тих країн ще будуть їхати на Україну, щоб заробити грошей на кусок хліба.

В.Овсієнко: Дякую вам.

П.Січко: Я теж дякую, що мав можливість хоч частково виляти свій біль, бо, знаєте, поділене горе – то половина горя, а поділена радість – то подвійна радість. Але це тільки маленька доля з того, що я пережив.

В.Овсієнко: Я не шкодую, що ми просиділи чотири з половиною години. Я дотримуюся такої думки, що історія – то не завжди те, що було, а те, що записане. Якщо ті люди, які знають правду, не запишуть її, то настануть нові люди і напишуть те, що їм треба. Як вони розуміють, або як їм замовлять. Якби то ви зуміли наново написати свою «Сталінську ТЕ-ТУ»... Але є інший спосіб: ось ви наговорили 4,5 години. Харківська правозахисна група спише вашу розповідь на папір. Ми надамо вам цей текст, а ви доопрацюєте, тобто підпишете ще цілі шматки.

ПЕТРО СІЧКО ПРО РОДИНУ

**Інтерв'ю 4 – 5 лютого 2000 року в м. Долина
взяв Василь Овсієнко**

Знайомство зі Стефою в Магадані

З дружиною своєю Стефанією Петраш я познайомився у травні або в червні 1954 року на Колимі. Вона, як і я, була політв'язнем, теж за дромами.

Я тоді був у місті Магадані в центральній лікарні. Такий я мав поганий настрій... Ходив по палаті, аж чую, що хтось штукатуриць підвіконня. Дивлюся – якась дівчинка. Щось у душі мені підказало, чого раніше не траплялося: «Підійди, познайомся. Це – твоя майбутня дружина». Я підходжу до вікна, кланяюся дівчині, що по той бік ґрат штукатуриць. Знайомимось. Дізнаюся, що вона називається Стефанія, пишеться Петраш, із села Залуква Галицького району на Станіславщині. Я представляюся їй, що з Болевського району, село Витвиця.

А я без сорочки був, то вона мені каже: «Чого ви, друже, без сорочки?» А я кажу, що коли мені стає важко на душі, то я розриваю на собі сорочку і відкидаю її геть, бо так моє юне життя вороги розірвали. А вона мені тоді й каже: «А якщо трапиться така дівчинка, яка пошиє вам від душі сорочку, ви вже більше рвати не будете?» Я всміхнувся й кажу: «Безумовно! Якщо дівчина від душі пошиє мені сорочку, то я рвати її не буду». І справді, вона мені шиє сорочку й дарує. А в мене був «Кобзар», що його мені сестричка прислала. Тоді ми обмінюємося: вона мені дарує сорочку, а я їй дарую Шевченкового «Кобзаря». Так розпочалося наше знайомство.

Вона пізніше звільнилася, але не мала права виїздити звідти, то працювала на підсобному господарстві. Пише мені записки, я їй відповідаю. Центральною лікарнею керувала Софія Павлівна Короткова, то ми через неї підтримували постійний контакт. У першому ж листі я назвав її квіткою-незабудкою, що під моїм віконцем розцвіла. Коли ж мене мали відправити з Колими на материк, вона мені пише: «Коли кинеш недолю і щасливий будеш між рідними в рідній землі – не забудь незабудку, котра під віконцем розцвіла і спомин лишила тобі. Підливай ти її не сльозами, а словами, що йдуть з дна душі, корм для серця пришли сиротині, не дай висохнуть одній в чужині!»

У цій лікарні я рятувався від кастритно-уранових шахт. У мене була перша робоча категорія, а першу категорію посилали в ці шахти. Я робив собі «мастирки», щоб на шахту не потрапити, бо це означало три місяці побурити породу, одержати силікоз легенів, ще 2-3 місяці полежиш у лікарні, а потім – у шурф! Був там шурф метрів 300 глибиною, куди тіла померлих в'язнів скидали – і ніхто ніколи могили не буде знати.

Якось перевели нашу лікарню в інше місце. Випустили мене на прогулянку. Дивлюся (а табір наш був так унизу) – з гори йде моя дівчина з якимось хлопцем. Уявіть собі (мені 25 років сидіти!), мене якась така здристь узяла... Вони підходять так з правого боку, щоб стати між машинами (там гараж був), щоб можна було розмовляти, бо інакше конвой буде з вишок стріляти – заборонялося підходити.

Хлопець починає зі мною таку розмову: «Знаєте, друже, я зі Стефцею знайомий ще з волі, з підпілля. Зараз я звільнився і хочу з нею одружитися. Вам все одно волі не бачити».

А я справді тоді мав 25 років ув'язнення, 5 років заслання і 5 років поразки в правах. Кажу йому: «Знаєте, друже, що? Поки в мене буде хоч одна клітина жива, ви її заміж не візьмете! Переступите через мій труп – тоді вона буде вашою. Безумовно, це лише моє хотіння – я ж за дротами».

А моя дівчина падає на коліна, складає руки, як до молитви, і каже такі слова: «Петрусю, я зараз повторю те, що я йому вчора говорила, а він мені не вірив: хоч би я мала все своє життя чекати тебе, я ні за кого не вийду заміж! І тому я привела його, щоб він оці мої слова почув тут під огорожею». Він, почувши ці слова, повернувся й пішов. А нас розділяла огорожа – ми постояли, потужили, подивились одне на одного, перекинулися декількома словами, і вона змушена була піти, а я залишився.

З допомогою лікарки Софії Павлівни ми досить довго листувалися. Одного разу вона влаштувала нам побачення на цілу годину! У юначому пориві я готов був зацілувати свою дівчину... І вона поміж поцілунків каже мені: «Петрусю, а якщо недоля схоче познущатися над нами? Якщо тобі й волі не бачити, то я не проти, щоб хоча дитина залишилася, для якої я могла би все життя жити». А я так любив цю дівчину, та вважав, що якщо дійсно недоля познущається над нами так, що ми ніколи не зможемо зустрітись, то, думаю, ні – нехай вона виходить заміж невинною дівчиною. А я за цими ґратами, за дротами, в таборах буду час від часу згадувати її. І мені приємно буде, що дівчина згадуватиме: був такий хлопець... І чоловік їй не докорятиме.

Але склалося так, що вона таки стала моєю: вийшов указ, що хоча хтось із подружжя має навіть 25 років, та коли друге звільнилося – дружина або чоловік – то пускають на поселення, але десь недалеко. Тоді ми домовилися: усім, навіть близьким друзям, я почав казати, що це не дівчина, а моя дружина, що ми з нею звінчалися ще в підпіллі, тому це ніде не зазначено: я в документах проходжу як нежонатий, а вона як дівчина.

Тоді вона почала домагатися в управлінні, щоб мене випустили на поселення. Зо три місяці вона майже через день ходила в управління, оббивала пороги – от, мовляв, тут сидить мій чоловік, у нього 25 років, дайте йому поселення.

Клятва вірності

Десь на початку 1956 року відпускають мене на поселення на присілок Стекольний. Це 72-й кілометр від міста Магадана. Там є агробаза. Приїжджаємо, одержали маленьку кімнатку біля теплиці. Коло теплиць у підземеллі була така невеличка кімнатка... Перше ніж почати своє сімейне життя, ми насамперед у тій кімнатці склали клятву – бо не було там священика, а ми ж хлопець і дівчина... Ми обдурили владу, щоб вирватися на цю колонію... Ми з мизинного пальця лівої руки – вона зі свого, а я зі свого – пустили кров і кров'ю на аркуші паперу склали клятву вірності в подружньому, сімейному житті...

Отак ми розпочали своє сімейне життя. Дружина моя через якийсь час завагітніла і 1956 року народився в нас синок Василь.

До речі, коли ще вона була дівчиною, а я хлопцем, то ми чомусь свята вірили, що перша дитина в нас буде хлопчик і називатиметься він Василем. Бо її батько Василь – і мій батько Василь. Так і сталося.

А було це так. У п'ятницю їде вона з цього 72-го кілометра в місто Магадан, у центральну лікарню, де повинна родити. У неділю раненько я збираюся їхати відвідати дружину. Але над самим ранком сниться мені сон. Що я наче в своїй рідній хаті у Витвиці, моя дружина сидить так на печі і тримає на руках маленьке немовля, дитятко... Але тримає дитятко в чорній вишитій сорочці...

Я вам не сказав таку річ. Коли вона ще була дівчиною, а я хлопцем, то вона вишила мені сорочку різнокольоровими нитками на чорному полотні. Там ниток для вишивання не було, то дівчата знаходили клаптики різної матерії, випорювали ниточки і ними вишивали. У неї вийшла надзвичайно гарна сорочка: на чорному полотні різнокольорові нитки. Я дуже любувався вишивкою і одягав сорочку в урочисті хвилини.

І ось вона якраз у цій моїй сорочці підносить мені дитя і каже: «На, Петрусю, народився в нас син Василь». Беру я дитя на руки і хвалюся матері: «Мамо, дивіться, який народився син!»

Цей сон так стривожив мене – адже, за нашими підрахунками, дитині ще наче тиждень до народження.

Я помолився, зібрався вранці, приїжджаю в Магадан, але спочатку хочу зайти не в лікарню, в той пологовий дім, і повертаю до наших знайомих – були такі Зарицькі. Повертаю – а вони мене вітають з народженням сина! Виявляється, таки дійсно син... Але я чомусь цій чорній сорочці в той час не надав значення. Я розумів сон так, що це наша недоля, то в такій тривозі вона мені подала дитину в цій сорочці.

Отже, Василь народився в місті Магадані 22 грудня 1956 року.

Це була дуже велика радість! Я подарував дружині корсеточку, ще деякі речі. Коли привіз я дружину на наш 72-й кілометр і ми вперше купали наше дитя Василя, то до першої купелі поставили іконечку Матері Божої, також «Кобзаря»: ми святили його для продовження не завершеної нами боротьби за долю і волю українського народу. І він дійсно таким у нас ріс.

На цьому поселенні нас застала «хрущовська відлига», почали вже звільняти. І нас почали викликати на комісію в Магадан. Уже були випадки, що навіть 25-літників звільняли. Перша комісія зняла мені тільки 10 років, а 15 залишила. Цей суд мені докоряв, що, мовляв, такий юний, а виступав проти радянської влади. Я відчув, з якою ненавистю вони дивляться на мене.

А це був лише початок, ще дружина моя не була вагітна. Я такий був упевнений, що мене звільнять, – адже тоді тисячі політ'язнів звільняли з Колими. Коли мені зачитали, що знімають тільки 10 років, а 15 залишають, то я як був у сорочці – отак зловив сорочку, розірвав її на дві частини і кинув на суд. Обізвав їх поганцями нечестивими, які отак мою юну долю розірвали, як оця сорочка мною розірвана.

Тут мене конвой забрав і повернув я на той 72-й кілометр. Уявіть собі: ми так надіялися, що повертаємося на Україну, – а тут ні. Дружина почала мене розраджувати: «Ну, Бог з ним, все одно настане та хвилинка, що ми повернемося на Україну».

Через рік, у 1956 році, викликають мене вдруге. На цю комісію я заходив як п'ятнадцятилітник, а відтіль вийшов вільний. Звільнили мене, але без права повернення у Західну Україну. Я повинен був їхати в Запоріжжя – там був один наш знайомий, який звільнився раніше, на Запоріжжі він працював на одному заводі, де його дружина була майстром. Пише він: Петре, приїжджай сюди, десь тут примістимося. Це місто називається Великий Токмак – ось туди я повинен був їхати.

В Україну!

Але ж у нас тримісячне дитя, душа рветься на Україну! Скільки років не був після цієї недолі! Коли приїхав я в Магадан для одержання документів на право виїзду, то мав ту вовчу карточку про звільнення. Там писалося, що такий-то направляється в місто Токмак Запорізької області. Але коли ми вже їхали в аеропорт і треба було ще зайти в управління, то я там кажу: «Ось бачите: після звільнення я брав направлення в місто Токмак, але вчора я одержав (прямо так і кажу неправду) від брата листа, що він переїхав з Токмака в Станіславську область, у місто Долину». А той управлінець, що видавав квитка і гроші, закреслює і пише, як я сказав: місто Долина, Станіславська область. І дописує: «Исправленному ве-

рять», підписався, вдарив печатку... Ми з дружиною радо всміхнулися і їдемо в аеропорт.

А ще в аеропорту в Магадані я мав такий випадок – хоч роки минули, але як воно якось приємно згадується. Дружина з Васильком була в залі матері й дитини. Був березень. Я вийшов, щоб походити собі біля аеропорту. Дивлюся – коло однієї лавочки лежить пулярес від документів. Я підняв, відкриваю – а там так з одного боку диплом про закінчення технікуму, а з другого – накладено багато грошей. У мені дві людини спрацювало. Одна: ти не вкрав гроші – то клади в свою кишеню. Але ця думка була тільки хвилива. Друга: ні, таки йди і віднайди цю людину. Я перерахував – там щось було 500 чи 600 карбованців – уже не пам'ятаю. На той час це були великі гроші. І дрібними щось зі 100 було відкладено.

Приходжу в довідкове бюро і прошу оголосити прізвище, яке є в дипломі. А міг би вже й полетіти в Хабаровськ. Жінка каже, що зараз іде посадка, оголошує прізвище. А там перед тим, як пускати на посадку, пасажир мусів відмітитися в довідковому бюро. Вона каже, що той пасажир зараз прийде. Коли він прийшов і відмічається, я так збоку стою. Вона каже: «А ваші документи?» Він так полапав – і зблід: немає! Тоді я подаю йому документи з тими грішми. Він так схвилювався: «Пошли на 100 грам!» Кажу: «Чоловіче, якби я хотів твоїх 100 грамів, то вони всі були в моєму розпорядженні». А так збоку стояли три чи чотири битовики, що звільнилися. Вони аж зубами скреготали і плювали мені під ноги, бо в їхнє розуміння це не вкладалося: не вкрати, а знайти і віддати! Обзивали мене різними словами: дурак, не міг хоч нам віддати, якщо не хотів сам брати. Але минули роки, а я з насолодою згадую цей момент, бо якщо був би я ті гроші залишив, то вони б, мабуть, і по сьогоднішній час лежали б гріхом на моїй душі.

Коли ми вже сіли в літак, то здавалося, що відриваємося від того пекла, від тої Колими, таборів, тюрем, ізоляторів, від смерти... Наче відриваємося від якоїсь чорної смоли і підносимося в небеса. І так якось приємно, легко було на душі, коли ми вже піднялися високо.

З Хабаровська в нас був квиток до Москви на поїзд. Зайшов я в туалет у поїзді. Дивлюся – золотий годинник. Тоді годинники дорогі були. Я видів, що якась жінка виходила з цього туалету. Підходжу до неї й кажу: «Пробачте, у мене зупинився годинник – ви не скажете, котра година?» Вона каже: «Сейчас, сейчас». І каже чоловікові, щоб подав годинника. Він шукає – нема. А я питаю, який її годинник був. Каже, ось такий і такий. Я тоді віддаю їй годинник і кажу: «Більше не лишайте в туалеті – добре, що то на мене попало». Вона страшенно дякувала.

А коли ми вже були на кордоні Росії й України, я на одній зупинці зійшов узяти пляшку пива. Повернувся у вагон, поїзд рушає, я розлив пиво у горнятка і ведемо з дружиною розмову. А в мене була така звичайна «сталівочка», що дружина мені її на Колимі подарувала в день народжен-

ня. Виймаю – тільки ланцюг: мого годинника хтось украв... Так якось мені боляче стало. Думаю: та я в аеропорту гроші віддав, та я золотий годинник віддав, а в мене таку сталівочку... Але те обурення було хвилеве. Все одно мені приємно, що якогось зла з мого боку не було.

Я ще з Магадану дав телеграму, що повертаємось на Україну, пізніше з Москви дав телеграму, а коли ми були вже у Львові, то теж даю телеграму, яким поїздом будемо їхати, щоб нас зустрічали. Написав українською мовою, а вона мені каже: «Вы не пишете мне на непонятном языке. Почему вы на русском языке не пишете?» Я розгнівався: «Коли мене в Магадані вимусили писати російською мовою, то я ще з цим погодився. І в Москві писав був українською, то не прийняли, але отут, у Львові, ви від мене вимагаєте російською мовою?! Цього ніколи не буде!» Я страшенно розгнівався, і вона вимушена була прийняти.

Три празники

Коли ми зближались до нашої Долини, я був дуже схвильований. Я знав, що зараз мене стрічатимуть брати, які жили в Долині – Іван і Йосиф. Коли поїзд зупинився, виходжу я з вагона. У мене в руках та дерев'яна валіза. Тут і моя дружина. Підбігають до мене два чоловіки. Одного впізнаю – брата Йосифа. Він бере в мене з лівої руки Василька, дитину, а другий узяв від мене валізу. Коли ми зайшли на вокзал, я кажу братові Йосифові (він від мене на два роки старший): «Брате Йосифе, а чому брат Іван не вийшов мене зустрічати?» А цей другий чоловік і був брат Іван! Він 1919 року народження. Ми з ним розлучалися ще в 1939 році. Як уперше прийшла радянська влада, він попав до війська, а там війна... І от уже 1957 рік. І він тоді: «Петре, то ти мене не пізнаєш? Та то ж я брат Іван!» Боже, як ми тоді кинулися в обійми, розплакалися, як малі діти! То народ теж плакав довкола, бо видно було по мені, звідки я їду: в бушлаті, майже як в'язень. І дружина так одягнена.

Зайшли до брата Йосипа – він у Долині жив на Полуванках. Боже, ми до ранку не лягали спати, не могли натішитись, наговоритись, націлуватись! Таке все дороге мені було! Вранці перейшли до Івана – він жив у Долині, у частині, що називається Вовче. Там у нього була невелика господарочка. Боже, він не знав, як і чим нас нагодувати! У нього була корова. Він дав нам молока, сиру. А я понад десять років ні краплинки молока не пив, ні сиру, ні сметани не їв. Я наївся молочних страв – то дуже болісно це переніс.

Побули ми з дружиною в цього брата тиждень, а тут зближаються свята. За тиждень до Великодня їдемо в моє село Витвицю. Коли зближались до дому, вибігає мати з хати. Боже, вона мені здалася такою старенькою, похилою! Розплакалася, кинулася в обійми, цілує мене, внуча та мою дружину! Така велика радість – готуємось до Великодніх свят. Батько вже похований був. Пішов я на цвинтар, щоб упорядкувати батькову могилу. І на сам Великдень ми охрестили Василя в моєму рідному селі. Я

вважав, що це в нас три празники: перший – повернення на Україну, другий – Великодні свята, і третій празник – хрестини Василя. Після посвячення пасок священник на сам Великдень хрестив Василя. Тут народ весь зглядається, вітають нас. Боже, обіймаємось, цілуємось! Не було межі радості.

Охрестивши Василя, ми всі урочисто підійшли до могили батька, помолилися, поплакали, я запросив батька до нас на свята. Прийшли ми в хату, де я народився, і святкували три свята. Гарна, пам'ятаю, погода була, теплі Великодні свята були, сонячні. Ми вікна повідчиняли. Уся родина моєї дружини з'їхалась на це торжество, і моя родина. То зараз важко передати словами, яка це була велика і радісна хвилина. Навіть вуйко мій Янишівський все підходив до нас, піднімав руки догори цілував нас: «Мир вам, діти! І хто вас навчив так любитись?» Бо дійсно, така безмежна була любов.

На другий день ми їдемо в село дружини – у Залукву. Це в Галицькому районі, трохи далеко. Довелося їхати в Калуш, а звідти автобусом на Галич. У Залукві ми відбули другий і третій день свят. Повертаємося додому – а мама плаче: «Діточки, ви тільки з дому поїхали, як тут міліція прийшла, питали, де ви поділися, страшенно почали сваритися зі мною, чому я вас відпустила. Я й сама не знаю, що це може бути! І сказали, щоб дати знати, як тільки ви повернетесь».

Але туди не треба було давати знати – міліція тут же приходять (видно, вони вже пильнували) і каже, що викликають мене в Болехів: чому я досі не з'явився в район відмітитися, що я повернувся.

Їду я в Болехів на пропуску. Зі мною їде голова сільської ради. Там вони розпитали, де, як, коли я звільнився. Я всі документи пред'явив. Але щось вони там пишуть-пишуть-пишуть... Там був ще один чоловік, із села Гузіїв. До нього причепилися, щоб покинув своє село і негайно виїхав із західних областей України – тільки в східні області (а я ж теж мав у Токмак їхати, не мав права повертатися в Станіславську, Львівську, Тернопільську, Закарпатську, Рівненську області). А тут мені дають підписатися свідком, що йому пред'являють таку вимогу, а він перечить. Боже, я як замахав руками, я ж ніколи ніякі документи як свідок не підписував: «Та що ви! Невже ж ви думаєте, що я так низько впав, що буду на такого, як я сам, підписувати як свідок документ? Ні, цього не буде!» Вони страшенно розгнівалися. Я вийшов надвір, думаю: ну, то вже, мабуть, мене не пропишуть. Але Бог з вами – честь і совість дорожчі. Думали, що використають мене, бо мені залежить на прописці.

Збудували ми дім...

Однак через деякий час мене викликають – таки приписали. Живемо з дружиною в рідному селі з мамою, росте в нас Василько. Через якийсь час я пішов у Долину, оформився на роботу в гаражі. Там працював мій старший брат Іван, той мене туди взяли диспетчером. Працюю, може, з

місяць-півтора. Раптом викликає мене Хохлов – директор гаража: «Вы что, Петро Васильевич, были в заключении?» – «Так». Він склав чотири пальці: «За решеткой?» – «Так». – «О нет-нет, я не могу вас держать на работе». Бо він, коли мене влаштував диспетчером, не знав, що я колишній зек, що я... Не можу, каже, я вас... Ну, кажу, то Бог з ним – звільняйте. І він мене звільнив. Деякий час був без роботи, але пізніше оформився я нормувальником у Долинському БМЦ. Перебралися ми в Долину, бо добиратися мені було дуже важко, якихось 15 км щодня. Вирішили ми побудувати свій куточок, в якому ми ось і сидимо.

У Долині старі зруйновані будинки. Як 1939 році прийшла радянська влада, то почала було будувати, а під час війни вони були знищені. Спродували цеглу. Її можна було розкопати, почистити, недорого було. А я бідний повернувся. Грошей позичив, дали мені місце, право будуватися. Ми з дружиною вибирали ці шматки цегли (там цілої було хіба десята доля), поскладали в куби, оплатили, привезли на оце місце і самі змурували цю хату. Я був помічником, бо мурувати не вмів. Мурувала дружина, бо вона на Півночі працювала в будівельних бригадах.

Так що цю хату, в якій ми зараз сидимо, змурувала моя дружина Стефа. Крити та на інші роботи вже наймали людей. Дуже хотілося швидше увійти, бо зближалася зима. Докінчили одну кімнату, оцю вхідну, перебралися в неї, але ще ліва сторона не повністю накрыта була черепицею. Пам'ятаю, ми з дружиною вийшли докривати, а завірюха така, перший сніжок почав падати. Дружина подає мені черепицю, а я вже кладу. Повертаюся так – а вона, бідна, подає черепицю, а сльози так з очей і течуть. Кажу: «Чого ти, Стефцю, плачеш?» А вона: «Я так, Петрусю, замерзла в руки, що...» Я кажу тоді: «Ах, то покиньмо». Бог з ним, думаю, бо так мені душа заболіла, коли побачив, що вона плаче. А вона каже: «То, може, якось докриємо?» – «Ні, ще Бог дасть погоду, що докриємо». І справді, пізніше випогодилося, таки за гарної погоди той шматочок докрили.

Отак розпочали ми своє життя на Україні. Дружина знову завагітніла, родиться наш другий син Володимир. Василь був 1956 року, а Володимир уже народився в 1960 році, 26 липня. А 10 квітня 1963 року народилася в нас ще й донечка Оксана.

Рід Стефанії

В.Овсієнко: Я хочу повернути вас трошки назад і спитати дату народження вашої дружини Стефанії і розпитати про її родину...

П.Січко: Моя дружина народилася 1 квітня 1925 року в селі Залуква Галицького району. З дому вона Петраш. Родина це була патріотична, гарно вихована. Вона наймолодша з дівчат. Сім'я складалася з двох братів – Антін і Ярослав – і п'ятьох сестер: Розалія, Ольга, Міля, Богданна і моя дружина Стефа. Ми часто їздили в Залукву. Там ще жила її сестра Богда-

нна. Інколи там Великодні свята справляли, іноді Різдвяні. Село це дуже патріотичне, гарне. Виявилось, що в неї ще один брат був, але це я дізнався, аж коли її найстарший брат Антін вирішив опрацювати гробовець, де батько й мати були поховані. Дружина моя тоді працювала в системі «Сільгосптехніки», виписала трошки металу, щоб огорожу зробити. Антін зробив огорожу, навіть помалював і закрив на колодочку. Прийшов до сестри (бо жив на той час у Калуші) і приліг на отаману. Приліг на отаману – а тут сон: приходиться хлопчик і каже: «Антоху, ти поправив могилу тата й мами?» – «Так». – «Ну, а чому ж ти мені могилку не зробив?» – «То я ж не знаю, де ти навіть похований». – «А треба було між могилою тата і мами зробити маленький гробовець і відмітити могилу мою».

Антін на цьому прокинувся. А то явився Євстахій, перший хлопчик, найстарший, він маленькою дитиною помер. Десять там їхало весілля, він хавався на розвору, коні його вдарили і він помер.

Аж тоді-но в родині дізналися, що був ще брат, який Стах називався. Бо в родині вже й не пам'ятали, що був такий хлопчик. Видно, є якась таємниця життя, що треба було, коли Антін закінчив усі роботи, щоб душа спитала, чому він не відмітив посередині маленьку могилочку.

Її родина була дуже співуча, так що нараз у цій хаті, де ми зараз робимо цей запис, на Свята – третій день Свят на Стефанії – у мене збиралася вся моя і жінчина родина, бувало 35-40 чоловік. Як згадаєш, що ми такі бідні повернулися з тої Півночі, не мали нічого, але як то приємно згадувати ті хвилини, ті колядування! І ось тут у нас родиться...

В.Овсієнко: Чекайте про родину – ми ж про Стефу хочемо поговорити. Вона ж була ув'язнена. За що?

П.Січко: Вона теж була в підпіллі, в Юнацькій Сітці, навіть керівником районної Юнацької Сітки. А пізніше навчалася в педагогічному інституті в Станиславі. Її з першого курсу арештовують. 10 років їй дають. Заарештована вона була у сорок сьомому році чи в сорок шостому... Не пам'ятаю дати. Так якось ці речі забуваються... Я знав, але на цей момент забув. (*С. Петраш заарештована 28.06, за документами – 2.07.1947. – Ред.*). Тримали її в Станиславі, після суду направили її на Владивосток, пізніше попала на Колиму. Там, на Колимі, ми й зустрілися. Вона всі десять років не відсиділа. Там були так звані залки. Якщо працювала, перевиконувала свою норму, то інколи за день ув'язнення могли зарахувати день і третину, чи й півтора дня. Так що вона відсиділа десять вісім з половиною років і дотерміново була звільнена, але теж без права виїзду, мала там залишатися.

Постава

Тут, у Долині, радянська влада на кожному кроці давала відчувати, що ми колишні в'язні, що ми люди, яким не можна вірити. Але совість

моя була чиста, я плював на ці їхні переслідування. Ось такий епізодик розкажу вам зі свого життя.

Працював я на базі механізації на посаді начальника планово-виробничого відділу. Цим мені іноді докоряли: як у той час туди потрапив, адже на таких посадах були тільки партійні. Ну, то дуже довга історія розказувати, як туди потрапив. Та тільки тому, що працювала в мене голова, що не мали вони на той час такої людини, яка би справлялася з тією роботою, з якою справлявся я.

Розповідаю це тому, що зараз звернулося до мене Братство ОУН-УПА. Нині тут головою районної ради колишній начальник міліції. У той час, коли ми тут починали відродження, його прислали, щоб нас переслідувати і якнайскоріше знову посадити. От він каже: «Спитайте Петра Васильовича, чому він з нами не здоровкається». Там був такий Дідоха – голова райдержадміністрації, ну і цей Тепчук. А я кажу тому, кого до мене прислали: «А вони мені в сини годяться. Скажіть їм, що ще за радянської влади, коли я працював на базі механізації – туди треба було 4 км від моєї хати йти, автобусів тоді ще не було, – то йде назустріч начальник КГБ. Такий Акінін був. Десь біля лікарні, де в радіусі 50 м нікого немає, він попри мене пройшов кілька кроків, зупинився та й каже: «Петре Васильовичу!» Я повертаюсь, а він каже: «А ви чому зі мною не здоровкаєтесь?» А я йому: «А хто з ким повинен здоровкатись?» – Він-то віком набагато молодший був від мене. – «Якщо ви йдете попри мене і не кланяєтесь, то мені здається, що попри мене пес пройшов». Щоправда, після цього він уже, коли йшов, то кланявся. І я відкланювався йому. Бо я був незалежний. Я їм ніякої розписки не давав. Вони привикли, що коли начальник КГБ... Та я плював на нього. Я пройшов такий тернистий шлях, витримав усі тортури, ніде не зламався. То я й сказав, хай перекаже цьому голові райдержадміністрації і району, що вони повинні зі мною здоровкатися, бо я старший за них. Оце так.

Ростуть у нас троє діточок...

В.Овсієнко: Але, пане Петре, я хотів би, щоб усе-таки ви більше розповідали про дружину і про синів. Ви про себе вже розповідали, і то доволі детально.

П.Січко: Тож ростуть у нас троє діточок. Василь у школі вчився на «відмінно». Він коли поступив у перший клас, то не мав що там робити, бо вже в чотири рочки вмів писати, читати. У школі він надзвичайно гарно вчився. Непогано вчилися й мої менші діти – і Володимир, і Оксанка. У Володимира було щось дві «четвірки», у Оксани – три.

Я вже вам розказував, що скоро як повернувся, ось у цій хаті я написав спогади під назвою «**Сталінські ТЕТА**». ТЕТА означало «тюрми-етапи-табори-амністія». На тисячу з лишком карток. У мене так склалося, що, я за свій термін добрих сто, до 150 сталінських таборів смерті пройшов. І так мені боляче, що коли я вже був у Гельсінкській Групі, то чужі

документи передав за кордон, а свої, мов, передам, ще передам. А коли повернувся з другого ув'язнення, то виявив, що мені миші все це струбили...

Але ось тут хочу повернутися до діточок.

Василь дійсно в нас ріс таким, як ми його святили – для продовження не завершеної нами боротьби. Він ще маленьким хлопчиком почав цікавитися політикою. Надзвичайно любив книгу. Книга в нього була понад усе. Ми душі не чули в собі – так раділи тим дитям. Але в нього в дитинстві з'явилася була астма, то ми мали багато клопоту. Малим він був дуже хворовитий. Але все це він поборював. Любив писати вірші, оповідання різні: мав дар писання, дар до розмови.

То були такі часи, що батьки боялися своїм дітям розказувати, що вони були ув'язнені. Але в нас цього не було. Ми полягаємо всі на ліжках, і я розказую дітям усе, але, безумовно, заказуючи, щоб вони про це десь між дітьми не говорили. Так само й дружина. Так що Василь і всі діти наші знали, хто ми, їхні батьки. Тим більше, що наша хата була як сонечко для людей. От Коляда – в нас починалася. Зійдуться, заколядують нам, а тоді вже йдемо по сусідах. Звідси йшло відродження. Хоч я на такій роботі був – усе одно ходив до церкви з діточками.

Ми раділи-тішилися, що ростуть діти, але відчували, що їм буде перекритий шлях до вищої освіти. Василь 1974 року закінчує середню школу і готується поступати до Львівського державного університету на факультет журналістики, тому що він мав до цього нахил. До 30-40 його статей було надруковано в газетах. Хвалили: найлегший, найкращий, найцікавіший стиль оповіді – це є в нього.

Але коли ми приїхали до Львова, то була проблема навіть документи здати. Я чекаю, чи здасть Василь документи. Виходить такий веселий: «Тату, зумів я здати!» Питаюся, як. Він каже: «Там страшенно цікавилися і питали мене, чому я народився в Магадані, хто мої батьки, як то так, що я в Магадані народився. Я сказав, що батьки мої їздили на ударні комуністичні будови». Ми вже так сміялися, а він каже: «Дивись, тату, ми радіємо тим, чим ще інші не радіють».

Починаються екзамени. Складає Василь перший екзамен на «п'ятірку», другий екзамен на «п'ятірку», третій екзамен на «п'ятірку». І от четвертий екзамен... Приходить секретарка – я вже забув, яка то дисципліна була – і шепче викладачеві, але так, що Василь чує, що ось тут у вас є такий і такий, Січко, ви не смієте йому навіть «трійки» поставити (бо якби «трійку», то він би вже мав прохідний бал з трьома попередніми «п'ятірками»). І Василеві, хоч він і гарно відповідав, ставлять «двійку». Ставлять «двійку» – і таким чином Василь не пройшов у Львівський державний університет. Я тоді працював на Верхньостругинському заводі металовиробів, то взяв його туди. Там він спочатку був учнем токаря, ді-

став третій розряд. Одночасно готувався до вступу, бо мріяв таки стати журналістом.

1975 року їде Василь у Київський університет. Коли він поїхав до Києва, ми тут казали, що він складає екзамени у Львові в Політехнічному інституті. Він зумів здати документи і склав три дисципліни на «п'ятірки» та одну на «четвірку» і був зарахований студентом факультету журналістики. Боже, приїхав він – тут така велика для нас радість! Але ми не дуже й признавалися людям, щоб не робити великого шуму. Там на факультеті відбирали десять чоловік для міжнародної журналістики, і Василь був відібраний до тієї десятки.

Діти за батьків – відповідають

Але тої радості недовго було. Приходить до мене на завод одна людина, якої я не знав. Представився, що він начальник Долинського КГБ. Каже, що якщо я хочу, щоби мій син навчався на факультеті журналістики, то я повинен дати їм розписку і піти на співпрацю з ними. Вони думали, що мене, може, на дітях зловлять. А я їм сказав: «Майте на увазі, я в своєму житті ніяких розписок не давав. Як мають мої діти сидіти в зрадницьких кріслах, то я волію бачити їх у наручниках і за ґратами, ніж у ваших зрадницьких кріслах. Цього ніколи не буде».

Він мені пригрозив, що раз так, то побачите, що вашим дітям місця в університеті не буде. Василь учився на «відмінно». Закінчує перший курс, починає другий – до нього теж підходять такі люди.

Одного разу приїхав я в Київ з заводськими документами в Міністерство місцевої промисловості і заночував у Василя в університетському гуртожитку. В університеті був вечір. Василь приходить такий заплаканий. Питаю: «Василю, чого ти заплаканий?» – «Тату, сьогодні був вечір, де вручали похвальні грамоти за університетську газету». Там була редколегія, але цю газету повністю писав Василь. Він же її й малював, тому що закінчив художню школу. А редколегія приклала стільки зусиль до тієї газети, що тільки читала матеріал і могла сказати, що там, Василю, ото би слово добре замінити таким, там кома пропущена або ще щось таке. Тобто газета, яку фактично тримав на своїх плечах Василь, дістає приз, всіх там зачитують, вручають їм різні премії, похвальні грамоти, а Василя навіть і півсловом не згадали. Коли він після того підійшов до секретаря комсомольської організації і запитав, чому і що це має означати, той сказав: «Василю, я сам не знаю що – ти був включений першим, бо ми знаємо, що то твої заслуги, основна праця твоя, але секретар парторганізації (був такий Погрібний) підійшов до мене й питає, чому я включив Січка. Кажу, що то, в основному, його заслуги – це він усе робив, а ми отак тільки...» – «Не мож, негайно його виключити, бо ви не знаєте, хто його батьки, в якій він сім'ї ріс, як він виховувався і хто він такий». І він був вимушений не вписувати Василя.

В.Овсієнко: Погрібний – це Анатолій? Той самий доктор філологічних наук, що зараз розказує по радіо, як треба любити українську мову?

П.Січко: Той самий, що був донедавна заступником міністра освіти. Анатолій Погрібний був тоді секретар парторганізації, а Прилюк був тоді деканом факультету.

В.Овсієнко: Цікаво... Я знав Погрібного з ліпшого боку...

П.Січко: За їхньою вказівкою Парахіна – була така вчителька – вже на другому курсі... Василь любив такі телеграми присилати: «П'ятірка», «П'ятірка». Лишається останній екзамен, а телеграми немає. Але я знаю, коли Василь повертається. Стрічаю в Долині, а Василь виходить з автобуса зі сльозами на очах. «Василю, що це має означати?» – «Тату, з останнього екзамену Парахіна поставила мені двійку з російської мови, не дивлячись на те, що я все гарно відповів. А перед тим, як я йшов складати російську мову, інші студенти сказали: «Василю, не хвалися так п'ятірками, бо сьогодні ми йдемо, щоб побачити, як тобі будуть ставити двійку». Тобто його оточення знало це. Та Парахіна, яка вела російську літературу чи мову – вже не пам'ятаю – взяла заступника декана. Василь витягнув білет і без підготовки пішов відповідати. Вони йому ще десять додаткових питань поставили, але якось так доля складалася, що Василь на всі ті додаткові запитання без підготовки відповів. Але ця Парахіна так зчервоніла і каже: «А все же я вынуждена тебе поставити «два» – ты не послушался моего совета». – Бо вона йому десь перед тим пропонувала, щоб він розмовляв тільки російською мовою. «А ти російською мовою не говорив, і в гуртожитку зі студентами не хотів розмовляти, у тебе погана вимова, і я вимушена тобі поставити двійку». Каже: «Я тоді встав і, оскільки мене вже попереджали, що мені будуть «двійку» ставити, кажу: «Дякую вам, що ви виконали місію КГБ».

Ті канікули з таким болем минули. Василь подав протест. Щоправда, коли повернувся, то з Міністерства приїхала комісія, якій він по-новому склав цей предмет. Поставили, щоправда, не «п'ятірку», а «четвірку». Але тої радості не так довго було – отой Погрібний ставить йому як незарахований залік з української мови, здається, чи літератури...

В.Овсієнко: Він, мабуть, українську літературу читав.

П.Січко: Так, літературу. Не зараховує йому залік зі свого предмета, декан Прилюк ще з чогось – і Василя виключають з університету за академнеуспішність.

В.Овсієнко: Це з якого курсу?

П.Січко: З другого.

В.Овсієнко: Зимова сесія чи літня?

П.Січко: Це вже була літня сесія 1977 року. За академнеуспішність...

Правозахисна діяльність

Василь приїжджає, уже виключений з університету, і пише заяву, що відмовляється від радянського громадянства і вимагає еміграції за кордон, де б він міг закінчити навчання. Тоді він ще був комсомольцем, мав комсомольський квиток. Пішов здавати комсомольський квиток і паспорт. Уявіть собі, я чекаю, бо не знаю, чи його арештують, чи ні. Молюся й чекаю. Він прийшов у міністерство, кинув їм на стіл комсомольський квиток, паспорт і заяву про відмову від радянського громадянства... Тоді Василь вступає в Українську Гельсінкську Групу, пізніше в Гельсінкську Групу вступаю і я.

Отже, Василь, син мій, став членом Української Гельсінкської Групи 28 лютого 1978 року, а я аж весною. Тоді почалася наша правозахисна боротьба з усіма порушеннями, які були тоді в Радянському Союзі. Я хочу, щоб ви мене зрозуміли. Ми свято вірили в перемогу, в правду, і тому не страшна була нам ця система. Ця боротьба надихала нас. Ми йшли цим шляхом і знали, що з цього шляху не маємо права зійти. Я дуже радів у душі, коли побачив у синові борця, який продовжить боротьбу, яку ми з мамою та наші друзі не довели до кінця. Будучи членами Гельсінкської Групи, Василь і я продовжували правозахисну діяльність. Особливо в Галичині переслідувалася Церква. Тут ішла боротьба за відновлення греко-католицьких церков і взагалі за реабілітацію Церкви в нашому суспільстві. Тут багато церков було закрито. Ми наполягали, особливо Василь багато доклав зусиль, щоб церкви були відкриті. На всі факти ми реагували, писали звернення, протести у Верховну Раду і т.п. Нашу хату весь час охороняла міліція – прямо, не ховаючись. Вони чергували по цій вулиці цілодобово – не дай Боже хто до нас зайшов чи то від нас вийшов. І слідували приховано з сусідніх квартир. Мали відповідну апаратуру. Але на це ми не звертали уваги – ми обрали шлях, ми знали, що ми маємо своє життя віддати боротьбі за долю і волю нашого українського народу.

Клятва на могилі Володимира Івасюка

Пам'ятаю, нас викликали в Івано-Франківськ до Комітету держбезпеки – мене, Василя і Василя Стрільціва, бо нас три було в Групі звідсіль, з Галичини. Цілий день нас протримали. Неконкретно так поговорили з нами і ввечері відпустили. Ми й не знаємо, чого нас викликали. Вийшовши з КГБ, розмовляємо між собою, яка ж була мета цього виклику? Повернули ми ще до дружини Валентина Мороза Раїси, там посиділи, а коли вже їхали в автобусі, то почули, що у Львові був похорон. Хоронили Володимира Івасюка, якого замордували кагебісти. Ми тоді зрозуміли, що ціль їхнього виклику була в тому, щоб ми не взяли участі в цьому похороні. *(Похорон був 22 травня 1979 року. – Ред.)*

Але 10 червня (це якраз були Зелені свята) їду я з Василем у Львів на могилу Володимира Івасюка. Там не треба було питати народу, де могила Володимира Івасюка – це Личаківський цвинтар, – тому що море народу пливло до тієї могили і від неї. Там мене чомусь прийняли за батька Володимира Івасюка (я тоді бороду носив), а Василя прийняли за брата. На цій могилі першим виступає Василь і розкажує, що замордували нашого композитора. Він бере в руки квітку і складає клятву: «Друже, ми продовжимо боротьбу з ворогами, які знищили тебе, ми будемо боротися, поки Україна стане вільною і незалежною». Після Василя виступив і я. А тоді вже й Олесь Бердник був заарештований, то ми й його згадали. (*Член-засновник УТГ О.Бердник заарештований 6.03.1979. – Ред.*). І після цього... Ну, а цих різних груп, які охороняли, дивилися за тим усім – маса було.

З цвинтаря їдемо на вокзал. Нас прямо маса народу проводжала з цвинтаря до автобуса, бо побоювалися, що нас заарештують, що ми не доїдемо додому.

В.Овсієнко: Ви там представлялися як члени Української Гельсінської Групи?

П.Січко: Ми представилися як члени Гельсінської Групи, розповіли про її правозахисну діяльність і висловили обурення знищенням Володимира Івасюка. Тож нас провели в автобусну, а далі – в автобус усі ці люди не сядуть. Народ попросився з нами. Автобус, який їхав у напрямку Долини, щоправда, десь там коло міліції зупинився, то ми думали, що ось зараз нас заарештують. Але нас не заарештували, бо на арешт членів Гельсінської Групи тоді вже мала дати дозвіл Москва, а тоді вже Київ дав би санкцію. Так що ми щасливо приїхали таки в Долину.

Арешт

Я далі працював. А десь, може, через тиждень часу – дивлюся, а в коридорі... Я зразу відчув душою, що це прийшли по мене. А коло мене були деякі документи, небажано було, щоб вони їм дісталися. Я ще заскочив у туалет, викинув там їх, виходжу – тут мені наклали наручники на руки. Мене заарештували і везуть додому на обшук.

Це було 6 липня 1979 року.

В.Овсієнко: Це якраз на Івана Купала виходить?

П.Січко: Так. Привезли мене додому і розпочали обшук. З міста приводять Василя. Провели обшук, склали протоколи...

В.Овсієнко: А де Василя затримали?

П.Січко: У місті, в Долині. Десь він ішов. Я казав уже, що кожний наш крок тоді переслідувався – як тільки хтось із нас виходив з хати – уже за нами йшли відповідні люди. Ця система працювала чітко.

Везуть нас у Львів. Везуть у різних машинах. На мій арешт санкція вже була, а Василь... Я пропустив один момент – чому Василя везли у лікарняній машині.

Коли Василь відмовився від радянського громадянства, його ловлять і запаковують в Івано-Франківську психіатричну лікарню, ставлять йому діагноз «шизофренія». Я обурився, поїхав у Москву до головного психіатра (*Чуркін. – Ред.*), а він мені каже: «Якщо син прийме документи і відмовиться від зречення радянського громадянства, йому документ буде повернено, а ні – то зречення радянського громадянства вважається шизофренією і божевільям».

Розумісте? Василеві були перекриті всі можливості подальшого існування. Він уже не мав права ніде навчатися, не мав права і працювати. Тоді його протримали в Івано-Франківську на експертизі щось із тиждень і випустили. А тут, коли нас арештували, то мене везуть у «воронку», в тюремній, а його – в лікарняній машині.

Привозять нас у Львів. Мене зразу туди, на Лонського, в тюрму саджають, а сина – не знаю, де поділи. Слідство вів такий, пам'ятаю, Іванов. Я його спитав, скільки він років працює слідчим. Сказав, що 30. Я йому прямо заявив, що я не підпишу жодного документа. Майте на увазі, кажу, що ви ще й уста не відкриваєте, а я вже знаю, що ви мене будете питати. Він дуже обурювався: чому, як, які маєте підстави? Я кажу: а я такий зрячий. І доведу вам це тим, що скажу: вже тут, в оцих застінках є привезений мій син Василь. Він каже: «Не може бути!» Я помолився і називаю йому не тільки день, але й годину – це була півдруга після обіду. А йому й очі на лоб полізли. Він російською мовою: «Это вам дежурный сказал!» А я кажу: «Ви прекрасно знаєте, що тут, у коридорах КГБ, суворо чергують двоє і їх міняють так, що якщо сьогодні вони два, то можуть десь аж через місяць знову зустрітись на чергуванні або навіть більше й не потрапити так. Згідно інструкцією, черговий не має права сам-один вести розмову. Їх мусить бути два, щоб не було ніякого контакту. А він каже: «Это женщина при раздаче пищи». Я кажу: «Ви теж прекрасно знаєте, що коли жінка роздає їжу, то по боках стоять ваші наглядачі. А я сказав це вам для того, щоб ви зрозуміли, що я зрячий і більше з вами розмовляти не буду і не підпишу вам жодного документа».

І справді, до кінця слідства ми в ньому участі не брали, тобто мовчали. Вони там різні запитання ставили. Закінчили і судять нас.

В.Овсієнко: А ви наперед домовилися, що не будете брати участі в розслідуванні і в судовому слідстві?

П.Січко: Ні, ми так... Я відчував душею, що син... Навіть був такий момент, уже після суду... Нас викликають, щоб писали касаційну скаргу. Боже, я так переживаю, щоб, не дай Боже, син не писав тієї касації... Коли мене викликають, я кажу: «Та яку касацію і перед ким буду писати? Що – до оцих злочинців? Це відпадає!» Але я переживаю за сина. Секретарка так усміхнулася (а там два крісла стояло) і каже: «Я так і знала! Бо я дивилася – ось тут перед хвилиною в тому кріслі, що зараз сидите ви,

сидів ваш син, який теж відмовився від касації. Я знала, якщо ви сядете на те крісло, що сів ваш син, ви теж не дасте згоди».

Боже мій! Мені так легко стало на душі! Думаю: слава Богу, що син усе ж таки не писав цієї касації! Бо я взагалі дивився на цю систему як на злочинну. Дивлячись на всі їхні порушення і дії, ми душею відчували, наскільки ми морально вище стоїмо від тих злочинців!

В.Овсієнко: А все ж таки Василь пройшов сорокаденну психіатричну експертизу під час слідства і був визнаний осудним, так?

П.Січко: Так, вони провели йому експертизу у Львові, визнали, що він осудний, перевели в тюрму і судили, бо інакше вони б не мали права його судити.

Сидимо, синку! – Сидимо, тату!

В.Овсієнко: Як ви трималися на суді? Під час слідства ви не давали показів – так?

П.В.Січко: Ніяких – я ні одного документу не підписав. І на суді ми теж не говорили. А коли нас посадили в кліточку, де підсудних тримають, заходить суд, вони об'являють: «Встать! Суд идет!» – ми не вставали, бо ми цього суду не визнавали. Він для нас не був як суд правди. Ми продовжували сидіти, а тут конвоїри нас ухопили за руки, попіднімали. То ви собі тримайте – то ваша справа. Отакий це був суд. Були там різні питання, але ми на жодні питання не давали відповіді і сказали, що ми не бажаємо вести розмову. Але вони все одно довели той суд до кінця і дали і Василеві, і мені по статті 187-«прим», тобто за антирадянську діяльність, по 3 роки. Звідтіл ми попадаємо в різні місця – Василь у Черкаси, а я в Луганськ – колишній Ворошиловград.

Сім'я в облозі

В.Овсієнко: Отже, ваша дружина Стефа опинилася перед фактом, що засуджені чоловік і син, і її саму, сина Володимира і доньку Оксану постійно тероризували...

П.Січко: Я молюся на свою дружину. Це була людина надзвичайно сильної волі, сильної віри, сильного переконання. Уявіть собі її становище: цілий час попід хату лазили ті наглядачі, намагалися увірватися в хату... Розказувала мені, що завжди мала дві сокири: одну сокиру тримала у себе на ліжку під подушкою, а другу сокиру в снігах коло дверей. І нараз, як вони ломилися, били кулаками в вікна, кричали, щоб вона відчинила, вона казала: «Я вам не відчиню. Я знаю, що ви можете вламатись – все одно я вам так не здамся, комусь перший удар сокирою попадеться в голову. У мене є сокира в руках, я нічого не винна, але занадто буду оборонятися!» Щодо цього вона була бойова жінка. Розказувала мені, що завжди молилася, і щиро молилася, хоч вони лаять...

Хочу додати ось такий момент. Коли вже мене з сином Василем арештували, то в Київському університеті ще продовжував навчатися мій

син Володимир. На механіко-математичному факультеті. Коли засудили мене і Василя, то перед етапом дали одногодинне видження. Дружина повідомила про це сина Володимира, доньку Оксанку. Вона з діточками прийшла прощатися. Спочатку дали мені видження, а пізніше уже Василеві. Пам'ятаю, тоді дружина привезла кирзові чоботи, фуфайку, щоб я в дорогу мав що вдягнути, шапку. Коли Оксанка подавала мені шапку, то отак почухала коло вуха. Я зрозумів, що в цій шапці є зашиті гроші. Коли приїхав у табір, то розшив і знайшов.

Коли 11 грудня 1979 року Володимир повернувся в університет, до нього одразу почали дуже негативно ставитися за те, що він поїхав на видження. Перед тим, ще як тільки ми були заарештовані, від Володимира вимагали співпраці, але він відмовлявся. Тоді вони завимагали, якщо не проти батька і брата, то хай би слідкував за однокурсниками. Він категорично відмовився, сказав, що такого робити не буде. Тоді вони в березні 1980 року теж штучно роблять йому академнеуспішність і виключають з університету. Виключили з університету – він теж склав заяву про відмову від радянського громадянства, писав різні звернення до студентів світу.

В.Овсієнко: Цікаво, а як його друзі-однокурсники до того поставилися?

П.Січко: Однокурсники дуже гарно ставились. І їх це страшно обурювало, бо Володимир був дисциплінований, гарно вчився. Коли побачили ці незаконні дії і переслідування, вони почали обурюватися і навіть писали протест Брежнєву. Але телеграма до Брежнєва не дійшла – вона дійшла тільки до декана. Тих студентів викликали і казали: кого ви беретеся захищати – ви ж не знаєте, чий він син і хто він такий і що.

Володимир, будучи виключеним, звертався до студентів світу, протести писав, але все це не давало ніякого результату. Його такі 6 грудня 1980 року заарештували. Звинуватили і судили за те, що він відмовився йти до війська. Оскільки він відмовився від громадянства, то не хотів йти в армію. Суд цей відбувався тут, у Долині, якраз на самі Різдвяні свята (9.01.1981. – *Ред.*). З розповіді дружини знаю, що їй навіть не повідомили про суд. Вона чисто душею відчула, що судять сина. Як прийшла з дочкою Оксанкою, то міліція не пускала їх до зали суду. Вона все ж таки силою прорвалася, виявляла свій протест. Уявіть собі, що діялося в душі матері, коли вона побачила сина, якого судять...

Таким чином, із сім'ї нас троє опинилося за ґратами. Залишилася вдома дружина з дочкою Оксанкою. Дружина завжди, бідна, переживала, бо вони, як я вже казав, двері ламали, нападали – переживала, що дочка злякається.

В.Овсієнко: Були такі ж погрози дочці?

П.Січко: Були погрози... Вони тривали навіть коли вже Володимир звільнився. От у Гошеві у родини було весілля. Оксанка з братом Володимиром поїхала на це весілля. Володимир навіть дружбою там був. І

щось, каже Оксанка, так душа заболіла – не можу сидіти на цьому весіллі, рвуся додому. А їхали в Долину сусіди (їхнє прізвище Коси), але їх було повно в машині. Вона почала проситися: я де-небудь притулюся, буду у вас у ногах сидіти, бо не можу тут бути жодної хвилини більше, мене душа рве додому. Вони якось узяли її. Приїхала вона. А тут у нас треба потічок переходити. Вона перебігає цей потічок, а коли опинилася у хвіртці – тут величезна собака на неї кидається. Вона страшно спищала. Дружина вмикає в хаті світло, відчиняє двері – заходить Оксанка з плачем.

На другий день виявилось, що це була міліція, яка, скориставшись з нагоди, що діти відсутні, хотіла замордувати дружину. Бо вікно з рамою в дитячій кімнаті було вийняте і стояло в картоплі. Вони, видно, хотіли залізити в хату – а тут оця міліцейська собака кинулася на дочку, вона закричала, то вони побігли вниз. Були сліди в потічок. І собака побігла за ними. Пізніше в ув'язненні я зустрів одного, який мав якесь відношення до цієї операції. Вони хотіли скористатися з моменту, що дітей немає, залізити через вікно, замордувати дружину і таким чином залишити нас усіх без підтримки. Вони розуміли, що дружина сильної волі і морально нас підтримує.

Вранці приїжджає Володимир, дивиться на оте вікно, на те все...

Ось у яких обставинах доводилося жити моїй дружині і всій моїй сім'ї.

Коли дружина йшла містом, то знайомі переходили на другий бік вулиці, щоби з моєю не стрічатися. Бо, не дай Боже, заговорять – тут одразу ж викликає КГБ: а що ви там з Січковою розмовляли? Які ви контакти маєте?

Ось у таких умовах доводилося жити. Коли ми з синами сиділи, був у Москві якийсь всесвітній фестиваль чи що – я вже забув.

В.Овсієнко: Вісімдесятого року? То це, може, Олімпіада?

П.Січко: Олімпіада, Олімпіада. Коли вона була – мою викликали в КГБ і попередили, що вона не сміє на період цієї Олімпіади виїздити з міста Долини. Навіть у сусіднє місто – має бути тільки в Долині. І тут раптом моєї не стає – вони здійняли такий шум! А якраз тоді Оксанка закінчила 10 класів. Їй були закриті всі можливості поступити до вузу, то вона вирішила поступити в художнє училище в Коломиї. То моя туди й поїхала з Оксанкою. Кілька днів не стало моєї. Була піднята на ноги вся Івано-Франківська область. Приїжджає моя звідтіля. У Калуші, де ще жили брат і сестра – кагебисти й там перевіряли. Заходить і каже: «А ви знаєте, що у вашої сестри загорівся будинок і вона там згоріла? Не знаю, що з дітьми твориться». Сестра дружини зразу зомліла, а брат старенький, йому було тоді понад 70 років, у такій розпуці їде на ту пожежу глянути, що там сталося з сестрою. Переходить звір, дивиться – а хата стоїть. Не видно, щоби горіло щось. Заходить до хати – а дружина моя якраз варе-

ники ліпила. Він розплакався сильно, кинувся в обійми і каже: «Боже, а ти жива? Як?» І розкажує, що вони казали. То вони так пробували, де ділася дружина. «А де діточки?» А моя каже: «Та КГБ якраз викликало Оксанку і Володимира».

Після цього викликає дружину мою начальник КГБ і каже: «Стефанія Василівна, де ви були? Ми ж вас попереджали, що на період Олімпіади ви не смієте віддалятися». А вона каже: «Їздила в Москву». – «А чого?» – «Мене закликав пан Брежнєв». – «І що?» – «А ми з ним відкривали Олімпіаду. Відкрили ми Олімпіаду, мені Брежнєв подякував, завіз мене в аеропорт – і ось я, бачите, в Долині». А начальник КГБ каже: «А насправді, Стефаніє Василівно? Що ви смієтеся з нас?» А вона тоді каже: «Якого дідька ви отак за мною лазите кругом? Я вам не скажу, де я була і що!» Отака вона була щодо цього бойова.

Коли ми сиділи – я, Василь, Володимир – Оксані не було можливості нікуди поступити. Приїхала вона у Львів – у Львові теж дорога кругом закрита. Уявіть собі – навіть у родини не можна було переночувати, бо всі боялися. Моя вирішила піти з дочкою переночувати у Калинців. Ну, а яке знайомство у мене було з Калинцями? Я раніше Ігоря й Ірини Калинців не знав, але в ув'язненні одержую листа. Вони вже були на засланні. Мені дозволено було на суворому режимі тільки два листи на місяць писати і то, може, тільки якихось 30% листів доходило. То я написав дружині, що отакі й такі до мене написали, щоб подякувала їм і нехай тримає контакт із ними. Таким чином моя вже теж була знайома з Калинцями. *(Ірина звільнилася 12.01.1981, Ігор 11.08.1981, відбувши по б.р. ув'язнення та 3 р. заслання. – Ред.)* Заходять там до тих Калинців, представилися, хто вони такі. Моя натякає, що хотіла би заночувати. Ірина так послухала все, а Калинець Ігор каже: «Знаєте, пані Стефо, я вже дав слово (але не сказав кому), що я більше в політику бавитися не буду». І Ірина каже: «Майте на увазі, у нас є дочка, ми мусимо подумати про долю дочки, їй треба поступати. Ви йдіть собі, десь заночуйте, де зможете».

Коли вийшли в сіни, Оксанка впала моїй на груди, обмила маму слізьми і каже: «Мамо, і тут нам немає вже місця!» І пішла моя тоді з Оксанкою і на вокзалі пересиділа. Ось який це був страшний час – що навіть ті люди, що відсиділи, теж мали страх. Безумовно, пізніше Ірина виправдувалася, вона цей гріх відчувала. Але мені це було болюче, бо я пройшов цей шлях, а ніде не зламався. Я прощаю, але то боляче: не повинні були ці люди лякатись.

Отож, оскільки шлях моїй дитині був закритий, вона потай, так щоб місцеві не знали, виїхала в Латвію, в Ригу. Там місцеві органи її не знають, вона 1982 року поступає в медичне училище, закінчує його з відзнакою і поступає в медінститут, який теж закінчила на «відмінно». Аж коли закінчила інститут, то приїхала додому, показала, так цілий час то трималося в таємниці – де вона і що. Поїхала, мов, то й поїхала. Можливо,

«органи» пізніше й дослідили, але їх, мабуть, це задовольняло, що вона далеко від України.

В.Овсієнко: Оксана й тепер у Латвії?

П.Січко: Після закінчення вона залишилася працювати в Латвії, вишла заміж, створила сім'ю. Зараз вони мають двоє діточок – хлопчик Данилко і дівчина Христинка. А зараз навіть на двох роботах працює: в центральній лікарні та в діагностичному відділі в центрі Риги. Запросили, бо вона має якусь таку властивість, що точно встановлює діагноз.

В.Овсієнко: Дар Божий.

В.Січко: Так, має цей дар Божий. Коли я дізнався, що вона на двох роботах, то сказав: дивися, дитино, щоб ти, не дай Боже, не зловживала цим. І нагадав їй, що коли вона була ще школяркою, то мріяла бути лікарем. Але таким, щоби допомагати людям, а не брати з них гроші. Кажу: «Дивись, дитино, щоб ти була не голодна, не гола, і діточки твої, а гроші і все, що можеш, віддавай людям, допомагай їм, щоб совість твоя була чиста і щоб твої мрії збулися».

А Володимира заарештували, коли він після виключення з університету відмовився від громадянства.

В.Овсієнко: 6 грудня 1980 року?

П.Січко: Так. А вже 9 січня 1981 року його засудили на три роки за відмову від служби в Радянській Армії. Дружина описала мені в листі, яким був цей суд, як усе приховували від неї. То так стривожило мене, що я оголосив був тоді тридобову голодівку з мовчанкою.

Відбував він термін у Запорізькій області. Коли звільнився, то працював водієм, бо про поновлення в інституті не було що й говорити. Але доля склалася так, що університет він таки закінчив – уже за самостійної України. Поновився і захищав диплом у тих самих викладачів, які створили умови для його звільнення. Тобто спокутували свою вину тим, що прийняли його. Закінчив він навчання десь, мабуть, у 1994 році, але вже заочно. Але спочатку він працював водієм, одружився, двоє діточок у нього є, хлопчик Тарасик, а дівчинка Оля називається. Оскільки тут важко було знайти роботу, матеріальна обстановка склалася така, що не було за що жити, то він десь 1996 року поїхав за кордон, в Америку, маючи короткотермінову візу. Досі там працює на будівництві, заробляє шматочок хліба, і сюди дітям і дружині помагає. Сім'ю він не збирається туди забирати, він хоче повернутися, бо каже, що дуже скучає за Україною, болить його душа. *(3 18 грудня 2001 року Володимир живе в Україні. – Ред.)*.

Другий термін

Ще повернуся до того часу, коли закінчувалися наші з Василем трирічні терміни ув'язнення. Пізніше ми дізналися, що нам мала всміхнутися доля: ми мали потрапити у Францію. Перед Горбачовим за нас клопотав-

ся Президент Франції. Тоді П'ятим відділом КГБ в Україні керував пан Євген Марчук. Нас не відпустили тоді, а навпаки – кидали по ізоляторах, по БУРах і сфабрикували другий термін.

Мені другий термін сфабрикували за тією самою статтею 187-І – «розповсюдження наклепницьких вигадок, які паплюжать радянський державний і суспільний лад», а Василеві – викликали його, маючи в руках наркотики, і прямо пропонують: якщо відмовляєшся від своїх попередніх поглядів, то звільняємо тебе, поновлюємо в Київському університеті і будеш продовжувати навчання. А ні – ось бачиш (витрусили прямо з рукава ті наркотики), якщо ні, то другий термін одержиш за наркотики. Ну, безумовно, Василь на таке відмовлення не дав згоди. Тоді слідчий витрушує наркотики, тут уже є свідки – якийсь там бригадир із зеків і ще два чи три. Вони засвідчили, що при обшуку у Василя знайдено наркотики. Коли судова експертиза доводила, що то його наркотики, то Василь казав: дайте хоч відбитки пальців, бо я їх навіть у руках не тримав. Дали висновок, що він зберігав наркотики без корисливих цілей і дали йому три роки.

А тоді, виявляється, за кордоном був проголошений рік нашої сім'ї. Але тоді доля всміхнулася Ірині Ратушинській. Пан Марчук, який тоді керував П'ятим відділом КГБ, привіз Ратушинську додому. Безперечно, не сам він звільняв її.

Я раніше дізнався, що Василя судили. Ведуть нас бригадою на сніданок. Підходить заступник начальника табору і питається мене: «У вас є син Василь?» – «Є». – «Він у Черкасах сидів?». – «Так». – «Ого! Сина судили за наркотики, сьогодні вже «Свобода» передала». Так я дізнався, що Василь має другий термін. Мені ще поки що нічого не казали, але я відчув, що наді мною висить сокира.

Я чекаю звільнення. А згідно з законом три місяці до звільнення можна не стригтись. Оскільки я носив до ув'язнення бороду і вуса, то знову почав запускати собі бороду й вуса. Настав день мого звільнення. Я вийшов собі на подвір'я біля бараку, ходжу і молочуся. Знаєте, таке якесь напруження... Чекаєш, що сьогодні, може, усміхнеться доля, що тебе виведуть за цю огорожу. Раптом бачу – йде так центральною дорогою табору якийсь панок із течкою. Пішов у штаб. А мені в душі щось так, як закричало: то по твою душу, по тебе він прийшов! Я вже більше не міг по подвір'ю ходити. Пішов у барак і ліг на нари як був одягнений до звільнення. Усе вже в мене готове було, той мішечок мій табірний складений, якого я мав узяти з собою... Задрімав я, навіть і не спав. І сниться мені, що я пройшов над річкою як був одягнений в бушлаті, скидаю з себе той бушлат і пхаю в воду, теплу його. А він як гумовий – знову скаче на мене. І це повторилося. Може, я 5-6-7 разів боровся з тим бушлатом, все скидав його в воду, а він заскакував на мене. Я прикинувся, а мені з чола піт тече. І перша моя думка: ого! – звільнення не буде!

Тільки я отак подумав – заходить шнир (днювальний) зі штабу і каже, що мене в штаб викликають. Я приходжу. Той панок сидить тут. Представився, що він заступник начальника прокурора області, і зразу пред'являє мені звинувачення і нову санкцію на арешт за антирадянську діяльність, зв'язки з закордоном.

Я звинувачення не підписую, кажу: «Я ж так і знав, зрадники! Ви вмієте фальсифікувати ті всі речі. Не бажаю з вами більше вести ніякої розмови».

Мені зразу по-тюремному пообрізали ті вуса, в камеру посадили. Я пробув у тому таборі в одиночці два чи три дні, забрали мене у Ворошиловград і там сфабрикували новий термін ув'язнення на три роки.

Звільнення

Я, бачите, звільнився десь на місяць раніше за Василя, бо він мусив досидіти й перший недобутий термін, а потім ще три роки. (*Батько звільнився 26.05, син 6.07.1985. – Ред.*). Василь повернувся з ув'язнення дуже тяжко хворий. У нього виявився туберкульоз, було щось вісім каверн у легенях. Побув він трошки вдома, а тут треба влаштуватися на роботу, бо вимагали негайно. Улаштувався на пилораму на заводі залізобетонних виробів у Долині – і зразу зліг у лікарню, де довелося бути цілий рік.

Коли нас звільнили, то призначили адміністративний нагляд на цілий рік: з восьмої години вечора до шостої ранку ми з хати не сміли ніде віддалятися – це вважалося порушенням. Кожного тижня на відмітку треба було йти.

Створення Українського Християнсько-Демократичного Фронту

Тоді у Василя зародилася думка, що мало для України правозахисної Гельсінкської Групи. В Україні необхідна партія, яка б узяла на себе не тільки правозахисну діяльність, але й боротьбу за побудову Української держави. Вийшовши з лікарні, він спочатку працював у Мізині, де робили шкатулки, касетки – займався різьбою. Працював і вдома. Почав навіть шити дитячі костюми, до чого підключив і мене, і дружину. Усі ми йому допомагали. Коли заробив якусь копійчку, каже мені: «Знаєш, тату, для чого я складаю ці гроші? Це будуть перші стартові фінанси для партії, яку я буду організовувати». Ось тут, за стіною, дитяча кімната: він попросив нас, щоб ніхто його не тривожив, бо він буде постити, молитися і складати під цим натхненням програму.

П'ять діб він постив, молився і склав. Це був 1988 рік, десь, здається, місяць квітень, весна. Він склав програму і статут. Тоді вважалося, що такі речі, як оформлення партії, треба робити через Москву. Завіз він документи у Москву, а Москва направила їх у Центральний Комітет Комуністичної партії України. Його викликали і запропонували саморозпуск, а як ні, то в них є багато різних методів ліквідувати партію. Але Василь ні

про який саморозпуск не думав, а навпаки, почав тоді нарошувати наші ряди. А тоді було таке сильне релігійне піднесення. Приїжджаємо в будь-яке село, скажімо, в Церківну. Василь виступає після служби Божої – і зразу якихось 250-300 чоловік подають заяви про вступ до нашої партії. Першими йшли звичайні селяни, прості люди, бо інтелігенція тоді боялася..

Отже, перший поштовх відродження дав українському народові Український Християнсько-Демократичний Фронт. Отут, у цій хаті, завітівся вогник на всю Україну. І навіть перший прапор – зараз це фальсифікують – перший прапор наші члени винесли на віче у Львові, називаю навіть дату: 24 квітня 1988 року. Другий прапор – коли Василь у Карпатах створив «Пласт». У цьому «Пласті» цілий тиждень майорів на смерці синьо-жовтий прапор. Боже, як згадаю, як народ тоді підходив, плакав, цілував... Яке це мало велике значення – поява першого синьо-жовтого прапора! А взагалі створення Українського Християнсько-демократичного фронту Василь приурочив до 1000-ліття хрещення України. Датою його заснування вважається 1 листопада 1988 року.

В.Овсієнко: А коли і де відбувся установчий з'їзд?

П.Січко: Установчий з'їзд відбувся у Львові 13 січня 1989 року. Другий з'їзд теж відбувся у Львові в 1990 році. Як згадаю, яке це було піднесення духу, які це були прекрасні хвилини відродження! Якби в тому темпі воно продовжувалося, то Україна була би справді самостійна.

Син мав у собі щось таке, що він ніби з книжки читав: міг передбачити події. Я в тому переконався... Ось таке хочу розказати.

Було це 9 січня, на третій день свят 1991 року, у рік проголошення незалежності. До нас у Долину з Івано-Франківська приїхали з концертом. У перерві виступає Василь і каже: «Міліція забрала синьо-жовтий прапор, який виставлений був біля пам'ятника Шевченку. Я прошу всіх учасників після концерту піти походом до пам'ятника Шевченку, у мене є синьо-жовтий прапор (підняв його і показав людям), ми його встановимо, а я поставлю охорону, щоб не дала міліції його зняти. Я запевняю вас, що до року така система, як Радянський Союз, перестане існувати».

Я, його батько, слухаю, що він говорить, та й думаю собі: сину, та що ти верзеш людям такі речі! А він повторив три рази. Це він говорив 9 січня, а 24 серпня був Акт проголошення Української держави.

Або такий випадок. Коли Василь був виключений з університету і нас мали заарештувати, ми йдемо в ліс на ягоди. Василь набрав у наплічник каміння і несе в ліс. Я кажу: «Василію, для чого ти набрав у наплічник цього каміння?» А він: «Тату, перед нами стоїть Голгофа – ось нас скоро арештують. І доведеться цей тягар нести. Ось я у вигляді каміння несу на гору цей тягар». Коли ми зійшли на гору, він висипав з наплічника це каміння. І справді, через два тижні нас заарештували.

Або що не стало його, він загинув – він завжди казав мені: «Тату, я більше, як 40 років, жити не буду». Він, може, за сто разів повторив це. Мене це дуже нервувало. То він казав: «Колись ти переконаєшся, що я був правий».

Сіті

В.Овсієнко: На початку ви розповідали про чорну вишивану сорочку...

П.Січко: Так-так, я тоді не надав значення тому сну, що ніби дружина подавала мені дитятко в цій сорочці. А тепер я зрозумів...

Як його доля склалася? Його викликав Кравчук (який пізніше став Президентом), і вмовляв, щоби партія пішла на співпрацю, а після цього з ним мав багатогодинну розмову Марчук. Але Василь не міг ні одному дати згоди, ні другому, бо після цього він би вважався зрадником українського народу. Після цього був він за кордоном. Повернувся і йшов у Львові без охорони. Ударяють його по голові, він втрачає свідомість. Затягають його – туманно пам'ятає – в якийсь кабінет і дають йому три застрики. Винесли його з того кабінету на вулицю. Вони, мабуть, спостерегали... Він ледве прийшов додому, ледве приліз. З цього часу в нього почався сильний порив до алкоголю. Це був дев'яносто другий рік, здається.

Уже ніби Україна була, а ця система ще працювала. Ота квартира у Львові, що на Турянського, 4, як пізніше виявилось, надана була Службою Безпеки, аби можна було Василя нищити. Бо коли Василь жив у Долині в оцій хаті, то мав звичку писати вночі. Міг цілу ніч писати, а над ранком на годинку, на дві лягав спати, а потім устає, сідає за кермо і поїхав. А тут... Він тоді якраз був у Бельгії. Мене викликають і кажуть, що в наші ряди зуміли проникнути різні ліві сили, що Василеві треба би перебиратися у Львів, щоб зустрічатися з різними людьми, і тут міжнародні контакти...

Василь якраз був у Бельгії. А тут депутати обласної Ради дають препоручення міській Раді Львова. Мене викликають на засідання міської Ради, голосують, щоби надати таку квартиру. Запропонували три квартири на вибір, але знали, що я погоджуся на цю квартиру, що на Турянського. Я дав згоду і третім чи четвертим у Львові приватизував і оплатив квартиру. А це було штучно зроблено, це була пастка. Бо зразу після того, як я приватизував цю квартиру, тобто оплатив, усе це було скасоване. Через рік була державна приватизація, де не платили. Через кілька років я дізнався, що ця квартира була спеціально надана, щоби знищити Василя. На цій квартирі була підвищена радіація чи якась біда, що Василь, як перебрався туди, так з першого дня і зліг, не міг нічого робити.

Я навіть почав обурюватися, казав: Василю, як то, коли є купа праці? А він каже: «Тату, зі мною щось твориться, не можу тобі пояснити. Не

годен я». Я вже аж пізніше зрозумів Василя, коли ми помінялися квартирами, думаючи, що як Василь повернеться в Долину, візьме наплечник, піде в колибу на тиждень-два, то, може, якось спасеться. Але то вже ради не було. Коли я з дружиною перейшов у Львів, аж тоді зрозумів сина. Бо я теж отак зі складеними руками цілу добу міг пролежати на ліжку і нічого не міг робити. Я й підлоги не міг допомогти дружині помити. Усе вона сама робила – і варила їсти, і все, а я отак лежав і дивувався, як вона це поборює. Але мене що рятувало – що я день отак полежу, помучуся на цій квартирі, а десь треба їхати на терени, або повернуся в Долину – вже почувую себе нормально. А вона там постійно жила. Дуже можливо, що це й стало причиною її швидкої смерті. Бо вона ніколи не хворіла, ніколи в жодній лікарні не лежала. А виявився рак дванадцятипалої кишки і довелося їй померти.

Я лише недавно дізнався, що цю квартиру було спеціально зроблено Службою безпеки, щоб Василя стягнути у Львів, де його можна буде нищити. Мені чим боляче – що тоді наші друзі не могли зрозуміти, що йому потрібно було моральної підтримки. А від нього всі наче одвернулись. Він страшенно мучився. Коли настало йому сорок років (це мав би бути день його смерті) – тут із Києва дзвінки... Василь тоді вже передав керівництво партією Олесеві Сергієнку, а залишився почесним головою з правом вето. А тут викликають, що мають дещо переговорити з Віталієм Журавським.

Василь вирішив поїхати в Київ. Я купую йому квитка і даю йому 10 карбованців, щоб мав на повернення. Поїхав він 20 грудня 1996 року, 21 мав із Києва виїхати і 22, якраз у день свого 40-річчя, мав бути вже у Львові. Я вранці чекаю – Василя немає. Я став страшенно переживати. Лишаю своїх внуків Петруся і Стефцю, біжу на вокзал: може, поїзд не приїхав своєчасно? А з Києва мені подзвонив Сергієнко, що він таким і таким поїздом повертається, навіть назвав сьомий вагон. Я приходжу на вокзал, питаюся начальника, чи приїхав поїзд – приїхав, але, каже, нічого не може сказати, прийдіть увечері: начальник цього поїзда буде повертатися в Київ і він, може, щось скаже. Я цілий день мучуся, увечері прибігаю о шостій годині, представляюся, а він так на мене дивиться та й каже: «А ви хто – батько?» – «Так, батько». – «Я бачу, що ви в роках, то не буду приховувати перед вами – будьте готові, що в будь-яку хвилину надійде повідомлення, що син ваш небіжчик».

І тоді розказує, що це було у Вінниці. Спочатку думали, що він п'яний. Прийшла міліція забрати його. А вже він майже мертвий. Виявилось, що навіть запаху алкоголю немає. Тоді викликали лікарів: він отруєний якоюсь повільно діючою отрутою. Видно, це зробили ті хлопці, що дуже викликали його до Києва. Бо Сергієнко пізніше казав: «Я очі свої загубив – як Василь опинився десь там поміж охороною». Мабуть, йому ще в Києві підлили отрути, яка почала діяти в дорозі, і під Вінницею він

непритомніє. Тим же потягом їхав Олесь Шевченко. Він пізніше мені сказав, вони вдвох випили тільки одну пляшку пива.

І от у Вінниці Василя забрали в реанімацію. Аж уранці він прийшов до тями. Груді в нього були сині. Розказує мені (бо ж не раз казав, що в сорок років погине): «Тату, я був на другому світі, мав розмову. Я не маю права нікому про ці речі ні слова сказати. Але життя мені ще продовжене». Я повірив, бо то мав бути день його смерті. А що життя продовжене, то я чомусь подумав, що до 90 років. Але після цього він прожив лише кілька місяців. Він знову поїхав за кордон, щоб зняти кодування від алкоголю. Бо тут лікарі не могли дати йому ради. Казали, що не мають над ним сили. Уявіть собі: людину, яка вела вегетаріанський спосіб життя, довели до такого стану!

Василь повідомив мені з Америки, що до нього повернулися колишні сили, що він навіть почав там наукову працю писати. А за три місяці перед тим сказав: «Тату, чую, що з України приїхали по мою душу». Саме за три місяці перед тим, як він мав погинути, мені з Вінницької області майже через день дзвонила одна людина з команди Кучми, усе вимагаючи Василевого телефону й адреси, і вимагала, щоб він приїхав на переговори з Кучмою, бо тут наближаються президентські вибори. А потім, мовляв, хай повертається в Америку, вони йому оплатять дорогу. Але Василь там завжди себе конспірував: якщо дзвонив, то я знав, що той телефон недійсний, якщо надсилав діточкам посилку, то зворотна адреса не його.

Загибель Василя

Отак три місяці дзвонили. Остання моя розмова з Василем була 16 листопада 1997 року. Останні Василеві слова мені були: «Тату, до мене повернулася колишня сила, повертаюся на Україну і знову очолюю Українську Християнсько-Демократичну партію, даю їй нове життя, бо боротьба не закінчена». Тут у мене вихопили трубку Стефця і Петрусь. Але це він сказав – а через кілька годин уже був небіжчиком...

У будиночку, де він жив, учинили підпал. Він жив у якомусь неприбутному будиночку. На стрішку було дві кімнати – в одній жив Василь, а в другій якийсь полячок. За два тижні перед тим він наче заборгував, не мав чим оплачувати житло. Під той час, як ото я мав з Василем розмову, господар забрався з дому. Хата наче б із даху зайнялася, а Василь спав і дим його задушив. Пояснювали, що згоріло ліжко, на якому лежав Василь, що те ліжко викинули крізь вікно. Я двічі відкривав труну, бо думав, що це, може, не Василя привезли... І двічі бачив, Василь спав собі в труні – ніяких слідів опіків не було.

В.Овсієнко: А тіло було ціле?

П.Січко: Ціле! Це якийсь абсурд, що ліжко згоріло, що його викинули у вікно... Що важливо: другого мого сина, Володимира, коли він

приїхав, щоб дізнатися, що сталося, в ту кімнату не пустили. Йому показали Василя, коли вже везли на літак. Трошки відслонили віко, сказали попрощатися з братом і все. А це було вже зо два тижні після загибелі. Ми звернулися до посла в США Юрка Щербака, який прекрасно знав і Василя, і мене з часів відродження. Коли там звернулися до нього, щоб перевезти тіло на Україну, то він захотів щось 9 тисяч доларів. Тоді перевезення взяв на себе Володимир. Установа, в якій він працював, заплатила, потім з нього щомісяця знімали гроші.

Коли я одержав вістку, що Василь небіжчик, я пішов до церкви Святого Онуфрія, щоб найняти грегоріанку. Це є тридцять служб Божих за Василя. На карточці пишу: «За упокій душі сина мого Василя. Царство йому Небесне!» Коли сестра-монахиня писала на карточці дату «8/12 – 7/1», я був спокійний. А коли вона сказала усно: «Грегоріанка почне відправлятися за Вашого сина з 8 грудня і закінчиться 7 січня, на Різдво», то мене охопила якась така радість, таке світло, що – я вам кажу – це словами не передається. Оце в мене тут на стіні його портрет, який потім несли перед домовиною. Коли черниця те сказала, я почув ніби з цього портрета такі слова: «Тату, але Різдво Христове я вже буду празнувати в Царстві Небесному!» Потім до мене повернувся похоронний настрій, але я вірю, що десь там у Вселенній він мав цей перехід.

Я завжди передчував біду, а перед загибеллю Василя мені нічого не снилося. Тільки Стефця, дочка його, як уранці прокинулася, то сказала (я не надав цьому значення): «Я сю ніч з татом пливла на кораблі, але корабель із татом потонув, а я залишилася на березі».

Ось є торба для книжок, яку він вислав дітям, а отам великий годинник. Коли того дня я сідав з дитиною в автобус – скло на ньому ні з того, ні з цього тріснуло навпіл. А вже пізніше ми дізналися: саме тоді Василя не стало.

Що ще цікаве: хоч і немає його в живих, але я чую, що він далі опікується дітьми. Дозволю собі розказати, що Василева дружина, коли Василь занедужав і мучився, з діточками поїхала було в східну область до своєї матері. Наближався день народження Стефці (вона народилася 22 травня 1991 року). Василь збирався поїхати туди до дітей. Підготував мішок цукру, мішок борошна, узяв плитку, на якій би можна варити (бо там тяжкі були умови). Тоді побачив я сон. Бачив сон і кажу: «Василію, ти знаєш, що діти повернуться до тебе, а Леся ні». Бо я бачив діточок ось на цьому ліжку, як він бавиться з ними. Десь через місяць часу Василь поїхав і повертається: заносить на руках спочатку Стефцю (ще й блузку скинув, бо то холодно було – а діти напівголенькі були), потім Петруся, і каже: «Тату, ти так, як пророк. Ти дивися, сталось так».

Минуло, може з рік часу, як діти тут з Василем. Але він і далі страждає. Бачу я другий сон: там, у Львові, де я живу, там є кухня і дві кімнати. І от Леся, Василева дружина, повернулася і просить мене, щоб я до-

зволив їй поставити ліжко: вона ні на що не претендує, аби лише могла бачити дітей. А Василь ніби в другому вимірі світу. Розкажую Василеві той сон: «Ти, Василю, будеш у другому вимірі світу». Я так розумів, що в Америці. А Василь мені тоді каже: «Тату, як настане той час, що Леся повернеться і попроситься до дітей, ти прийми її. А я вже з другого виміру світу ніколи не буду повертатися ні до дітей, ні до неї, але буду допомагати і дітям, і їй». А я подумав: як то ти так витримаєш, що з Америки до дітей не прийдеш?

Коли Василь помер і ми чекали, що його привезуть, приїхала невістка і говорить мені саме ті слова. Я тоді розкажую їй той сон і кажу: «Якщо хочеш, то повертайся до дітей». Вона там розрахувалась і повернулася до дітей. І я дякую Богові, що діти вже мають хоч маму. Вона дуже гарно до них ставиться. Та й мені вже легше, бо з моїх плечей знято цей тягар.

І ось ця допомога, що ви, пане Овсієнку, привезли від добрих людей – це ж завдяки йому, хоч він в іншому світі. Допомагають люди дітям загиблого. Він правду сказав: «Я буду опікуватися і діточками, і дружиною, але з другого виміру світу вже не буду повертатись ніколи».

Отака його життєва таємниця. Щось він мав у собі таке, що як скаже – так воно і збудеться. Він був глибоко віруючою людиною. Одного разу їдемо в машині. Я щось його запитую, а він мовчить. Я ще питаю, а він мовчить. Я починаю гніватися: «Василу, та тато тебе питає – що ти мовчиш?» А він каже: «Тату! Не гнівайся. Не тривож мене тепер, я собі молюся». І мені вже легше на душі.

Мені боляче, як згадаю про боротьбу в партії. Я прощаю це Віталію Журавському, але він прекрасно знає, хто він був такий, як проліз у наші ряди, скільки він зла накоїв. Нічого там християнського нема, він повинен би висповідатися від своїх злочинів... Чую: формують ті комітети у Верховній Раді. Комітетом духовності завідує Леся Танюк, а заступник – Віталій Журавський! Він знає, скільки Василь через нього мав болю. Яюсь так виходить, що люди, які не боролись проти тієї системи, зараз же будівники України, а ми ніхто...

Похорон Василя у Львові

Отож Василь загинув 17 листопада 1997 року. А сюди його привезли аж у грудні – я вже забув, якого числа похорон був. Я в розпучі був, не пам'ятаю – чи шостого... Петрусю, ти не пам'ятаєш, коли це похорон у Львові був?

Петрусь Січко: Привезений тато тридцятого, а похорон був... у неділю. *(Отже, 2 грудня? – Ред.)*

П.Січко: Поїхав я за Львів, де мали доставити Василя... Коли привіз до хати – Боже, я вже не можу передати всього того болю. Якби не люди... Знаєте, без людей не можна таке горе перенести. До ранку був він у хаті. Похорон був у неділю, все відбувалося в церкві Святого Андрія.

Службу Богу правили декілька священників. Народу було море. Повна церква Святого Андрія. Десь у мене є відеокасета з цього похорону... Василеву труну несли на Личаківський цвинтар. Василь похований у Львові біля матері. Там у мене є одна могила з двома хрестами: мама похована, а біля неї Василь. Мама, тобто дружина моя Стефа, похована в 1996 році, а Василь – через рік, 1997 року.

Процесія з церкви Святого Андрія пішла аж на Личаківський цвинтар, повернула до могили Володимира Івасюка. Усе це є знято на касету... Що тільки прикро – що промови над могилою не зняті. Ніби заряду не стало. Є поминки, що справлялися в ідальні. А виступи не записані.

В.Овсієнко: А ти, Петрусю, був на похороні тата? Але перше назви своє ім'я і дату народження.

Петрусь Січко: Я, Січко Петро Васильович, онук великого патріота Січка Петра, народився 1988 року в місті Долині 2 серпня, на свято Іллі.

В.Овсієнко: А сестричка твоя, Стефанія?

Петрусь Січко: Сестричка Січко Стефанія Василівна народилася 22 травня 1991 року в місті Долині.

В.Овсієнко: А де ви зараз навчаєтеся?

Петрусь Січко: Я навчаюся в Долинській гімназії-інтернаті в 3-му класі (відповідає 7-му класу звичайної школи), а сестричка Стефанія вчиться в першій школі тут, у Долині.

П.Січко: Коли ми з дружиною перебравися у Львів у зв'язку з тим, що Василь був у такому важкому стані, а він вирішив повернутися знову до Долини, то казав: «Можливо, тату, я якось буду рятуватися. Десь візьму наплечник, побуду в колибі тиждень-два, і буде мені легше. Чи, може, займуся сільським господарством десь... Грядки буду копати, саджати...» Тому ми опинилися у Львові. Я вам розказував, як мені там було тяжко. Там, мабуть щось було підведено. Зараз уже не відчувається. Вигоріло чи відключили.

А коли туди Василь перебрався, то там усе прослуховувалася. Бувало, Василь скликає Головну раду. Люди заходили в кімнату – а там збоку так хвіртка у вигляді драбини. Ми ще й усміхнулися: ось дивіться – така хвіртка, як драбина. Коли о першій годині ми виходили, то ця хвіртка-драбина стояла під вікном: хтось на ній стояв і або слухав, або знімав. І в огорожі були попрорізувані дірки, щоб тікати. Зараз там уже нічого такого не відчувається... А тоді отакими методами впливали на людей і нищили їх...

Смерть дружини Стефанії

А в дружини виявилася невиліковна недуга рак ободової кишки. Мені спочатку нічого не казали. У неї почалися сильні рвоти. Послали її у Львові до лікарні. Поставили мене до відома, що необхідно робити операцію, іншого виходу немає. І що операцією їй можна продовжити життя

хіба на місяць. Безвихідне становище. Але після операції вона прожила ще рік і два місяці. І ось тоді вже, коли вона була хвора, то написала оці спомини «Жіноча доля». Вона й раніше щось писала, але я навіть не знав, що в неї є написана ця річ. Ці спогади складаються з чотирьох частин.

Вона ще готувала їсти, хоч стан був важкий. Пам'ятаю, десь за півроку до смерти посилає мене на Личаківській цвинтар подивитися, де вона буде похована, який вигляд має те місце. А я їй кажу: «Слухай, Стефцю! Та що ти таке мені говориш? Бог його знає, хто з нас довше буде жити». – «Ай, ти знаєш своє, я знаю своє».

І справді довелося її поховати там, де вона за півроку сказала. Умирала вона в лікарні. Тут осінь, я поїхав картоплю копати. Не було кому біля неї ходити. У лікарні хвороба моментально почала прогресувати. Помирала вона у мене на руках. При пам'яті була до останньої хвилини. Прощалась, розказувала, як воно має бути. Останні її слова були – тричі сказала: «Петре, я вмираю. Петре, я вмираю». І третій раз ще тихіше сказала. І все – заплющила очі і на моїх руках ще, може, півгодини тяжко дихала, щораз слабше, слабше, слабше... І так заплющила очі і відійшла. Вона померла 9 вересня 1996 року.

Я велику чую втрату. Це друг спільної долі і життя. Виховання, яке вона давала сім'ї, – то інша мати, можливо, цього виховання не дала б. Вона була незламна духом і свято вірила в перемогу правди. Вірила в Україну. Їй сподобались були слова, які написав один чоловік у листі до нас. Казала: «Щоб ви мені колись на могилі написали ці слова». Бо він писав так:

Не жаль мене, не жаль, о ні!
Жаль України, що в мені,
Яка умре тепер зі мною,
Бо друга буде не такою.

ІНТЕРВ'Ю З ВОЛОДИМИРОМ СІЧКОМ

14 листопада 2002 року в Києві,
взяв Василь Овсієнко в присутності його 16-річного сина Тараса

Володимир Січко: Народився я 26 липня 1960 року в сім'ї Січків Петра і Стефанії. Дитинство моє минуло в місті Долина Івано-Франківської області. В школі вчився з 1967 по 1977 рік. Паралельно займався спортом. В останні шкільні роки ситуація в нашій сім'ї була напружена. У 1974 році брат Василь закінчив десятилітку і пішов поступати в університет, спочатку у Львівський, а наступного року в Київський. У Львівському університеті він склав три экзамени на «п'ятірку», а з четвертого дістав «двійку». На другий рік він таки поступив у Київський університет на факультет журналістики, провчився два роки, після чого його виключили.

Я вчився в школі добре, закінчив з двома «четвірками» – одна була з географії, а друга з російської мови. З географії поставив мені «четвірку» польський націоналіст, який дуже не любив українських, а вчителька російської мови поставила «четвірку» тому, що в неї бандерівці батька вбили. З літератури не могла, бо то був би вже чистий абсурд. Я добре знав російську мову та літературу, географію теж. Але менше з тим.

Планував я поступати у Львівський політехнічний інститут на механіко-машинобудівний факультет, на спеціальність «автомобілі і трактори». Але я знав, що туди не поступлю. Коли брата Василя виключили з університету, батько запропонував мені: «От подивися, Володю: Київський університет, механіко-математичний факультет, спеціальність «механіка». І так, і так не поступиш, але давай на зло ворогам: одного брата виключили з Київського університету, а ти, другий, подав документи – і поступаєш». Так і сталося: я взяв і поступив. Письмову математику написав на «три», два усні – фізику і математику – склав на «чотири», твір написав на «четвірку», в атестаті я мав «п'ять». 20 балів виявилися прохідними, і я – студент Київського державного університету імені Тараса Григоровича Шевченка.

Вчився я так – «золота середина». Не хапав зірок із неба, але й не пас задніх. Я прекрасно розумів, що університет також не закінчу. І це я відчував зі ставлення до мене деяких викладачів.

Василь Овсієнко: А конкретно: кого з викладачів?

В.Січко: Конкретно – доцент Панасович, який, якщо не помиляюся, закінчив був педінститут. Він у нас вів математичний аналіз, потім функціональний аналіз. Він мені казав: «Чого це ви приїхали сюди в Київ? Чого ви в свій Івано-Франківськ не поступали?» А мені так кортіло його запитати: «А яка холера тебе з Луцького педінституту затягнула сюди, в Київський університет, чого ти в Луцьку не лишився?» Відчувалося, що мені занижують оцінки. Так і вийшло, що коли мене потім виключали, то оцінка Панасовича стала вирішальною.

Все почалося ось із чого. Десь у жовтні 1978 року під час заняття з військової підготовки мене викликали до начальника кафедри. Зі мною мав розмову майор республіканського КГБ – прізвища його не пам'ятаю, але щось таке, чи Микола Миколайович, чи Микола Михайлович, чи Михайло Михайлович. Розмову він вів довго, десь чи не дві з половиною, а то й три години. Почав з історії створення Гельсінкської Групи, про Оксану Мешко говорив, за батька згадував, що він свідомо пішов, як то кажуть, у ліс, у партизанку, і був політвиховником сотні, а потім куреня. Говорив дуже культурно, чистою українською мовою. Казав, що вони би не хотіли батька і брата садити, але ж вони самі йдуть таким шляхом... Тому вони би хотіли, аби я їм повідомляв, що брат із батьком збираються робити, а вони будуть їх попереджувати, що ви, мовляв, того не робіть, бо ми вас можемо за те посадити. Я, звичайно, розумів їхні наміри. Але спокійно все вислухав і сказав: «Ні, я на таке не піду». Тоді він каже: «Я розумію – то рідна кров і таке все, але у вас у Долині є такий негідник учитель Стрільців. Він такий антирадянщик, він часто до вас приходив і намагався залучати до антирадянщини. То може би ви про нього щось могли сказати?» Я й тут навідріз відмовився.

В.Овсієнко: А Василь Стрільців був же вашим учителем, так?

В.Січко: Так, він був мій учитель англійської мови, від нього, можна сказати, я більш-менш оволодів англійською, так що міг, хоч і не зовсім вільно, спілкуватися. Він прекрасний учитель, дуже вимогливий, дуже чесний і порядний, не любив фальші і брехні.

В.Овсієнко: Це ж треба: проти батька, проти брата і проти вчителя!

В.Січко: Так, і проти вчителя. А третя пропозиція була такою: «Я розумію, то все рідні, близькі, але от студенти дещо говорять між собою, щось роблять – може, ви дещо могли б нам повідомляти, щоб ми порядок наводили?» Коли я відмовився й це робити, то він змусив мене дати розписку про нерозголошення нашої розмови.

Він сидів навпроти, між нами лежала тонка течка. Я цілком допускав, що там міг бути диктофон. Або в кишені, бо течка здавалася дуже тонкою. Але я навідріз відмовився. Він, звичайно, обіцяв мені успішне закінчення університету, потім гарну роботу і всі матеріальні блага, яких я тільки забажаю. Я відмовився.

Потім він спробував тиснути на мене залякуванням, назвав мене зрадником Батьківщини і сказав, які можуть бути наслідки цього. Я не піддався. Тоді він змусив мене записати свій телефон і сказав, що хоче зі мною зустрітися на другий день – дає мені добу подумати. Я кажу: «Я з вами взагалі не хочу зустрічатися і не буду записувати телефон». Він усе ж таки змусив мене записати.

На другий день, коли я виходив з університету, він зустрів мене коло пам'ятника Шевченку і повторив усе те саме, всі ті самі пропозиції: успішне закінчення університету, гарну роботу. Як кажуть, хліб із маслом. Потім знову назвав мене зрадником – я знову не піддався. Я тим більше не міг такого зробити, перебуваючи коло пам'ятника нашому Кобзареві, можна сказати, у нашому святому революційному місці! Тоді він попросив мою записну книжку, вирвав той запис із номером телефона, сказав, що він більше мені не потрібен, і заявив буквально таке: «Тепер ми будемо вирішувати твою долю. Ти вчишся в університеті, але коли тебе виключать – ми будемо вирішувати самі. Може, завтра, може, через місяць, може, через рік».

Той кагебіст, отже, мене попередив, що як я лише, не дай Боже, кому заїкнуса про розмову з ним, то мене зразу виключать. Так після розмови з ним я відразу пішов на переговорний пункт і подзвонив додому. А ми з братом жартома КГБ називали «Маруською», бо знали, що всюди є підслухки. Усе так удома в дитинстві жартували: «Маруська-Маруська». Трубку взяв батько. Я сказав: «Приходила «Маруська» до мене, говорила зі мною, але з чим прийшла, з тим пішла». Батько сказав: «Сину, я горджуся тобою», – він зразу зрозумів. А коли я приїхав на канікули, то вже детальніше все розказав.

Так що про те, що вони страшили, – то батьки все знали, а я завжди прямував своєю дорогою і зараз можу спокійно подивитися в очі будькому, тому що як мене батьки вчили, як мій батько за своє життя не звернув зі свого шляху, так і я не звертаю. Думаю й далі так жити, і в такому дусі виховую своїх дітей.

Ця розмова відбулася в жовтні 1978 року, на початку другого курсу. Вони дали мені перший курс закінчити, аби «затравити», щоб я побачив, що втрачаю. Бо якби на першому виключили, я би, може, й не зрозумів. А так дали проявити інтерес до науки, аби побачив, які перспективи мене чекають після закінчення вузу. Декан факультету казав, що навіть трієчник, який закінчує Київський державний університет імені Тараса Шевченка, на голову вищий від відмінника Київського політехнічного інституту. Каже, ми готуємо викладачів вузів і технікумів. Вони побачили, що вчуся непогано навіть після тієї відмови, хоч мені й занижували оцінки. Але моя студентська доля була вже вирішена.

Настала весна 1979 року. Насувалася Московська Олімпіада 1980-го. Почали саджати дисидентів. Під ту кампанію попали мої батько з братом,

коли виступили на могилі Володимира Івасюка. Це відома історія. Коли їх посадили, настала моя черга.

Батька з братом засудили 4 грудня 1979 року. 11-го сім'ї дали побачення. Я не міг з ними не побачитися, але то випадало якраз на той день, коли в нас було заняття на військовій кафедрі. Я подав заяву, начальник кафедри підписав її і звільнив мене. Я поїхав до Львова буквально на один день, побачився з ними і повернувся.

В.Овсієнко: А за яких обставин відбулося те побачення?

В.Січко: Зараз я вже подробиць не пам'ятаю, але воно було в тюрмі на вулиці Миру, 1. Здається, це була просто кімната, без перегородки.

Коли я повернувся після того побачення в Київ, то мені сказали, що мене виключають з університету, бо я самовільно покинув заняття. «Вибачайте, у мене є заява, підписана начальником кафедри». Вони зловили облизня, але наближалася сесія і мені не поставили залік з військової підготовки. Ми писали контрольну роботу з тактики – так звану «літучку». Я її написав, але мені поставили «двійку». Я військову справу також любив, стройовим кроком ходив, можна сказати, найкраще, мене навіть ставили в приклад, автомат розбирати на швидкість – теж. Мені військова справа подобалася, я в дитинстві, у 5-6 років, коли бачив, як літають літаки, то мріяв бути військовим льотчиком-випробувачем. Але вже тоді я розумів, що мені ним не бути, тому що я з такої родини. Можна сказати, що я з материнським молоком увібрав любов до України. Батьки ніколи не приховували від нас, дітей, розмов про партизанку або про лагерні часи. Усе було при нас: хто приходив, приїжджав – різні підпільники, колишні політ'язні, члени ОУН, упівці – ми отак сиділи на колінах і всі їхні розмови слухали. І жодного зайвого слова з нашої хати ніколи не вилетіло.

В.Овсієнко: А чи пам'ятаєте ви приїзд Оксани Яківни Мешко до вас у Долину?

В.Січко: Пам'ятаю, як вона приїжджала до нас, як гостювала, які велися розмови. Також коли я був студентом і приїжджав на кілька днів чи на якісь свята – жовтневі чи травневі, то батьки припоручали мені записки для Оксани Яківни. Я йшов до неї на Верболюзну, 16. Пам'ятаю дім навпроти з діркою в даху, де була апаратура, яка спрацьовувала на тінь, яка підходила до воріт. Але все одно в ті часи було якесь захоплення, піднесення, ми вірили, що робимо потрібну справу. Зараз я також думаю, що майбутнє за молоддю, яка починає вже виховуватися в українських умовах. Оксану Яківну я добре знаю, вона, можна сказати, була нам своєю. Пам'ятаю, як вона одного разу навіть прислала посилку з Далекого Сходу, де була на засланні. Була дуже мудра, освічена жінка, треба голо-ву схилити перед нею за її працю, за її подвиг.

В.Овсієнко: А одного разу (7 серпня 1979 року), коли були у вас Оксана Яківна і Луцик Михайло, то прийшли з обшуком. Ви були в сусі-

дів, то не пішли додому, щоб теж не обшукали. Яке враження справляли на вас, юнака, ці події?

В.Січко: Ті обшуки справляли враження не тільки на нас. Наприклад, прийдуть з міношукачем і починають по городі шукати. Знаходять шматок якоїсь іржавої сокири в яру і кажуть: «А, холодна зброя». Якось знайшли стародавню, таку закручену сокиру, що, може, два століття їй було, а кажуть – холодна зброя. Сусіди і сміялися, і боялися. Обшуки були регулярні, що кілька тижнів. Не встигне мама з сестрою зробити порядок, як прийдуть знов. Одні йдуть у кімнату, другі лізуть на стрих, треті йдуть у сарай. Ми їм казали: «Ану чекайте, всі в одну кімнату, бо щось підставите, підкладете». Я то менше втручався, бо я вже був студентом, але й мені, коли приїжджав на канікули, теж доводилося через те пройти. Але найбільше страждали мама і сестра Оксана.

У кінці вулиці стояв автомобіль. Коли мама йшла в магазин, автомобіль рушав за нею. Мама заходила в один магазин – автомобіль зупинився, мама верталася додому – він за нею. Усі підходи до нашої вулиці були перекриті з різних боків. У нас під'їзд машинам один, але пішки можна було через ярк перейти, можна й бік лісу вийти.

Деяким сусідам, таким партійним, раптом попроводили телефони, до одного сусіда почав «кум» приїжджати з КГБ – казав, що справжній кум, тому що хрестив дитину, але доти його не видно було. По-різному було. Деякі сусіди прийшли і сказали нам, що їх змушували до того, але вони не погодилися. Це були порядні люди. Але дехто погоджувався і дзвонив, що ось мама кудись виходить з дому.

До нас приїздили Михайло Луцик, Олесь Бердник, Микола Руденко, син Миколи Руденка Юрій.

В.Овсієнко: Яке враження на вас справив Олесь Бердник?

В.Січко: Я тоді студентом був, то лише один раз довелося його бачити. Він кілька разів бував у нас. Справляв враження досить сильної людини. Але потім життєвий шлях його заломився...

Багато людей у нашій хаті перебувало – були члени ОУН, колишні політв'язні, упівці, правозахисники... Від нас, дітей, нічого не приховували. Познайомилися ми були з людьми з Кременця – Гачкевичі, які в Норильську повстання піднімали: Ліна Гачкевич керувала повстанням дівчат, а Василь Гачкевич – повстанням хлопців. Вона з сім'ї православного священика, їхня родина з Вінниці. Бував у нас доктор Володимир Горбовий – це, можна сказати, права рука Степана Бандери. Він вважався міністром закордонних справ.

В.Овсієнко: Він був і генеральний суддя ОУН.

В.Січко: Отже, були раз доктор Горбовий і Оксана Яківна, то прислали сексотів. Не буду називати прізвище, Царство йому Небесне...

В.Овсієнко: А чому б не назвати?

В.Січко: Ну, такого Тараса Бібика. А перед тим Марію Юкиш. Щойно цю якомсь відправили – той приходить. І тут – приїжджають... Не давали поговорити. А був намір так ніби естафету передати... Хотіли познайомити Оксану Мешко з доктором Горбовим. Ніби об'єднати інтелігенцію Східної і Західної України. Але одна сексотка прийшла, потім другий... Що цікаво, згодом один очолював Товариство репресованих району, а друга була головою Союзу українок, третій, такий Микола Крайник – його син Тарас педінститут закінчив. Батько сказав, що його син мусив піти на співпрацю з КГБ, бо не закінчив би інститут... Згодом той Крайник був наче кошовим отаманом. А тоді він був директор школи. То, бачите, його син закінчив інститут і був керуючий справами голови райвиконкому, юристами керував, а зараз при владі, і все нормально. А я не підписав угоди з КГБ, то до цих пір, можна сказати, бикам хвости кручу. Ніби й настала демократія, але мені не знайшлося місця при демократичній владі. Але все це відносно, я думаю, що ще зможу сказати своє слово в українській політиці і, можливо, в історії.

В.Овсієнко: Щодо історії – то воно вже сказане і записане.

В.Січко: Я дуже тішуся тим, що не зломився, що залишився таким, яким був.

В.Овсієнко: Честь – то найбільший капітал.

В.Січко: Багато в нашому домі перебуло людей, які вели боротьбу і постраждали за неї – і з давніх часів, і з нових часів. Пізніше бували в нас В'ячеслав Максимович Чорновіл, брати Горині. Мені, щоправда, не доводилося з ними особисто зустрічатися – якраз на той час мене вдома не було.

Та повернуся до своїй науки. Отже, ставлять мені «двійку» з військової підготовки, але дають можливість перескласти. Під час перекладання викладач виходить. Була можливість навіть списати, але в мене вже було написано, і хоч я впевнений був у своїх знаннях, та щоб перестраховатися, я попросив хлопця, який сидів позаду, аби він проконтролював. Він прочитав і сказав, що в мене все на «п'ять» написано. Але тут мені знову оголошують «двійку».

Я вже й не вимагав показати мені ту роботу, бо зрозумів, що йдеться до виключення. Декан допустив мене тільки до першого екзамену, тому що було таке положення: якщо не маєш заліку з дисципліни, з якої не буде екзамену, то не допускають до цілої сесії, можуть тільки до першого екзамену, за дозволом декана. Якби я, скажімо, не мав з математичного аналізу чи з функціонального аналізу, то мене би не допустили тільки до того екзамену, а як з військової підготовки – то, значить, до всіх. Допустили мене тільки з філософії, я її склав на «трійку», тому що не готувався, бо їздив туди-сюди.

Коли дістав дозвіл на перекладання, то приїхав в університет. Мене не допускають, кажуть, що нема дозволу. Повертаюся на військову кафе-

дру – кажуть, що вони дозвіл послали у деканат. Приїжджаю в деканат – не одержували. Я цілий січень 1980 року їздив та добивався, де той дозвіл по дорозі загубився.

А готувався як? Отак у тролейбусах, в автобусах, під дверима того начальства. Пішов складати функціональний аналіз – і той викладач Панасович також поставив мені «двійку». А ще склав екзамен з теорії пружності, його викладала наша кураторка. Вона каже: «Володю, склади його, а прийдеш після сесії – я тобі поставлю оцінку». Я склав на «четвірку», бо звалення цього екзамену не було заплановане. Після тижневих канікулів упродовж тижня в лютому мені довелося складати чотири екзамени. З трьох мені поставили «двійки» – це механіка суцільного середовища, тероретична механіка і функціональний аналіз. Ну, механіку суцільного середовища і термомеханіку вели фронтвики, вони, звичайно, націоналістів ненавиділи, їм нічого не варто було поставити «двійку», а Панасович, я вважаю, був підлабузником, йому теж не склало труду поставити мені «двійку».

Виключають мене з університету, не дивлячись на те, що досі два з половиною роки я всі екзамени, всі заліки складав з першого заходу. Поставили мені три «двійки» і виключають. Для «відмазки» виключили ще двох, які постійно хапали «неуди».

В.Овсієнко: У виданнях матеріалів Гельсінкської Групи написано, що «за наказом декана № 192 за неуспішність».

В.Січко: Було таке положення: якщо студент має три «двійки», то мають право виключити. Але ніколи нікого не виключали – мене виключили першого. Давали можливість перескласти викладачеві, потім на комісії, а як не склав комісії, все одно не виключали, а перед наступною сесією ще раз складав викладачеві, без комісії. Але мене виключили зразу.

Я почав добиватися поновлення, писав у Міністерство освіти, у різні інстанції, але приходили негативні відповіді.

Студенти вирішили за мене вступитися, сіли і написали за мене таке прохання.

В.Овсієнко: Чи ви пам'ятаєте, хто з ваших колег-студентів був ініціатором? Важливо назвати їхні прізвища...

В.Січко: Писав особисто комсорг Донченко, а всі сиділи і підказували. Щоправда, один, такий Слончак Микола (щось типу Панасовича), хотів був закинути якесь погане словечко, то його присадили. На комсомольських зборах університету розглядалося питання, щоб комсомольська організація вступилася за мене. Але як почали читати мою характеристику, то всі були здивовані. Сказали, невже такий хлопець може бути? Але нашого представника-комсорга там присадили: «Його виключають не за неуспішність. Ви знаєте, хто його батько, хто брат?» Тим більше, що у львівській газеті – не пам'ятаю, як називалася, – написали дуже негативну статтю про нас, Січків, що ми такі антирадянщики і бандерівці.

Там були студенти зі Львівщини, одна ту статтю привезла в Київ. (6.07.1979 у львівській газеті «Вільна Україна» була опублікована наклепницька стаття проти родини Січків «Хай згине оунівська брехня». – Ред.)

Тоді до мене багато студентів підходило. От, зокрема, Хобзей Павло підходив. Він зараз наче начальник відділу освіти Львівської області. Підійшов і каже: «Володю, мої батьки теж вивезені (чи сиділи), але, – каже, – давай так, що ніби я тебе не знаю, а ти мене, щоби все тихо було». Підходили земляки, підтримували.

Звичайно, коли мене виключили, то я зрікся комсомолу, кинув їм комсомольський квиток. Приїхав я в комсомольське бюро, написав заяву, поклав комсомольський квиток і сказав: «Раз комсомольська організація не може за мене вступитися, я не бажаю далі перебувати у вашій організації».

В.Овсієнко: А на зборах було якесь голосування?

В.Січко: Голосування не було, тому що, не пам'ятаю хто, комсорг факультету чи хто там, таку інформацію видав, відкрив тому всьому бюро очі, хто я такий, що мене не за неуспішність виключають, а що я син таких батьків, таких націоналістів, дисидентів – дав зрозуміти, що вони нічого не доб'ються і що від них нічого не залежить. Голосування, наскільки я знаю, не було.

В.Овсієнко: Ну, вони, очевидно, протокол оформили, що одноставно...

В.Січко: Я добивався своєї правди – не добився, тому 21 вересня 1980 року я зрікся радянського громадянства і завимагав дозволу виїхати в Сполученні Штати Америки, щоб там жити і здобути освіту. Оригінал заяви я послав у Президію Верховної Ради СРСР, копію в Президію Верховної Ради Української РСР. Не пам'ятаю, чи посилав ще кудись копію. Верховна Рада СРСР дала мені відповідь, що мою заяву про зречення громадянства переслали у Верховну Раду України, хоч там писалося, що копія у Верховній Раді УРСР є. Верховна Рада України відповіла, що вони мою заяву про вихід з громадянства переслали у Міністерство освіти.

Я вже тоді жив у Долині, адресував листи з повідомленням про вручення. Мені стало дуже смішно, що Верховна Рада заяву про зречення громадянства посилає у Міністерство освіти. Міністерство освіти мені відповіло, що воно заяв про вихід з громадянства не розглядає. Отаке шоу вийшло.

Минуло три місяці – призивають мене в армію.

В.Овсієнко: Чекайте. Мати знала, що ви подаєте такі заяви? Як вона до цього ставилася?

В.Січко: Мати, звичайно, знала і прихильно ставилася. Мене ніхто не змушував. Вона казала: «Сину, ти дивися, у тебе життя...» Але я був

вихований у такій сім'ї, що, звичайно, я не міг підвести ні батьків, ні родичів. Я й сам хотів запротестувати проти несправедливості, вчиненої проти нашої родини. У заяві було вказано, що в Гельсінкських угодах, які підписав і Брежнєв, є пункт, що кожна людина має право вибирати собі громадянство і країну, в якій вона хоче жити. Я вибираю Америку, бо я хочу продовжити освіту і жити в цій країні. А ще я зрікаюся громадянства через те, що не бажаю бути громадянином країни, яка веде загарбницьку війну в Афганістані – то була така політична заява...

Через три місяці призивають мене в армію. Я, звичайно, повторюю те саме, зачитую їм свою заяву, вони на те заплюшують очі. Я кажу: «Згідно з положенням, після тримісячного терміну мене повинні були позбавити громадянства і видворити з Союзу». Бо три місяці давалося на те, щоб я забрав заяву. Але то була радянська система...

Мене викликали в Долинський призовний пункт. Я відмовився при свідках. Справу передали в прокуратуру і 6 грудня 1980 року слідчий викликав мене як свідка, а потім зачитав як звинуваченого. Мене вже не випустили. Я прийшов на дев'яту чи на десятую годину, а з 12-ї... Я кажу: «Так чекайте, до 12-ї ще 45 хвилин, я пішов додому – що ви пишете, що з дванадцятої затриманий? То я пішов додому». Звичайно, мене не відпустили, відвезли в камеру. Десь через тиждень мене перевезли в Івано-Франківську тюрму і 9 січня 1981 року суд. Звичайно, вони вибирали дати, бо 9 січня – то Стефана, а моя мама Стефанія. Якраз на мамині іменини судили мене.

У той день, 9 січня зранку, мама прийшла і питалася, чи буде суд, коли – сказали, що десь там 15-го чи пізніше. Але вийшло так, що проходив попри суд один наш добрий знайомий – то такий Кремінський Володимир – і побачив, як машина заїжджає. Прибіг і каже: «Пані Стефо, там якась машина заїхала, чи не Влодка, може, привезли». Поки він з мамою прибіг на суд, то мені вже ледве не вирок зачитували... Мама ще встигла, а Володимир Кремінський прийшов пізніше, вже як вирок читали. Дали три роки. Трішечки кумедно виходило, тому що читають: «Враховуючи всі характеристики...» З роботи прекрасна, з університету дали теж характеристику, що вчився, ніде не замічений, також від сусідів, і – «...враховуючи всі добрі характеристики – три роки загального режиму». Можна подумати, що якби були погані характеристики, то дали би більше. Бо дали максимальний термін – стаття від року до трьох, дали три роки.

В.Овсієнко: Чи ви пам'ятаєте кого-небудь зі слідчих, суддів?

В.Січко: Слідчий у мене був Довганюк, я навіть знаю, що моя справа в нього була п'ята. Він був водієм у райкомі партії, і йому перший секретар чи хто запропонував піти на юридичний. Буквально за кілька днів до арешту мені довелося розмовляти з одним чоловіком, який був його однокурсником – то той казав, що цей Довгалюк такий алкоголік, як на-

пивався, то починав по гуртожитках виспівувати, кричати. Отака людина вела мою справу. А судив мене Момот – тоді головний суддя району.

Після суду прийняли передачу, а побачення не дали.

В.Овсієнко: Мама детально описує, як вона намагалася ту передачу передати, як там Оксану схопили і течкою вдарили.

В.Січко: Навіть мій улюблений собака прибіг. Коли мене у «воронок» саджали, а мама стояла на дворі, вона встигла крикнути: «Подивись на Пальму!» Собака плакала. Вдруге я бачив, як собака плаче, коли йшов в армію. Вона тоді заскочила була в автобус. Бо мене після того, як я відсидів, таки призвали в армію. Тоді я вже порадився з сім'єю і мені батьки порадили, що йди вже в ту армію.

Отже, етапи. Десь у кінці лютого чи в березні я попав на табір. Везли мене через львівську тюрму. У Львові тримали кілька днів, потім етапом, вивантажили у Вільнянську Запорізької області. Звичайно, я не знав, куди їду. Начальник міліції в Івано-Франківську, коли мав зі мною розмову, просто сказав: «Я би хотів тобі чимось допомогти, але на зону до батька я не можу тебе відправити і на зону до брата теж». Я кажу: «Та я й сам знаю, бо батько на суворому режимі, брат на посиленому, а я маю загальний. Але, – кажу, – мені на найгіршій зоні може бути найліпше, а в найліпшій зоні може бути найгірше. Що доля мені відміряла, те й буде. Куди попаду, туди попаду».

Отже, я потрапив у колонію загального режиму ЯЯ-310/20 у місті Вільнянську Запорізької області і відсидів там три роки «від дзвінка до дзвінка». Працював у будівельній бригаді.

В.Овсієнко: Я від квітня 1979 року до вересня 1980 був у сусідній 55-й зоні суворого режиму. Які там у вас були умови?

В.Січко: Умови такі, як на загальному режимі. Я не можу порівнювати з іншими. Позбавляли мене побачення й «отоварки» за різні, щоправда, штучні правопорушення. Листи, які я писав додому, мамі часто не вручали. Мені довелося писати під іншим прізвиськом: писав, наприклад, листа мамі, а адресував конверт до свого товариша і підписував прізвиськом іншого зека. Товариш діставав листа і приносив мамі. Бо мама писала, що більше місяця чи два місяці не одержує листів, а я ж регулярно щотижня писав додому.

В.Овсієнко: А там можна було писати скільки листів?

В.Січко: На загальному режимі можна було писати скільки хочеш.

В.Овсієнко: До речі, батько привіз до мене торбинки з листами до нього – там є деякі й ваші листи, але я їх ще не переглянув.

В.Січко: Так, я писав і до батька, і до брата, не знаю, скільки вони їх одержували. Після того, як вони розкрили, що я так листи пишу, мене чогось там позбавили, побачення чи чого.

В.Овсієнко: А ось як ваша мама розповідає про побачення 12 лютого 1982 року. Тоді їй пообіцяли, що передачу вам приймуть, але не прийняли. Поки те та се, вони поставили до дати ще одну паличку: було 12.II, а вже вийшло 12.III – і передачу не приймають.

В.Січко: Сказали, через місяць приїдете. Я не люблю скаржитися, терпів. Харчування було, звичайно, престрашне. Але я знаходив якісь виходи. Навіть такі: один хлопець умів кроїти штани, а я вручну їх шивав, і за те ми одержували 5 рублів. Така мода там була: матрац розпороти і пошити нормальні штани. Він то прочифірював, а я за ту другу п'ятку купував м'ясо, сало чи ще щось. Мамі трохи пізніше вдавалося передавати мені гроші. По-різному було.

В.Овсієнко: Вона описує такі випадки, що тільки вона приїздить на побачення до Василя, до батька, до вас – позбавили побачення, посадили до карцеру.

В.Січко: Що правда, то правда. Побачень і мене позбавляли, і передач, і посилок. А то перша посилка через півтерміну. Щоправда, я знаходив таких людей, яким не було кому бандероль чи посилку вислати – і ділилися. Спочатку, звичайно, було тяжко, тому що зеківське життя було для мене нове, але поступово-поступово...

В.Овсієнко: Як те кримінальне середовище сприймало вас? Адже ви там були «білою вороною»?

В.Січко: Середовище мене сприймало добре, тому що, в першу чергу, на загальному режимі більшість прості люди, які мали там по рокові за дармоїдство чи за аліменти. Я себе поводив незалежно. Були всякі-різні ті масті, блатота – я з ними не дружив. І, звичайно, з тими, як кажуть, «козлами» теж. Але як мене питали: «Ти до яких мастей належиш?», я відповідав: «До приватних, до своїх. Я, – кажу, – маю свою масть». Я стояв в обороні простих людей. Може, це було з мого боку трішечки й ризиковано, але було таке, що публічно бив морди всяким тим блатним, приблатньонним, заступаючись за простих людей. За те я мав повагу навіть від прапорщиків, які нас сторожували, навіть від інспектора оперчастини, такого Овчаренка. У мене з ним була тривала розмова десь так, може, за півроку до звільнення чи й раніше.

Один, хто мене люто ненавидів, – то Панченко, начальник оперчастини. Такого сталінського гарту, сталініст. Яюсь інспектор оперчастини Овчаренко чергував і викликав мене на розмову до себе. Він трошечки був випивши. Ставив мені питання про бандерівщину, про фашизм – про все. Я йому відверто відповідав. Він сидів з одного боку стола, крутив у руках олівець, а я дивився на той олівець. Він мені ставив питання, а я зразу йому відповідав. І він мені каже: «У мене складається таке враження, що ти миттєво сприймаєш моє питання і з десятка відповідей даєш правильну». Я кажу: «Та ні, ви що, я простий хлопець з села». Розмова тривала, він почав відверто про себе говорити: батьки хотіли, щоб він був

музикантом, а він зайнявся боксом. Я не хочу хвалитися, але думаю, що я трошечки психолог, то мені від батька дісталось. Я кажу: «Рано чи пізно людина своє покликання знаходить». Що, мовляв, він пішов у міліцію. А він: «Яке покликання? Прийшли до мене і сказали, що маю піти в міліцію працювати». Бо його батько був «ястребком» у ті часи і загинув при виконанні обов'язків. «І ти повинен піти по слідах батька». – «Але, – каже, – міліція так мені не подобалася з її фальшем, що попросив, щоб мене перевели на зону».

А я в дитинстві дуже любив бокс і всіх боксерів знав. Цей Овчаренко мені з дитинства запам'ятався, і я йому в лоб ставлю питання: «А в 1966 році на чемпіонаті Європи, – ще й місто йому назвав, – за збірну Союзу по боксу ви брали участь? А в 1967 на чемпіонаті світу в такому і такому місті?» – Тоді я то пам'ятав. У нього очі на лоб полізли. Я зрозумів, що психологічну дуель виграв, що він уже мій, що тут керую я.

Звичайно, він за мене слово замовив, бо перед звільненням і його питали. Приїхав там один майор із управління КГБ. Він казав: «Я на тобі зірочку получив». Але дав мені слово, що якщо я себе буду вести так, як до тюрми, то вони за мене забудуть. Не без того, що й Овчаренко за мене слово замовив. Мені потім докоряли, що от Овчаренку ти казав, що ти хороший. Кажу: «Я йому так не казав – то в нього склалася про мене така суб'єктивна думка». За три дні до звільнення той майор сказав, що вони вирішили мене випустити, то щоб поводить себе так, як до тюрми, тобто щоб не дуже політикою займався.

В.Овсієнко: А чи не було симптомів, що вони готувати вам перед звільненням нову справу, як братові та батькові?

В.Січко: Такі симптоми були. Тоді прийняли були закон, за яким мене як «злісного порушника режиму» могли посадити на 3 роки. У мене тих «порушень» було багато: мене позбавляли посилки, побачення, у карцер посадили були... Коли мені через три роки показали мою справу, то вона було така груба! Там усе було списано, так що там могло не на три, а й на десять років стати.

В.Овсієнко: Так-так, це була так звана андроповська стаття 183-3, прийнята 1983 року, «злісна непокоря вимогам адміністрації виправно-трудової установи». За «злісне порушення режиму» могли дати спочатку 3 роки, потім 5. Фактично, це могло бути довічне ув'язнення. Можна було не вийти на волю ніколи.

В.Січко: Воно би, може, так і сталося, якби не такі фактори, як той же Овчаренко. Мабуть, він про мене дуже гарно висловлювався, вони йому довіряли, враховуючи, який був його батько. Його вважали радянською людиною.

Я товаришував з одним хлопцем зі Львова. Він такий трошки хуліганний, але в нього сестра завбібліотекою марксизму-ленінізму у Львові, брат – заступник генерального директора телевізійного заводу, тато був

першим головою сільської чи міської ради в повоєнні часи – теж дуже радянський чоловік. Не без того, що і його викликали.

Усю ту їхню кагебістську роботу щодо мене я відчував і знав. Можна сказати, що я якоюсь мірою керував тією справою. Звичайно, підсиляли до мене всяких. Зі Снятина хлопець був підійшов. Я знав, що він присланий ними, потім вийшло так, що він мені в тому признався, але спочатку боявся. А признався ось чому. Коли його викликали серед десяти чи двадцяти, то пару чоловік питали про мене. Ну, а там подвійні двері. Одні двері зачинилися, а другі були трошечки прихилені. Приходить до мене грузин Лагвілава й каже: «Володя, там Івана Сандуляка про тебе питали». Він через що признався: коли моя мама їхала на коротке побачення, то його жінка їхала на довге, і мама всі ті болі його жінці виливала. Та жінка, як приїхала на побачення, почала йому все те розказувати. Тоді він жінці признався, що за мною стежить. І жінка, може, змусила його, щоб він мені признався. Я кажу: «Іване, я знаю, що ти за мною стежиш». Він здивувався: «Як?» – «З першого дня, як ти зустрів мене, коли я 15 дів відсидів». Була така традиція: зустріти з чистою майкою, трусами, з якоюсь там їжею, коли ти через 15 дів виходиш з карцера. Він мене зустрів, я йому запропонував, що давай будемо спільно харчуватися. Коли він зізнався, то я кажу: «Тебе будуть викликати й питати про мене те і те, ти їм повинен сказати таке й таке. Тоді вони дадуть тобі таке й таке завдання». Що цікаво, кагебісти питали в нього саме те, що я передбачив, і він їм відповідав те, що я йому казав відповідати. Один до одного – і це його дуже вражало.

Був такий аварійник Бунчужний Володимир, мав 14 років: «Володю, за тебе питали. Ти розумієш, у мене 14 років, я нічого не сказав, але цікавляться – дивись, може, ще хтось». Були такі, що прямо приходили й казали: «За тебе питали, я відмовився». А були й такі, що й мені шкоди не завдавали, але й не признавалися мені, але я їх знав. Але були й такі, які дійсно на мене пробували клепати, як-от синок прокурора, зарізаного коло своїх дверей. Спрацювала істина, що яблуко від яблуні далеко не падає. Він таким блатним здався, а я, як дізнався, що він син прокурора, то сказав: «Яблуко від яблуні далеко не падає». Так само, як нашій мамі говорили, що в такої матері добрих дітей бути не може. І справді: він мене потім і заклав з тими листами.

Але загалом я користувався авторитетом. От нас було в загоні коло 180 чоловік, то можу сказати, що той аварійник був на першому місці завдяки своєму великому терміну, а я на другому. По-перше, у мене можна було взяти газети і книги прочитати, бо мама мені виписала багато газет (я любив читати про політику), прислала мені гроші, то я передплачував журнали типу «Наука и жизнь». Коли приїздила в зону книгарня, то я купував книги. Друге. Я горою стояв за простий люд, тому що я з дитинства ненавиджу насильство одної людини над другою. Там усякі такі спроби я

припиняв – може, ще й за це мене поважали ті прапорщики, бо бачили, як я з тими блатними поводжусь, що я не боюся їх. Але завжди відчував Божу опіку, свого янгола-охоронителя: я пройшов це лихоліття – і волосина з моєї голови не впала ні в тюрмі, ні на зоні – ніде. Якось так усе складалося, що люди допомагали, а можна навіть сказати, що часом і вороги. Я мав психологічний вплив навіть на таких людей, які би мали рахуватися ворогами. У розмовах я вмів знаходити такі нотки, що зачіпали і їхні душевні струни.

Отже, мене випустили у грудні 1983 року. Я вирішив був поступати в інститут фізкультури. Хотів стати дитячим тренером з футболу, це була одна з моїх мрій. У лютому 1984 року засів за біологію, за хімію. Але весною мене призвали в армію. Я порадився з батьками і вирішив піти.

Я прийшов з тюрми з псоріазом – то таке шкірне захворювання на голові, воно так трошки свербить. Може, то був псоріаз, може ні. Лікар Льода сказав, що з такою хворобою в армію не беруть. Поїхав я у Львів до професора, він написав довідку. Правду кажучи, я хотів, як кажуть, «злизняти» з армії. Коли йшов на медичну комісію, то мені порадили натерти такою стружкою собі груди. Пішов на рентген – там таку пляму показало на легенях, що то мав би бути туберкульоз. Але ні, сказали, що годен. Мало того, на тренуванні тоді мені зламали ніс – як мінімум мала бути піврічна відстрочка. Але сказали, що з таким носом можна у стройбаті служити. Я, в принципі, міг би наполягти, але знав, що все одно мене будуть намагатися забрати. Та якби я дістав відстрочку від армії, то мав би шанс відновитися в університеті.

Служив я в будівельному батальйоні в Росії, у Вологодській області, місто Череповець. Ще коли мене виключили з університету, я пішов на курси водіїв, але не встиг скласти екзамен, мене посадили. Коли я вийшов із тюрми, то зразу склав той екзамен, працював чотири місяці водієм. Спочатку в армії мене не хотіли взяти навіть водієм – сказали, що я суджений, тому замполіт проти. Але потім так вийшло, що призначили мене й командиром відділення, бо побачили, що я користуюся авторитетом.

Ми там працювали на заводі, який будував панельні будинки. Я потрапив на проліт, який випускав зовнішні стінові панелі. Будучи солдатом, я вніс не одну толкову пропозицію, то мене хотіли поставити бригадиром, старшим зміни. Я й там мав авторитет. Я виконував різні роботи і підказував, як то має бути. Бо починали ми так, що за дві зміни випускали одну панель, а вже через рік – по 12-14 панелей за одну зміну, за вісім годин – так прискорили процес.

Дуже командир роти хотів, аби я був старшиною, але я страшенно не хотів, бо в роті було безладдя, там покрали парадні мундири, то старшину ледве не посадили. Тоді мені наш зам по тилу, майор Пацера, запро-

понував: «Володю, йди начальником їдальні». Щоб не йти старшиною роти, де 120 чоловік, – нехай буде ліпше 12 у їдальні.

Пішов начальником, як по-російськи, столовой військового питання – то була посада прапорщика. Щоправда, через тиждень я подав два-три рапорти, щоб мене звільнили, бо було дуже тяжко. Командир каже: «Володя, ти що, труднощів боїшся? Ми ж тобі допоможемо». Я кажу: «Нема того й того». – «Так пиши рапорт». Були прохання з заводу, щоб мене повернули, але комбат сказав: «Такие люди нам тоже нужны». А то був новий комбат, з Далекого Сходу. Нова мітла по-новому мете. Він сказав: «Давай, пиши рапорт, що треба». І сприяв мені. У їдальні зробили ремонт, чистота, порядок, у залі в мене було 180 вазонків по стінах. Усі солдати одночасно заходили їсти, кожному вистачало ложок, кружок. А доти не вистачало. Коли я здавав їдальню, то дивувалися, бо попередник мав перевитрату, а в мене навіть зайве було.

Відслужив я нормально два роки, звільнився навесні 1986 року.

Там я познайомився зі своєю майбутньою дружиною Валентиною, там народився в мене син Тарас. Моя дружина на тому заводі працювала. Заступник директора обіцяв мені, що як тільки демобілізуєся, дадуть мені квартиру. Ішлося до того, щоб дати квартиру на дружину, але сталася чорнобильська катастрофа, туди переїхало багато чорнобильців, то їм віддали квартири. Але мені обіцяли восени дати. Пропонували йти до них на завод, іти на вечірній чи заочний відділ політехнічного інституту. Хоч там мене поважали й любили, та попри те я все душею до України линув.

З 1986 я вахтовим методом працював у Сибіру, а дружина з сином жила в Череповці. Я працював водієм. Тяжко було, але нічого. Я так мотався – з Сибіру до Львова літаком, звідти до Москви, а потім до Череповця поїздом, а через 10 днів – у зворотньому напрямку. Я побачив, що так не годиться для молодії сім'ї, розрахувався з тим вахтовим методом.

У 1988 році весною я почав грати у футбол у Росії, навіть заслужив авторитет у команді, мене хотіли взяти в команду, яка потрапила в другу лігу. Але я відмовився. Ми поїхали на Україну, думаю, буду грати за нашу місцеву команду на першість України серед колективів фізкультури. Я тоді стояв на кооперативній черзі в Калуші, перебрався в Калуш у грудні 1988 року.

Ще будучи в Росії, я в червні 1988 року приїжджав з Тарасом до Москви проваджати маму до Канади.

Коли приїхав додому в Долину, то відновив тренування з долинською командою «Нафтовик». Тренер хотів мене взяти в команду і розраховував на мене, але коли в райкомі партії дізналися, то викликали його в райком і сказали: «Що, ти Січку хочеш брати в команду? Ти лиш його візьмеш – ми тебе зразу звільняємо». І він мені культурно відмовив. Ну, за ним ще один «гріх» був: одного разу мама його попросила ікону Матері Божої до церкви підвезти. Так він попав у немилість комуністів: «Січкам

ікони возиш, Січку хочеш взяти в команду». Цим я хочу сказати, які тяжкі часи були, що я вже навіть не мав права у футбол грати за місцеву команду. Бо я син націоналістів, інакодумець. Тяжкі були часи, але я завжди був оптимістом.

Долинська команда «Нафтовик» зараз виступає в другій українській лізі, але тоді була серед колективів фізкультури України. Мене, звичайно, то вразило. Я 8 років не торкався м'яча – з 20 до 28 років, бо сидів у тюрмі, служив в армії, працював у Сибіру, а тут пробився в команду, яка потрапила в другу союзну лігу. Так що я вважаю, що цим талантом не був обділений. Мене ще з раннього дитинства «Мунтяном» прозивали за добру техніку і роботу з м'ячем. Я спорт дуже любив, футбол, тому я зараз дуже задоволений, що мій син Тарас навчається у Республіканському вищому училищі фізичної культури, що, дасть Бог, буде футболістом. Думаю, не судилося мені, то, може, хоч син чогось доб'ється, захожую його заняття спортом. Він у мене росте порядний і вихований.

Тарас народився 27 лютого 1986 року. Тепер у мене є дві доньки. Перша, Оля, народилася 29 грудня 1989 року, а два тижні тому, 29 жовтня 2002 року, народилася ще одна донечка, я її назвав на честь мами Валентиною. Так що в нас сім'я гарна, дружна. У грудні буде рік, як я повернувся з Америки.

В.Овсієнко: От про Америку розкажіть, будь ласка.

В.Січко: Історія виїзду в Америку була така. Ще з самих початків національного відродження я всюди бував із батьком та з братом Василем. Я мав машину, возив брата по мітингах, за що й постраждав. Це були «Жигулі», «шестірка». Як мама була в Канаді, та родичі допомогли. Мама там знайшла євреїв, які мали родичів у Бобруйську. Вона там заплатила гроші, а я поїхав у Бобруйськ і на мене переписали машину. То був 1988-й рік. Цілий 1989-й рік я, маючи машину, возив по мітингах брата з батьком. Я був такого бойового складу, то завжди старався, як брат виступав, стояти позаду і спостерігати, ніби як позавідомча охорона. І за це, звичайно, постраждав. У 1989 році вибрали 18 серпня, день народження нашого батька, і спалили мені машину прямо під будинком у Калуші. Коли я подав заяву, зібравши покази сусідів, то міліція мені через тиждень: «Ну, ти щось дізнався?» Я кажу: «То я міліція, чи що? То ви, – кажу, – розслідування повинні зробити, я вам багато чого допоміг». Звичайно, нічого не встановили.

Коли були перші вибори до Верховної Ради 1990 року, то сусіди за мною бігали: «Володю, балотуйся – цілий Калуш за тебе проголосує!» Я міг би пройти у Верховну Раду тільки через те, що я Січко. Люди готові були нас на руках носити, завдячуючи, звичайно, батькові, братові, тому що всі перші мітинги з першими прапорами в Калуші, в Долині, в Коломії, в Івано-Франківську, – то все батько з братом проводили. Один зробиць – посадять, другий зробиць. Поки той відсидів – той зробиць. Як мене хтось питав, то я казав, що я – «персона брата». Кажу, у мене брат щось і

батько, а я так собі. Я старався не висуватися, бо скажуть, що от батько, один син, другий син у політиці, мабуть, хочуть якихось матеріальних благ чи що.

Ми тоді бойкотували вибори, хоча я був схильний до думки, що як люди не підтримують бойкот, треба йти у Верховну Раду і боротися там. Мене не послухали, а зараз батько згоджується зі мною, що багато було чого втрачено. Були можливості підтримки партії з Бельгії, з Німеччини. Я казав, що давай я тим займаюся, тому що будь-яка партія без фінансової підтримки довго не протримається.

Я в Українській Християнсько-Демократичній партії був з самого зародження. Був на установчих зборах, то член-засновник. Але то заслуга інших, я просто брав участь. На перші вибори ми не пішли, а на другі вже мафія не дала. Платили у виборчих округах комісіям по 15 мільйонів купоно-карбованців за голос (тоді такі гроші були), щоб батько не пройшов. На третіх виборах – те саме. Я коли побачив ту несправедливість, то думаю: а, поїду на рік в Америку, подивлюся, як то там виглядає.

Я поїхав до Америки, до Нью-Йорка, 2 квітня 1996 року, а брат Василь приїхав через два місяці після мене. Я зустрів його, сам поїхав у Чикаго, а він залишився у Нью-Йорку.

В.Овсієнко: Що ви там робили?

В.Січко: Займався будівельними роботами – у Нью-Йорку різними, а в Чикаго переважно вставляв пластикові вікна. Три роки пропрацював на боса-поляка, але з першого дня мріяв про свою справу. І мені вдалося переконати колегу Ігоря Мацьківа. Він 9 років пропрацював головою сільради, розігнав колгосп, роздав землі людям, був на дуже доброму рахунку, один голос програв на голову районної ради, але коли побачив, що нема з чого жити, то поїхав до Америки. Ми взяли ще його брата і почали самі брати роботу в американських компаніях. Ми заробляли непогано, користувалися авторитетом. Я брав роботу з чотирьох американських компаній, але всі хотіли, аби я робив тільки для них. Мені навіть довелося одній компанії відмовити, тому що фізичні можливості обмежені, не можна було всю роботу переробити. Працювали добре, після нас ніяких переробок не було.

Я, звичайно, в Америці був нелегально, але податки сплачував регулярно, американці то дуже цінують. Я був законослухняним, але весь час моє серце було на Україні, тому що моя сім'я була на Україні, родина. Я читав газети з України і всю ту несправедливість бачив. Я поставив собі межу, що в грудні 2001 року повернуся на Україну. Я знав, що батько буде балотуватися у Верховну Раду, то хотів його підтримати. Я знав, що мафія далі не дасть йому перемогти, але хотів бути з батьком.

Я був, можна сказати, останній, хто спілкувався з моїм братом Василем. За першого приїзду Василь зустрічався з українськими організаціями, вів політичну роботу, але сам собі заробляв на прожиття, щоб, як то

кажуть, не стояти з простягнутою рукою. Побув він у Нью-Йорку кілька місяців, відвідав Канаду, бо мав канадську візу, повернувся на Україну. Тоді через нього передали були на монастир гроші, три чи п'ять тисяч доларів, я вже точно не пам'ятаю. Коли він прилетів у Київ і переїхав на залізничний вокзал, то йому з кишені виривають ті гроші. Мабуть, за ним стежили вже з аеропорту. Почалася коло нього ніби бійка. Один чоловік штовхнув другого, почали ніби зачіпатися, другий почав ніби ховатися за Василя, шарпають його – і вирвали йому з кишені ті гроші. Коли він приїхав у монастир, там його звинуватили, що він ті гроші поклав собі в кишеню і сказали, що зганьблять його на цілий світ. У нього не було виходу, як позичити гроші, віддати їм, розвернувся і поїхав заробляти.

З роботою в Америці – то треба мати щастя або вміння. Він знову приїхав був у Нью-Джерсі, але там з роботою було погано. Я йому запропонував переїхати в Чикаго, влаштував його. Сталося так, що я був останній, хто з ним бачився.

В.Овсієнко: Що ж там сталося?

В.Січко: Я ще в неділю в обід з ним бачився. О 7-й вечора ми ще з ним розмовляли по телефону, а вже вночі з 16 на 17 листопада 1997 року він загинув.

Він знімав кімнату на другому поверсі в одного поляка. Господаря в ту ніч не виявилось вдома, він ніби поїхав до дочки. Сталася загоряння. Як воно загорілося – не відомо. Я наймав адвоката, експерти кажуть, що, може, від сигарети, а може й від чогось іншого. Не знати, може, там були задіяні й спецслужби, цілком можливо, що й українські, то могли цю справу зам'яти. Але сталося отруєння чадним газом. Дим через дихальні органи потрапив у кров і отруїв кров, тому він загинув.

Але батько розказує, що три місяці перед тим до нього все приїжджала людина з кучмівської контори і домагалася, щоб Василь приїхав на розмову з Кучмою. Обіцяв, що вони його відвезуть назад до Америки. Тому можна припустити, що вони визначили місце його перебування, може, через мене вичислили, бо я 5 років і 9 місяців перебував на одному місці.

Зараз ми нічого не можемо довести, але то сталося після Василевої розмови з батьком. Він подзвонив додому і сказав батькові, що повертається на Україну і вдихне нові сили в партію, дасть їй новий поштовх, що він сповнений бажання і сили діяти.

Коли то сталося, то мені довелося багато пережити, але я все ж таки знайшов кошти і переправив його на Україну. Я його там бачив, опізнав, простився і відправив. Я коло його труни поклявся, що коли повернуся на Україну, то продовжу його справу і справу батьків. Я не міг там більше залишатися.

В.Овсієнко: У якому стані було тіло? Що ж там горіло?

В.Січко: Був трошечки обгорілий, але я все тіло не бачив. Обличчям він лежав до матраца, то воно не обгоріло. А якщо лицем до матраца – то могли щось і зробити. Кімната була підгоріла, задимлена. Я деякі його речі позабирав на пам'ять, вони в мене є.

Я повернувся 18 грудня 2001 року, перед самим Миколаєм. З тих пір знову стараюся брати участь у політичному житті. Брав участь у виборчій кампанії тата, зараз я є членом Головної Ради УХДП. У Долині ми обрали нового голову. Тут нараховується 2700 членів партії, але то на папері, треба всіх тих людей віднайти. Паралельно займаюся невеликим бізнесом: приїхавши з Америки, купив великий вантажний автомобіль, так що трошечки, як то кажуть, на прожиття «капає». Двоюрідний брат займається перевезенням, але завжди якісь проблеми виникають. Одного разу і я був в Італії з тим перевезенням. Потрібні якісь кошти, щоб вести політичну роботу. Будемо готуватися до виборів Президента, відтепер уже треба готуватися. Вважаю, що кандидатура Віктора Ющенка сумніву не підлягає, будемо все робити, щоби він став Президентом України, іншої кандидатури я не бачу. Будемо готуватися до наступних виборів у Верховну Раду, бо життя на тому не закінчується. Америка мені багато чого дала, там я познайомився з багатьма гарними людьми – поляками, американцями, добре вивчив польську мову, знаю англійську. Америка дала мені те, що я повірив у свої сили, що можу багато чого досягти тут, в Україні, тільки треба поставити ціль і впевнено до тої цілі йти. Я готовий знову ринути в бій за справжню незалежну українську соборну державу. Тому що ми живемо в Україні, а держави своєї ще не маємо такої, яка мала би бути – демократичної і дійсно народної. Є держава олігархів, кланів, які ведуть боротьбу між собою.

В.Овсієнко: Тим паче, що маєте для кого: троє дітей – то чоловік мусить міцно стояти на ногах.

В.Січко: Так, діти само собою, але хочеться, аби й інші добре жили. Болить серце і душа, коли бачиш простягнуті руки дітей, що по базарах побираються, просять милостиню. Картина вражаюча, мені хотілося би змінити все на краще. Яку я зможу лепту внести, час покаже, але з Божою допомогою, з вірою у власні сили, може, в мене щось і вийде.

Оце ніби все про себе.

Хочу сказати про свою дружину Валентину. Біля семи років КГБ схияло їй до співпраці, ще з тих часів, як ми з нею познайомилися в Череповці. Як народився наш син, то прийшов кагебіст, поклав їй на стіл дві пачки грошей і сказав, що кожного місяця вона буде одержувати по одній такій пачці. У пачці було червонцями приблизно 2000 рублів. Але вона схопила ті гроші та й кинула йому в лице. Він устиг відвернутися, попало йому в спину. Він сказав: «Ну, ты, дура, и пожалеешь!» І почали влаштувати провокації, побачивши, що вона дуже мене любить і не лишає мене. Почали говорити такі дурниці, що в мене в Києві дитина інвалід, то ще щось. Сім років турбували її, підсилали всяких людей, різні дурниці

говорили, що як чоловік дізнається, то він тебе залишить. І вона про це мовчала сім років, починаючи десь із 1986 року. Тільки в 1993 році призналася, бо я бачив, що її щось дуже непокоїть. Я її просив розказати, а вона в собі все те тримала. Я вперше в житті побачив, як людина потихеньку втрачає розум. Коли ми були з батьками на полі, мені вдалося викликати її на розмову. Вона призналася і каже: «Ти тільки не лишай мене, бо я тебе люблю». – «Та як я тебе можу лишити?» І їй то наче камінь з душі, після того КГБ її, схоже, залишило в спокої, як вона мені призналася. Я кажу, що вона дуже відважна, дуже самовіддана жінка, готова за сім'ю, за чоловіка у вогонь і в воду. Кращої жінки не бажаю. Навіть такий факт, що зважилася на третій кесарів розтин – бо й перші двоє дітей кесаревим розтином народилися, а зараз, після тринадцятирічної перерви, вона зважилася народити ще одну дитину. Операція пройшла успішно, без ускладнень. Маємо дуже гарну донечку, ми дуже щасливі. Ми ще раз показали ворогам, яка в нас міцна і щаслива сім'я, їм ніколи не зруйнувати нашого сімейного спокою і щастя.

Думаю, що в нас усе буде добре. У нас і так непогано, але рано чи пізно ми будемо жити в такій державі, якої би ми хотіли.

В.Овсієнко (до Тараса): Ось який ваш рід могутній!

3 ЛИСТІВ ДО ПЕТРА СІЧКА

*Пройдімо лабіринтом бід
До свого реченця,
Де цонайвища з нагород
І найпочесніша — листи
За наш прихід, за наш ісход
Під тягарем хреста.*

Василь СТУС.

За шість років ув'язнення (1979 — 1985) Петро Січко одержав від дружини Стефанії Петраш понад 600 листів. Усі ці листи адресат ретельно складав у торбинки і зберігав як найдорожчий скарб. Так само часто мати писала й синам, Василеві впродовж шести років та Володимирові — три роки. Це понад п'ятори тисячі листів. Як правило, писала вона всім разом що три-чотири дні. Це при тому, що чоловік на суворому режимі мав право відписати два листи на місяць, син Василь на посиленому — три на місяць, лише Володимир на загальному режимі не мав обмежень щодо кількості. Але всі листи підлягали цензуруванню. Скільки їх не пропущено — не відомо. Але в багатьох є старанно замальовані слова, речення, а то й кілька рядків. Адресат міг одержати листа й за кілька днів, але міг і через кілька місяців — наслідком скарги іноді «попускало», віддавали купу листів одразу. Тому адресант мусила іноді писати те саме по кілька разів. Попри такі повторення, ці листи варті опублікування колись повністю, з усіма побутовими деталями. А для цієї книжки ми вибрали лише окремі фрагменти, які несуть найбільше фактологічне й емоційне навантаження.

Ув'язнені батько й сини мали право листуватися між собою безпосередньо, але таких листів — з зони в зону — було мало, їх цензура старалися не пропускати. Знаючи це, адресанти самоцензурували листи аж до загальних слів — лише б пройшла хоч якась вісточка.

Листи Стефанії Петраш до чоловіка Петра Січка подаємо часом без підписів.

Упорядник

6.II.1980.

А настроїв вчора спаскудили наші «друзі». Запросили в гості, як колись і Тебе, і тим самим вгостили. Обіцяли, що буду там, де ви. Так що потроху сушу сухарі. (5.02.1980 Стефанії Петраш було винесено попередження про кримінальну відповідальність згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 25.12.1972, зокрема, заборонено підтримувати зв'язки з членами Української Гельсінкської Групи. — Ред.).

Перед Влодком також хресна дорога. Я питала, чого простягли свої пазурі до невинної дитини, то сказали, що в такої мами, як я, не може бути добрих дітей, і що господарство не заінтересоване вчити врага. А на Оксану нашу теж просто зуби точать. Я кажу Оксаночці, що всяке може бути, бо метуть під мітлу, то давай собі раду. Підеш на роботу, сама себе втримасш, а всім нам не допоможеш. Бог допоможе. Хотіли нас «запужать», а ми вже страхані. Мені вже нема що втрачати, коли над моїми дітьми висить меч Дамокла.

Мене привезли, хоч я просила, що сама піду назад. А сьогодні дізналась, що йшов суд Лесіва, то вони оберегли мене, щоб я туди не потрапила. (*Член Української Гельсінкської Групи Ярослав Лесів 6.02.1980 р. засуджений Болехівським районним судом Івано-Франківської обл. на 2 р. позбавлення волі за сфабрикованим звинуваченням у «зберіганні наркотиків без наміру збуту» – ст. 229-6 ч. 1 КК УРСР. – Ред.*)

Не знаю, чи цього листа одержиш, бо як згадаю, що ці слова, які пишу Тобі від щирої душі, буде раніше Тебе читати якийсь «благодетель», то аж гидко робиться.

Петрусю Любий! Ти знаєш, що мені вже все одно. Ні страху, ні сліз у мене немає. Ми не малі, і знаємо, що хто-хто, а вони прощати не вміють, хоч ніхто не збирається просити прощення. Петрусю! Не журися нами. З нами Бог, як пише Василько. Не думай, що я плачу або журюся. Людина плаче, коли мале горе, а коли велике, то сміється, і це істинна правда. Так що Ти не смій журитися чи переживати, це я пишу від щирої душі. Я все казала і кажу, що краще вмерти стоя, чим жити повзаючи на колінах. Як кажуть, раз мати родила. Прости, Любий, що так пишу, бо не можу стримати себе не від ненависті, а від огиди...

Влодко цей тиждень вдома, а в неділю поїде. Він ніяк не хоче вірити, що вже не студент.

17.II.1980.

Петрусю! Пишу з Києва, бо вчора була у Василька на видженні 2 години (*В Черкасах. – Ред.*). Не впізнала. Був хворий, але ходив на роботу, один ніс стирчить. Я по дорозі загубила окуляри, тому пишу навгад. До Тебе приїду на 7.III, а до Василя або 4.III, або аж 11.III, як буду вертатись від Тебе. Як поїхала від нього, не перестаю плакати. Він каже, що весь час цокотить зубами, мерзне. Бандероль не дали, бо я післала камізельку теплу, а то «не положено». Учора камізельку мені віддали, а взяли теплу білизну. Йому на етап не дали нічого, ні скарпеток, ні теплої білизни, все в казньонному. Писав, що замерзає в ноги. Привезла кірзаки – не прийняли. Навіть яблука не дали. Я набрала торби, а він голодний пішов геть. Я не годна того всього перенести. Могла ще вчора потрапити додому, але завезла їду до Влодка, його не застала, то тиняюся по Києву та пишу на

Хрещатику. Ночувала на станції і маю квиток на 4 год. вечора. Завтра вранці буду на роботі. Влодка допустили до екзаменів, але не знаю, з якою ціллю.

На сьогодні все. Приїду з Оксаною, бо хто зна, коли ще зустрінемось. Цілую.

Стефа.

13.III.1980.

Дорогенький Петрусю!

Приїхала додому вчора (*З побачення в с. Брянка на Ворошиловградщині. – Ред.*), але чомусь не могла писати, бо була досить змученою. Додому їхала ужгородським поїздом, і вже не застала того автобуса, що йде на Франківськ, а треба було чекати півтори години. Тоді я сіла на моршинський, а як він став майже біля Зенка, то повернула передихнути. Не встигли ми випити склянку чаю, як поспіли гості зі Львова, мене впізнали, і ми так весело провели час! Після цього я поїхала додому, а Зенко поїхав з ними на вул. Миру, 1. Мене також просили, але я змучена і не захотіла. (*Ідеться про обшук та арешт Зіновія Красівського 12.03.1980 р. Тоді він без суду був відправлений досиджувати термін покарання за вироком 1968 р. – 8 місяців і 7 днів таборів та 5 р. заслання. Див. про це в розділі «Ще один хрест». – Ред.*)

Ще два дні відпустки – і йду на роботу. Всяко передумала, і таки їду на пенсію, може, треба буде щось думати про Влодка. Влодзьо ще там, жде, «приговору» поки не зачитають, бо не хоче вірити, що він уже не студент. За цю дитину я вже нікому не прошу.

Сьогодні пішла до церкви на Хресну дорогу. Стою, дивлюся на Христа, і бачу на ньому розп'ятого свого сина, одного, другого, Тебе, себе, всю нашу сім'ю. Але чую слова, що Бог дає терпіння тим, кого любить. То треба страждати.

Хто відпустку проводить по курортах, а я їздила по Україні та збирала хрести, і вже приїхала, кажу: «Господи, допоможи, бо вже не в силі нести такі тяжкі». А Бог каже: «А Я ще один завдам тобі на плечі, і понесеш, ти сильна». І я несу, аж стогну, а несу, бо вже позбавлена останньої радості.

Сама, як билина в полі. Боже, до чого світ іде? Де поділися люди?

14.III.1980. Володимир Січко – батькові

Добрий день, тату. Пишу Тобі листа в п'ятницю вранці. Сьогодні їду додому, бо мене виключили з університету. Наказ буде тільки через тиждень, то я, щоб не сидіти в Києві, їду додому. Я піду Василевим шляхом. Надіюся, що Ти там не переживаєш. Нема чого переживати. Чи раніше,

чи пізніше, вони би зробили це. Я до цього був готовий. За мене не переживай, я тримаюся добре...

Твій син Володимир.

10.V.1980. Комунарськ, 7 година вечора.

Дорогий Петрусю! Сидимо з Влодком на станції змучені, як собаки...

Я Тобі писала в кожному листі, що приїду 10.V. Я не знаю, чи Ти ці листи одержав, бо від Тебе не маю листів, але Твої попечителі знали, бо читають ці листи, і совісті в них не вистарчило (...) дати знати, що побачення заборонено. Ми з дитиною їхали не тому, що нема що робити або маємо зайві гроші. Мене обставини примусили іменно тепер приїхати, бо мені того видження і Твої поради було потрібно, як риби води, як травиці роси. Але ніхто не хоче мене розуміти. Твої пани спихають всю вину на Тебе, хоч знаю, що Ти не винуватий, але, по-моєму, щоб побачити ще сина, може, востаннє, варто пожертвувати своїм гонором. Якщо було б відбулося сьогодні побачення, то я була б вдячна Тобі від глибини душі. Може, Ти міг цьому посприяти, а тепер про мене роби що хочеш. Я не збираюся скоро бути в цьому проклятому Комунарську, так що маєш повну волю. Шкода мені, що брала з собою Влодка. Цілий день голодний. От і тепер крутиться, хоче пити, а нігде ні води, ні пива, все, до чого доторкнешся, смердяче. Я кажу: Влодку, оставаймося на завтра, може, впрошу тих вельможів, а він ні в яку: щоб ти принижувалась? – не позволю... Каже, нізащо не зостануся на завтра, щоб вони ще раз мали можливість посміятися з нас. І я згідна. Я сиджу така, що якби в мене пхали ніж, то я би не відчула.

І хоч нема чому дивуватися, та я дивуюся, що Василеві попечителі і Твої як рідні брати, як близнята. Всі в один тон: «Нельзя, не разрешается, закон не велит». Ох, зло зробити людині вони мастаки, але добре не зроблять, бо дідько не велить, той, що сидить в їхньому нутрі...

Якісь говорили, що Ти в зоні живий і здоровий, а від інших чула, що Ти в БУРі і що раз на день дають Тобі чи в два дні суп. Кажу Тобі: де б Тебе не перевели – всі вони однакові, як роботи. Я Тобі порадити віднині не можу. Мені, певно, недовгий вік, а Ти спробуй пережити, може, пригодишся дітям.

17.V.1980.

Їхали від Тебе, повернули до Василька. Бідний, побачив нас. Я пішла до начальника, щоб дозволив побачення. Сказав «добре, ждїть» і не повернувся. А надзор сказав, що нічого не знає. Вони так вміють: пообіцяти і не дати. Вітер був скажений. Ми вже замерзали. Я пішла в оперчатку і цей начальник змилювався, дав видження на півгодини. Але не передали ні грама. Василь дуже страшний. Влодко його не впізнав...

26.VI.1980.

Дороженький Петрусю!

Вчора одержала від Тебе так довгожданого листа. Але дуже скупий. А мені хотілося б більшого за змістом.

Хоч Ти пишеш, що душа Твоя чує, що я не приїхала, та на цей раз Тебе чуття підвело. Якраз 10.V, коли Ти писав цього листа, ми з Влодком душу пекли в Тебе під воротами. А Твоє начальство сказало, що «свіданіє заперещаетя». Я питала, де Ти, то сказали «в зоні», а запитала інших, то сказали «в карцері». І ще сказали, що дають Тобі раз в два дні суп. То якого ж дідька приховувати?

А ще я написала в Президію (*Верховної Ради УРСР. – Ред.*), щоб вас перевели в політичні табори, то відповіли, що муж і син уголовники, відбувають міру покарання в уголовних таборах, а муж зарекомендував себе з «отрицательной стороны, злостно уклоняется от общественно полезного труда, нарушает установленный режим содержания, в связи с чем к нему применяются меры дисциплинарного воздействия». От тобі й відповідь. Тепер я переконана, що Тебе там добре муштрують, раз Президія поклопоталася за це. А Ти і я, дурна, ще пишемо в Президію, надіючись, що там сидять інші люди... Підписався якийсь Орленко. Маєш свій розум і роби, як велить Тобі душа, а в неї вже скільки напльовано...

21.IX.1980.

Я так думала, що приїду до Тебе з Влодком, та мабуть, даремно. Влодкови zostались раховані дні. Мені серце обкипає кров'ю. Так Василь хотів бачити Влодка. Та, як кажуть, «враг не дремлет». Нам спеціально не дали видження в вересні. Вони навмисне зробили так, щоб Ви оба не побачили Влодка, та бува не звели з дороги. Несу два хрести, то понесу і третій. Щоб Ти тільки знав, Петрусю, Любий, як я живу. Я з гризоти і плачу вже мало що бачу. Я не знаю, чи зможу ще це перенести, що судьба готує мені. Не думай, що пишу тому, що шкодую себе. Я прошу Бога, щоб допоміг. А хто я? Крапля в морі. А буря гряде і насувається. Боже, Боже, захисти дім мій і дітей моїх, ні в чому не винних!

23.X.1980.

На роботі гризуть. Не маю права ніде відійти ні на хвилину. На кожних зборах Цвігун торкається моєї особи. Він ніяк не може простити собі, що не зміг вигнати мене з роботи. А вчора Швець (він головний інженер) став начитувати. Кажу, чого вчепилися, і так скоро звільню вам місце. А він каже: «Ідіть, завтра на ваше місце посадимо людину і дамо 150 крб.» Ще трошки помучусь, а як Влодка заберуть, піду геть, бо треба буде більше часу і вже не треба буде старатись. Оксаночка вже працює і на себе заробить.

17.XI.1980.

Влодкові права шоферські не дали, а замість них дали повістку, мов, будеш складати в армії. А ці хлопці, що йшли перед ним, то дістали пра-

ва. Влодко обурений до крайности. Кажє, забрали людські права, та ще й не дали шоферських...

Від Василя не маю листів далі, вже, певно, півроку...

6.XII.1980.

Всьо, Петрусю, забрали, подавились нашою дитиною, а ми з Оксаною мусіли пережити ще одну Голготу. Тільки що прийшла, насилу передала передачу. Пішов рано на повістку. Кажу, Влодзю, попросаємося, бо може не відпустять, а він сміється, як все, кажє, та чого, ні. Пішов, а в першій годині прибігає Юля, кажє, дзвонив Влодко, що вже не прийде, і заплакав. Ми з Оксаною криком кричали, бо хто бачив, щоб Влодко заплакав? Манич кажє: «Заки прибіг, бо там дижурич, а вашого сина тільки що посадили». А ми не вспіли, не побачили. Я кричала на півсвіта, і Оксана. Так підло, повісточкою, і як злочинця не пустили! Була я в слідчого, казав, що до 10 днів засудять, аби їм місця не було на цім і на тім світі, котрі візьмуть ту невинну дитину на свою совість. Вони, я знаю, будуть судити не його, а Тебе. Пішов мій Влодзьо дорогенький. Петрусю, навчи, як я маю то пережити? За це літо, що він був у хаті, я його так полюбила, то ангел не дитина. Тепер ми з Оксаною як дві сироти. Чомусь не думала, що так тяжко буду це переносити.

Боже, Боже, де мої діти?

Прости і будь здоров. Влодзьо казав, цілуй тата і Василя. Цілуємо.

Стефа.

8.XII.1980.

Дорогенький Петрусю!

Після цілоденних турбот прийшла до хати, і Оксаночка принесла листа від Василька. Як гарно він пише, то щось надзвичайне. Я би переслала тобі, та шкодую, щоб не загубився. Пише так: «Передавайте, як там наш найдорожчий Тато, як йому живеться, вітайте в своїх листах від усього серця його від мене, бо не забуваю його ні на хвилину». Пише, що не має конвертів, а я в жовтні передала 20 шт. його нач. загону. Вже полакомився на цю «мелоч». Ще пише Василь, що не одержує ні копійки, бо стягають за консультацію, тобто за адвокатів, які були на суді, і немає за що навіть конверта купити. Я думала поїхати до нього на день народження, але слідчий сказав, що Влодка засудять до 2-х тижнів, то боюся, щоб не втратила суд. Боже, Боже, коли вже ті суди закінчатся, коли вже на них прийде страшний суд – Господній, правдивий?

Я в суботу і в неділю думала не перенесу цього удару, цієї втрати, але сьогодні віднесла передачу і, слава Богу, прийняли, то стало легше. Дала чоботи, які купила для Тебе, ще мала одну чисту білизну, хотіла вислати Тобі, але дала Влодкові, ще дала спортивний костюм, ватну безру-

кавку, вшила для Василька, а дала Влодкови, і от поділила як могла, та ще дала щось трошки з їди. Завтра ще щось віднесу на дорогу, бо з обіда його повезуть у Франківськ.

Я сьогодні вже тільки пішла на роботу, віднесла заяву на розрахунок і все. Буде з мене. Шкодную, що літо працювала, що не доглядала Влодка, а пильнувала ту чортову роботу.

У нас проблема щось дістати. Правда, мала з 1/2 кг масла і віддала Влодкови, а от завтра не знаю, що візьму. Взяла 1 кг ковбаси за 8 крб., та навіть цукорків немає. Візьму цукру. Ще купила рукавиці, і добре, що хоч буде одягнутий. А далі хай Бог йому буде проводиром і опікуном. Дитина чиста, як рання роса.

Петрусю Милий! Повір, я би не змогла цього всього пережити, якби не відчувала поряд з собою Бога. Я молюсь, і Оксаночка молиться, і образ Ісуса, і Матері Божої сяє, міниться. І мені, і їй, а ми відчуваємо Його побіч себе. Тому, повір, сиджу в хаті і не боюсь нічого.

Оксанка сьогодні на курсах, зараз піду зустрічати, а так все зустрічав Влодко. Добре, що не дівочить, що не водить кавалерів, що мамі треба зустрічати. Трудиться і над шкатулками, і над шиттям. Цей місяць заробила 200 крб. Задаром гроші не дають. Але половину роботи робив Влодко, і їздив з нею у Витвицю. Петрусю Милий! Не можу Тобі сказати, який то Влодзьо хлопчик. Я думала, що маю в хаті двох ангелів. І я коло них могла посміятись, як колись моя мама коло нас. Ти не знаєш, що за радість, коли в хаті дорослі діти, а ще до того чисті-святі.

Я вже до Василька відписала, та що з того, як не одержує від мене ні одного листа, а я від нього мала ще як з 10.IX, то аж з 28.XI. Я з цього питання написала головному прокурору, та все переслали в Київ, а ті дають відповідь, що все правильно. Я вже їх вивчила, як своїх 5 пальців. Часто Ніна говорить, привіт передає вам обом.* Баба ціле літо була в лікарні хвора, не вставала, а тепер вже сидить.**

Ну, що ще написати? Напишу, як Василь каже, хай буде Бог посеред нас. На Нього вся надія.

Петрусю! Посилку вислати чи привезти? Якщо б знала, що пустять на видження, то приїхала б. Бідний Василько: просив на 22 грудня, та й відмовили. Сказали аж на квітень. Боже, Боже, де Ти?

Кріпись, Петрусю, як кріплюсь я. Бог нас не опустить, тільки треба молитись. Повір – не знаю, кому з нас всіх найтяжче?! Оставайся з Богом!

Цілуємо ми з Оксаною, Влодком, Васильком.

---

* Мабуть, Ніна Строката-Караванська по радіо «Свобода». – *Ред.*

** Мабуть, Оксана Мешко, яку тоді 75 днів тримали на психіатричній експертизі, відтак 13.X заарештували. – *Ред.*

7.1.1981.

Христос рождається! Дорогенький Петрусю! Сьогодні Різдво Христове. І знаєш що? Вчора ввечері в поштової скриньці не було нічого, а вранці йшли з Оксаною з церкви, кажу, ану подивимось у скриньку, може, чудо сталося? Оксана глянь – а там лист від Василька! Яка це радість для нас – за скільки часу одержати листа, та ще на саме Різдво! Він з нами снідав разом, а от від Тебе немає, але то нічого.

Ми вчора з Оксаною сіли до вечері, як з Вами домовлялися, рівно о 7 годині. Оксанка засвітила ялинку, а вона в нас гарна-прегарна, її приніс Влодків колега задушевний, Zenko. Пишу задушевний, бо от я пишу, а його колеги прийшли, сидять з Оксанкою, а Zenko аж сльозу втирає. А потім ми просили Тебе засвітити свічку. Засвітила Оксана, бо Твій огонь дійшов до наших сердець і там горів. Вклякнули, помолились за Тебе, за Василька, за Володимира, потім за всіх, що долі їхні подібні до Вашої, а потім сіли за стіл. Оксана благословила кутю, а я тільки запросила Вас за стіл і вже на столі більше нічого не бачила. Оксанка наложила куті у Ваші тарілки, потім у наші, втирала сльозу і ждала. Але Ваші ложки лежали нерухомо, хоч ми серцем чули, що Ви поруч. Оксанка відізвалась першою: «А знаєш, мамо, цю коляду: «Сумний Святий Вечір в 47-м році»? Давай заколядуємо, що в 81-м». Я ніби всміхнулась і почали вечерю. Ваші фотографії біля тарілок, а ці, що висіли під Шевченком, поставили на диван. Ми всі в ту хвилину були разом. Нас єднало одне свято, один дих, і ми були щасливі...

9.1.1981.

Христос рождається! Дорогий наш Татку! Знаєш, як співають у коліді: «Бо прийдуть до тебе три празники в гості»? Так і в мене сьогодні. І день іменин, і срібне весілля, і суд нашого дорогого сина Володимира. Суд, на який я не була повідомлена. Вчора я заходила дізнаватися, то сказали «ще не скоро». Але я пішла сьогодні в четвертій годині, думаю, запитаю, може, завтра. А в кого ти запитаєш, перевелися люди на землі. Я зайшла до секретарки, її не було, вона жартувала з судьями, гнули жирні анекдоти в робочий час, але я ждала. Коли я запитала, коли суд Січка, вона страшно знітилася, почервоніла і стала бігати по кабінетах, а потім набралася нахабства, подивилась мені в вічі і сказала: «15 січня». А ще якийсь сказав: «А чого ви бігаєте і визнаєте, ви будете мати повістку». Я ще перепитала: «А ви правду кажете?» А як уже почула відповідь, пішла геть.

Щось я запідозрила в їхній поведінці, постояла на тротуарі, пішла. Вернулась, але пішла додому, розказую Оксані і кажу: «Давай підемо ще під суд». Ми пішли, дивимось – у суді хтось сидить. Ми бігом до дверей. А тут міліціонер: «Куди?» Нас не пускає. Оксана вступила в боротьбу з

ним, а тут ще хтось. Не знаю, що там і коли ми перемогли. Оксана швидко, увірвалася в суд і закричала не своїм голосом: «Влодзю!». Тут і я обминула міліціонера і влетіла в суд. У суді сидять суддя, два засідателі, секретар і чоловік 20 міліціонерів і бідний наш Влодзьо на лавці підсудних. Я закричала: «Влодзьо!» *(Далі в листі старанно замальовано цензором 11 рядків тексту. – Ред.)*

Не знаю, коли суд почався, бо я пішла в четвертій, а десь коло п'ятої прийшли – суд закінчувався. Ще виступив один свідок з воєнкомату про те, що Влодко не хотів брати повістку, а тоді запитали Влодка: «Який ти собі вибираєш строк?». Влодко каже: «Я не розумію питання». А суддя каже: «Ну, строгий режим чи посилений?» Влодко сказав: «Як я можу вибирати строк, як ви не маєте права судити мене, тому що я не громадянин (СРСР. – Ред.) і не визнаю вашого суду над собою». Вони сказали «ну, добре» і надали йому останнє слово. Влодко говорив справедливо, добре, але хто його слухав, до кого з тих, Господи прости, може дійти чиста мова, як молитва?

Вони пішли на засідання, а Влодка вивели також. Ми стояли з міліціонерами. Я стала обурюватися, що це за радянський суд, чи якась лавочка *(Тут у листі замальовано півтора рядка. – Ред.)* і тому подібне. Каже до мене: «Тебе треба було судити першу, і це не іскорнено». Але то пусте. Головне те, що на суді навіть не було прокурора, він не просив строку, а сам суддя і якісь два засідателі з виробництва пішли і через кілька хвилин вийшли. Дуже гонорово читав, поглядаючи на Влодка: 3 роки загального режиму.

Суддя з залу втік, а Оксанка каже: «Влодзю, поздорови маму». Але його вхопили, як гріх душу. Оксана увірвалася між них і кинулася Влодкові на шию. Не знаю, хто кого бив, але і я штовханів набрала, думала, розірвуть, і Влодкови хтось дав поза вуха. Мене не допустили, тільки Влодко кричав: «Мамо!». Я вже дігнала, як одна його нога була в воронку, і ще його пихнули. Я сказала: «Влодзю, завтра буду в тебе», а Цап сказав: «Надійся, рівним щотом».

Я зайшла до судді (це загонорова назва, а другу не хочу давати), щоб підписав заяву на побачення. Той сказав: «Вийдіть, я говорю по телефону». Я заходила щохвилини. Він виганяв, а потім утік – от нагло втік в інші двері!

Влодзьо ночує в Долині, а я дозволу на побачення не маю і не зможу дати хоч 100 грамів хліба.

Ото тобі й три празники, а останній – це вже надзвичайний, це просто сценарій! І чомусь у душі після цього вже не образа – бо можна ображатись на людей, – а пуста, така пуста і безвихідь, що нема права щось думати. Де ж це зазначено, чи так вчить радянська влада, чи радянський закон, чи купка злочинців, які своїм беззаконням тільки ганьблять

цю владу? А в кого шукати правди? Все одно будь-яка скарга прийде на місце до тих, на кого скаржишся. Один Господь допоможе все те витримати, але де набратися сили?

Ну, все. Оставайся в Божій опіці і молись, щоб Бог допоміг нашому синові все перенести так, як нам сьогодні допоміг попасти на суд. Цілуємо всі.

Стефа.

3.II.1981.

Петрусю Любий! Хоч 12-а година ночі, я написала Василькові, і ще тобі кілька слів, бо хочу поділитись радістю, яку сьогодні маю. Майже за чотири місяці перерви одержала листа від Василька. Він не мав від мене листів, аж дали йому на день його іменин, тобто 14.1, від мене 4, від Марійки, Мілі, Калинців, Зенка, Тараса. Закидали його, а він радий. Листи дали 14-го, а 15-го прийшов з управління якийсь начальник питати, як йому живеться, чи одержує листи. Це з приводу скарги, яку я писала... Дай боже Царство небесне Руденкові – то він допоміг... *(Роман Руденко – генеральний прокурор СРСР, номер у кінці 1980 р. – Ред.)*

16.II.1981.

Дороженький Петрусю! Сиджу на аеродромі, взяла білет на літак Ворошиловград – Франківськ, але літак запізнюється, я сиджу і черкаю тих кілька слів і плачу. Люди дивляться, а я не можу стриматись.

Їздила до Василя на побачення – і не дали. Простирчала вчора вісім годин на морозі, і сьогодні даром. Вчора сказав начальник, що дадуть, а сьогодні з цього питання скликав цілий сейм, і я зрозуміла, що й начальник табору, і начальник загону хлопці душевні, і ця заборона залежить не від них, вони зі мною говорили не зі злістю вчора, а з сумом у серці. Я зрозуміла, що вони ні при чім, а виконують вказівку наших «попечителів». Щось трошки передала, і тільки того. А мені на серці камінь... Певно, в Франківську заночую і завтра побіжу до Влодка запитати, чи він ще там...

20.II 1981.

Я вже хотіла було повірити, що це не від них залежить, бо у всіх були такі ангельські міни, що вони не винні, а приїхала додому і застала повідомлення, що від Василька повернулася посилка, то гадала трісну. Я післала 5 кг і 700 г на тару, а вони завернули, що забагато. Розтрясли ящик, ледве тримався. Вийняла – все зіпсулось. Масло згіркло, сир зацвів, печиво подробилось. Я вже не плакала, запеклась кров, і я сказала: «Щоб вашим дітям верталася їжа з горла так, як ви повернули мені мої мозолі». Повір, вже інших слів не маю. Я знаю, що Ти скажеш «не клени». Є такі хвилини, що інших слів не знаходиш...

30.III.1981.

Сиджу в Комунарську на вокзалі, як проклята. Я в літньому плащику від ранку намерзлася, ходячи в Тебе попід загорожі. Не було начальника, щоб підписав заяву, а як прийшов коло першої години, я зраділа, бо не думала, не гадала, що Тобі видження заборонили... Як сказали, що заборонено і не можуть зарадити, я не відізвалась ні словом, втекла з кабінету, щоб серце не трісло. Не йшла, а бігла дорогою, бо ще й паспорт здала на дижурку. Йшла серединою дороги, бо хотіла, щоб це був мій останній похід. Я просто задовго живу на світі, а я не хочу. Думала, що проти мене тільки люди, але бачу, що й Бог. Після такої трудної дороги, як я важко добиралася до Тебе, то вже мабуть, і Гітлера впросила б, а тут – скала.

До Влодка (*У м. Вільнянськ Запорізької обл. – Ред.*) дуже погано добирались. Поїзд зі Львова приходить увечері, я поїхала через Київ, та зате там ждала цілий день. Із Запоріжжя в ту клятву Вольнянку нічого не їде, електричка після обіда, таксі 15 крб. Звідтам з трудом в Запоріжжя, а звідтам до тебе три пересядки їхала в загальнім вагоні майже цілу ніч на стоя. Приїхала, тут такий холод. А я легко одягнена, вимерзлася, як собака, – і даром...

Зі Влодком мала побачення 2 години (...), він потішав мене: «Не журись, я перебуду...».

1.IV.1981.

Золотенький Петруню!

От я і вдома. Приїхала з дороги, в яку вирушила ще в п'ятницю, а попала додому аж сьгодні під вечір. Якраз о 7 годині зустріла в місті Оксану і вона вже допомогла мені притягнути ту не сумку, а хрест мій, що я возила по всій Україні, і з повною повернулася додому.

Переступила поріг хати. Оксанка прибрала. На кухні поставила круглий стіл, застелила вишитим обрусом, на стіл поставила букет підсніжників і дві відкритки, підписані мені з днем народження – від себе і Влодка. І Твого листа з поздоровленням. Запізнився тільки Василько. Вручила мені свіжі гвоздики і коробку цукорків, за що я вдячна їй.

Тепер напишу все по порядку. В п'ятницю виїхала, а в неділю попала до Влодка. Цей Вільнянськ не можна назвати містом, бо чотири дірявих будинки, тільки славиться величезним радянським табором, де дозволена сваволя і розгул табірним керівникам. То скорше можна назвати гестапом. Влодзьо каже: «Ой, мамо, куди я попав! Тут крім чотириповерхового мату і мордобійства нічого не побачиш. За кожне слово б'ють». То, може, цією бійкою відрізняється загальний режим від суворого? Бо я привезла з собою бандероль, то не взяли, просила, щоб хоч електричну бритву, то сказали: «Поштою». А вже про шматок хліба і не говори. Привезли мамі передачі, які належали в понеділок, то в неділю не прийняли. Там сидять діти, майже всі з малолітніх колоній. І після строку з них ще

мають бути радянські трудящі! Але вони певно будуть не трудящі, а інваліди. Влодзьо ще не дістав, бо він все мовчить, але як дістане, тоді я не змовчу. Поїхала від нього до Тебе, і крім болу в серці більш нічого звідтам не понесла. Влодзьо промерз в траншеї, смакає і подався...

26.IV.1981.

Дорогенький Петруню!

Сьогодні Великий День. В 11-й годині прийшли з церкви і стали готуватися до сніданку. Поставили, як завсіди, п'ять тарілок, виделок і кілішків. Покраями свячене яйце на п'ять шматочків, похристосалися з Тобою, з хлопцями, поклали на Ваші тарілки по шматочку свяченої паски, налили сухого вина. Ви своє не їли, то я попросила Христа, щоб наситив Вас сьогодні Своїм Духом Святим, як колись нагодував п'ять тисяч народу п'ятьма хлібами. Хай Ваша сьогоднішня пайка замінить Вам паску.

Поснідали хоч нас двоє, а насправді ми були всі за одним столом, бо так і сидите в хаті, і згадуються ті часи, коли ми були всі разом...

22.V.1981.

Я писала до Василькового начальства, чому не одержую від Василя листів. Відповіли, що Василь написав до мене два і від мене одержав два, претензій не має. Одержав два, а я написала двадцять. Ще, правда, написали, що одного листа не дали Василеві, бо він «повлиял бы отрицательно на его перевоспитание», з чого я вже посміялася. Цікаво, як вони його «перевоспитывають»? З чесного хлопця, мабуть, треба зробити брехуна та злодія, бо що вони, брехачі, що на кожному слові брешуть безбожно, можуть дати чесному хлопцеві? От взяли дітей та морять голодом, що вже дістав і гастрит, і виразку, та ще й називають себе вихователями.

Ти знаєш, Петрусю, вже йде майже третій місяць – не можу всидіти в хаті. Нашкребемо трохи грошей на дорогу і, мабуть, помандрую, хоч дізнатися, що до чого. Кожний день, встаючи, лягаючи думаю, а що я за мама, як діти синіють з голоду, а я сиджу в теплій хаті, ніби мені до того діла немає? Та я, грішниця, як можу сидіти? Ще трохи та й поїду, то хоч совість чиста буде, що була під тином, а як не пустять, то вже нехай буде на їхній совісті.

24.V.1981.

Дорогенький Петрусю!

Неділя. Вечір. Вже пів дванадцятої, а надворі тільки смерклося. Я як ніколи просиділа дома, тільки й того, що була в церкві. Хотіла писати листи, та шарик списався, вийшла надвір, щоб десь позичити, а на нашій лавочці, коло воріт, всі сусіди. І я присіла з ними. Якраз пішов 15 хв. дощик, але то манна! Освіжив цвіт на деревах і стало сонце. До хати вже не можна було зайти. Мабуть, років 10 в нас такої весни не було. Дні справ-

жня казка. Над вечір Марійка йшла до Лесі по тюльпани (бо завтра останній дзвоник, але ми вже школярів не маємо, а жаль), повернула на хвилинку і порадувала мене, бо я гостям усе рада. Я провела її. Вийшла з хати, а на стовпі біля Гошовських прожектор, і все світло на Василькову яблінку. А вона цього року як королева нашого саду. Марійка каже: «Чи то ваша вулиця, чи це казка?!» Ходять дівчата, хлопці, тільки наших нема. Ой, просто подумати страшно: в наших дітей замість яблуневого цвіту дріт колючий! Усього їх позбавили: і сміху, і радості, і краси весняної, та крім того, ще й забороняють те нещасне побачення, вже не кажу про шматок хліба. Не годна ждати з моря погоди. Мабуть, поїду до синів. Хоч на огорожу подивлюся, хоч вчую від їхніх повелителів слова «нет, нельзя» (бо інших не чую ніколи я там) – то тоді буде легше, бо тоді хоч совість буде чиста перед дітьми, що була, що просила, але людські серця скам'яніли і тому я нічого не могла зробити. Тоді хай сини мені прощають...

2.VI.1981.

Вчора приїхала від Влодзя і застала від Тебе листа. Це другий лист від часу нашого побачення, а від Василька за цих три місяці мала тільки одного.

Їхала від Влодка, де так перепсували мені душу, що до Василя звернути не могла. Заки дозволили мені тих 30 хв. видження, то влаштували мені ціле слідство. І «как муж оказался в ОУН», і «каккие ваши (цебто мої) взгляды относительно сынов», і «как вы относитесь к Галану». Я думала, що я на з'їзді письменників. Перемили всі наші кісточки, покладали на тарілочки і кожний день, певно, показують їх Влодзеві. А він, бідний, як той зі Стефаникового оповідання «Маленький грішник» (*М.Коцюбинського. — Ред.*). Його все це зовсім не цікавило, він знав книжку і свою математику. А начальник висловився, що вони мусять оберігати государство від таких, як Влодко. Боже, де Ти? Більше нічого не можна сказати. А він худенький, тільки що загорів і вже не такий синій, як був. Там є такий старий сивий, здається, опер, знає нас напам'ять усіх, ще нарікав, що Влодко багато пише «каким-то хлопцям с улицы, и зачем, кому это надо». А ті хлопці не одержали від нього ні одного листа. (...) Ти знаєш, я їхала від Влодка, то повір не заснула ні на хвилину, не могла вмістити в собі того всього, що побачила і почула. Щоб Ти знав, скільки здоров'я коштує така поїздка! Я сьогодні пішла в поле, нігде нікого, то я вже вголос ридала.

Ще сьогодні пішла в місто. Усі питають, а чи правда, що Петро не живе. Кажу, буде жити вічно. Але це ще не біда: не знаю, звідки і так раптово стали люди нашіптувати мені, що ніби чули, що і Оксану, і мене арештують. Кажу, це явні вигадки, дайте мені спокій. Цікавтесь собою.

Одні кажуть, що на роботі депутатка говорила, другі що Тишкевичка. Хіба не йди в місто...

Петрусю Любий! Тобі не такого листа потрібно. Ти всоx, то від таких листів не поправишся, але пишу те, чим живу. Не стану вигадувати щось, щоб було весело. Ми віруємо в Бога, то повинні вірити, що без Божої волі нічого не станеться...

7.VII.1981.

В неділю (5-20) дала Василькові передачу. Думала, випрошу побачення, щоб не їхати знова через місяць, залишилася на понеділок. Там начальник доступна людина, але якраз він у понеділок у відпустці, а в решти краю не знайдеш – «нельзя». Вияснила з листами. Опер показував реєстр листів, то за березень є відмічено, що Василь одержав один, за квітень нема, за травень два, а вже за 10 червня – шодругий день, бо опер каже, що сам почав вручати, тому що прокурор вимагає відповіді, а він має мені відповісти. Цей самий опер, що при побачення думала, що проковтне мене і зіжре, на диво делікатно говорив зі мною, дозволив сказати Василеві по телефону кілька слів... Я рада, що почула Васильків голос...

12.VII.1981.

Найдорожчий наш Тату!

Сьогодні День Твого Ангела. День якийсь особливий, напрочуд гарний, сонячний, та не цим він особливий, а тим, що ми всі цілий день так близько. Пишу – на столі букет з колючої рожі. Дві гілки. На одній три рожі вкупі. А на другій дві. А до флакона приперта відкритка, яку Оксана підписала для Тебе. Приїдеш через рік – прочитася.

Пишу і не плачу, а в церкві не могла. Так багато разів впоминалося ім'я Петро. А я Тебе бачила поряд з Ним. Він Скеля, на яку Христос оперся, а Ти частка цієї Скелі, цієї Правди, яка так потрібна і Христові, і людям. Цілий день хочу уявити собі Тебе і все уявляю, що Ти молишся. Що просиш свого Патрона ласки для себе, бо і я це робила. І тому вірю, що ніяка лиха рука не торкнеться Тебе і що ми віднині за рік будемо сидіти разом з Тобою і своїми діточками за одним столом і разом у молитві подякуємо Богові за Його ласку.

Не раз молюсь і чомусь здається, що моєї молитви ніхто не слухає. В такі хвилини відчуваю себе нещасною. А сьогодні відчуваю Бога поряд з нами, ніби як бачу той Пристіл Господень...

Вчора приїхала і застала листи від Тебе і Влодка. Бідний Влодзьо. Обіжають. Не дають листів йому від хлопців і дівчат, а він без друзів жити не може. В наш лист вклав карточку до якоїсь дівчини – і ту забрали. Пише: «В мене вистарчить сили волі, щоб витерпіти їхнє знущання три роки». Добре, що розуміє це все, як слід.

29.VII.1981.

Тепер про Влодка. Зустрілась я (27-го), привітала його квітами-безсмертниками (або солом'янки). Зірвала в нашому городі, і вони в кишені розцвіли. Влодко сказав, що ще в п'ятницю одержав побажання, тобто відкритки, від Тебе, Василя, мене і від дівчат з університету, чим дуже тішиться. Каже, Василь вислав відкритку, на якій Київський університет, і дуже гарно підписав, і Ти також. Радіє дитина кожним словом. Каже, що йшов би на «хімію» (*Умовно-дострокове звільнення. – Ред.*) хоч на кілька місяців, бо дуже гнітить ця обстановка, в якій найвище філософське слово – мат. Каже, не диво в'язням, але вся «вища сфера» криє матом, крім начальника табору. Я шкодую, що ще зверталася до тих людей, щоб узяли передачу, бо то нема до кого. Я мала повну сумку, і не дали йому навіть одного яблука.

Влодко дуже гарно говорив зі мною (*Очевидно, через шкло, по телефону. – Ред.*). На побаченні були ми одні, бо неприємний день. Розказував, що зустрів хлопців зі Львова, один з них дома вирощував гладіолуси і його навчив, то він як вийде – обов'язково займеться вирощуванням квітів. Дитина мріє про красу природи, а його прийняли за ворога і виховують матюками. О, Господи. Так само і Василь каже, що буде працювати в лісі, серед природи. Це їхні невинні душі пригнуть краси... Не можу передати, який то Влодко милий хлопчик, що аж збоку бачила, як дивилися на нього з заздністю. Питала, чи не курить, каже що ні, хоч не раз кортить, але не хоче привикати. Каже, що вже виробляє понад 100% і одержує ларьок на 9 крб. Щоби рік, а там піде скорше. Був веселий, а як я вже йшла і з порога ще закликала, то він змахнув з очей сльозу. Я вийшла. Повикидала все з торби, що зіпсулося, і ковбасу, і шинку, і масло, вертаюся майже пусторуч. Не в силі тягати повну торбу туди й назад. А тепер їду, а на серці жовч. Але ми не з того тіста, що мнеться. Витримаємо все – з нами Бог.

1.VIII.1981.

Тепер хочу написати, що всі дівчата з вулиці поступають, і Оксана стала кванькати та плакати, що сама не лишилась, також поступає. Кажу, я не бороню. Поступає вже не в той вуз, про який колись думала, а у Львівське медучилище на зубний відділ. Сьогодні писала твір. Каже, що написала дуже добре, бо знала цю тему. Я думала, що вона поїде сама (...), та Оксана заплакала, каже, де я заночую? Тому я поїхала з нею, щоб десь притулитись. Сьогодні вранці йду з нею в те училище, а вона каже: «Як добре, мамо, що ти йдеш поруч, а то мені ноги підкошуються зі страху». І питає мене: «Чи віриш, мамо, хоч на 1%, що я поступлю?». Кажу: «Та вірю на 100%». А вона зраділа: «Правда? А то звідки така віра?». Кажу: «Вірю в чудо Боже і в тебе». І вона каже: «Та я вірю, що складу, бо знаю матеріал, але ж конкурс, а ще для Січко Оксани?!»

А, правду сказати, я і на 1% не вірю, що її приймуть. Бо одного разу мені сказали в КДБ: «А от Володя поступив – і ми не возражали». Я кажу: «Та ви просто не знали, куди він поступає». То вони розсміялися: «Ох і насмішили нас! Та жодна людина не проскочить без нашого відомця». Так що всі списки перевіряються й тепер, хіба будемо надіятися, що на них зійде Дух Божий. Як кажуть, проба не стрільба. Оксана дуже хоче вчитись, а я грішу, думаю, що буду робити одна в хаті в зимові вечори? Але що Бог дасть, те буде.

3.VIII.1981.

Петрусю Любий! Я Тобі писала, що Оксана поступає в Львівське медучилище, але тепер напишу, що не поступила. Дали дві трійки і вона забрала документи.

13.VIII.1981.

А світ іде своїм ходом, люди вмирають, женяться. Влодків колега задушевний Zenko з Бабіївки жениться під кінець серпня, а дівчина, яку Василь симпатизував, виходить заміж, та ще й за «ліпшого друга».

16.VIII.1981.

Петрусю Любий! Тільки вчора пізно ввечері повернулася від Василька, а сьогодні зважую те, що вчора сталося, і не можу заспокоїтися, Запустили на побачення, ще не минула й година, як опер запитав, чи не хочу передати передачу. Я зраділа, хоч не мала з собою нічого доброго, бо все тягаю за собою повні сумки сюди й назад – надокучило. Він каже: «То давайте, бо я піду і ніхто від вас не прийме». Я пішла за ним, а дижурний вивів мене аж на вулицю, через віконце бере все і завертає. Яблука – «не положено», цукерки, які я мала, – «не положено», цигарки «не положено», масло розтопилося, і з того всього прийняв баночку повидла. Кажу: «Та що то за передача? Я побіжу в магазин». – «Некогда». Стукаю в двері: «То пускайте на побачення». А вони раді, що обдурили мене, та кажуть: «Василь пішов у зону»...

Я зразу всього того не збагнула, але як пішла геть, то гнів розривав груди. Василь помарнів, почорнів, не такий, як був зимою. Я не встигла нічого розпитати, навіть добре не надивилась на нього. Він журиться. Каже, що в нього без зачитання постанови брали відбитки пальців. Боїться, що за тим приховується якась підлість. Василь вів собі зошит і записував якісь філософські та релігійні цитати. У нього зошит узяли, і де стояло слово «Бог» – понаписували матюків, а потім йому це зачитували. Який срам! Він просив віддати зошит, але кажуть, що спалили. Він каже: «Хоч у зоні мат на маті, але я до такого рівня ще не опустився, щоб його вживати, устами вимовляти, не те щоб я міг це слово написати».

14.IX.1981.

Вечір. Сидимо з Оксаною в Шевченкові на вокзалі. Просиділи три дні під тином, і побачення з Василем не дали.

У суботу, як ми приїхали, то в ту годину Василя поклали в лікарню. Комісія була в четвер, викликали з бригади 5 чоловік і знайшли, що вони є носіями дизентерійної палички. Він став небезпечний для колективу якраз тоді, коли ми вже стояли з торбами під тином... Якби зі мною не Оксана, я би там здохла з голоду під тином, а не пішла б. Та подивилася, що Оксана дотліває, від суботи не ївши... Заки нас відпустили, літак на Львів показав хвіст, і от ми ждемо квитків на 9 вечора...

15.IX.1981.

Вночі повернулися з Оксаною з кругосвітньої подорожі. Об'їхали всю Україну – і дарма. Не дали побачення з Тобою, а також не дали і з Василем... З самого ранку від нас усіх, приїжджих, збирали заяви, а від мене ні, тому що, мовляв, Січка немає в списках. Коли нач. загону приніс ніби підписану заяву, то джурний сказав, що «при наявності свободних комнат». А ми дістали телеграму, щоб приїхати на 12 і 13 число. Потім всім сказали платити за кімнату, а нам ні, бо ще не ясно, чи дадуть побачення. Я заплатила. Потім від усіх збирали паспорти, а від мене ні, бо ще не було ясно, відтак взяли паспорта. Я побігла в магазин, ще дещо купила, прибігаю, а мене кличуть, кажуть: «Заберіть паспорт, свідання не буде, бо Січко только что сделал преступление». Я побігла до начальства, ще ніхто, навіть нач. режиму не знав, що з «преступление», але знав, що вже Василя посадили в ШЗО і ніяка сила його звіттам не випустить.

Нас виставили на сміх... Щоб Ти бачив, як вони всміхалися з задоволення, що таки перемогли. Режим уже виганяв нас з кабінету, але Оксана сказала, що дверима не вийде, що викинеться через вікно і, може, через її трупа дадуть хоч мамі побачення. Це була крайня розпука. Такого не знала жодна історія.

Я рівно тиждень була в дорозі. І от приїхала. Думаю про пережите, і ніяк у моїй голові не вміщається все те, що з вами роблять і зі мною. Я хотіла їхати до Тебе 30 вересня і вже квитка мала, але дістала повідомлення від замполіта, щоб приїжджала 9 жовтня. Я надіялась, що дадуть особисте, і не подумала, що тут криється підлість.

Я щойно закінчила листа до Василя і написала, щоб він більше не просив побачення, щоб не виставляв нас на сміх. Бо ці побачення дають йому або примусове лікування, або ШЗО. Замполіт Василь сказав: «15 листопада я лічно предоставляю йому свідання». Я сказала, що відмовляюсь, і як би вони не бажали ще раз посміятись над нами – не діждуться. Не знаю, як на це подивиться Василь. Якщо візьме, то хіба поїде Оксана сама. А я от буду жалітись вище. Це не входить ні в які рамки. Ти віриш, що я ніколи не клену, а от зараз сиджу і кричу криком: Боже, де ти? Зішли кару!

У листопаді їхати до Влодка, то знаю наперед, що підлість уже готова.

18.IX.1981.

Через мої відвідини Ти і Василь залетіли в штрафний ізолятор. Я об'їздила всю Україну, та й дарма, хоч би на віддалі через те кляте скло була побачила котрогось із Вас, але мені й це заборонено. Начальник Твого табору кричав на мене: «А знаєте, хто ваш муж? Он член «Хельсинки»! Вот кого вы защищаете!» Новину знайшов. Та за те Тобі й строк дали... Чоловіче Любий! Та це ж справжня Голгофа. Коли розказую, що об'їздила всюди і нікого не бачила, то всі чудуються...

25.X.1981.

Дорогий наш Тату!

Я вже понаписувала хлопцям і вже хотіла поскаржитися Тобі, що не маю листів від Василька, як щойно Оксана принесла. Бідний хлопчик! Щоб ти знав, як гарно він пише. Помимо того, що так познущалися над ним, не давали побачення, він духом не впав. Тільки пише, що дуже пошкодило йому те примусове лікування на дизентерію, бо він його не потребував. Пише: «Я дякую Господеві, що народився в такій сім'ї, де духовне ставлять вище нікчемного матеріального. Особливо це видно тут, де думають, що все можна купити і продати, душа радіє, що ти не такий, а це вище всіх страждань». Ще пише: «Напишіть Татові, що ми з Влодком його ніколи не залишимо і будемо страждати разом з ним до кінця, бо ми йому зобов'язані всім, що маємо в душі й на серці, а це великий дар. А більшість людей, особливо тут, того позбавлена».

І цілий лист його звучить образою до підлості і нікчемності.

Одне, чого я боялася після тої підлої відмови, щоб він не зневірився в Бозі і правді. Не зневірився і не впав духом. Та Божа сила держить його. Хоч тілом підупав, а дух сильний. І слава Господеві за це, що береже чистоту душ у моїх дітей!

Я позиції не здала. Про всю цю підлість описала в прокуратуру, а не допоможе, то буду звертатися в Президію. А як нічого не допоможе, то й нічого ждати від цього марного світа. Значиться, нема правди, а неправдивий світ іде на спад.

31.X.1981.

Чи вже дійсно вбили Тебе там, як поголоски за Тебе пускають? Зимою говорили, що Ти і Степанович (*Василь Стрільців. – Ред.*) померли, а тепер мотають на душу, що Тебе вбили, а Степановича повісили. Не дають мені проходу... Якщо то правда, що Ти голодівкою протестуєш проти беззаконня, то добре. Хоч, як кажуть, з лопатою проти Сонця, але нехай знають, що чинять лихо...

27.XI.1981.

Пишу з аеродрому з Черкас. Вчора виїхали з Запоріжжя, мали з Влодко побачення дві доби. Я Оксані взяла квиток до Львова, а собі до ст. Шевченка, бо не можу проїхати мимо дитини. Взагалі планувала від Влодка їхати до Тебе, але набрала торбів. Влодко майже нічого не з'їв і ні грама нічого не прийняли, то ми назад з тими торбами...

Василь і на грудень не включений в графік побачень...

Влодко виглядає непогано. Дуже виріс, став широкоплечий і старший. Десь поділась та дитина. Цілий рік не має ні грама, крім пайки... Літом був дуже висох. А тепер смолив дахи, то через день мав літр молока, а тепер гасить вапно, то має вранці кашу і більше хліба. Каже, що робота не страшна, тільки б дали їсти, бо їсти дуже хоче.

Такий витриманий, чесний, а все одно причіпаються до нього. Вже перед побаченням готували йому карцер, як і Вам, але я писала скаргу, приїхав з управління майор, то поговорив зі мною і вже дали... Влодко бідний, хоч голодний, але каже: «Не проси в них, бо знаю їх добре, що не дадуть». Перебув рік, то Бог допоможе і надалі.

До чого перевели свій народ! Влодко встидався говорити, а от інші розказують про якісь «петушатники»... І то все дитина має побачити і жити в такому середовищі...

15.XII.1981.

Вечір. Я тільки що приїхала з Києва. А їздила тому, що нестерпно сидіти в хаті й чекати. Два місяці від Вас нікотрого ні слова. Понаписувала скарги... Пообіцяли, що розберуться відносно цього. І правда, розібрались, бо сьогодні одержала таку стопу листів, що вже 12 година ночі, а я щойно закінчила читати...

7.I.1982.

Різдво. Вже вечір. Сіла писати, та й не знаю, з чого почати, бо пишу кров'ю та сльозами. І кажу, як Шевченко писав: «...і вже не знаю, чи я живу, чи одживаю...».

Листів не одержую від 22 жовтня. Наклав арешт на мої листи Полтавський прокурор через те, що Стрільціва судили... *(За день до звільнення, 22.X.1981, в с.Божкове Полтавської обл., уст. ОП-317/16, проти Василя Стрільцева порушено справу за ч.1 ст. 62. Засуджений 21-28.04.1982. – Ред.)*.

Чого боялась, того не вбоялась. Я як почула, що Лесіву підсунули наркотики і добавили 5 років, боялась за вас двох, бо строк підходить до кінця, а вони прощати не вміють. За Василя боялась, щоб не підсунули якусь літературу, а про наркотики й не думала. Бо Василь і наркотики – це небо і земля. Але людській жорстокості немає меж. І, як кажуть, «све-

ршилось»... (Далі опис поїздки в Черкаси та судової розправи над Василем, як вона викладена й у «Жіночій долі». – Ред.)

Пишу, а світ колядує, аж серце тріскає. І звідки вся ця біда валиться на мене, що кожен свята люди колядують, а я бігаю по судах?.. Кругом звірі пащі повідкривали, не звірі, а людожери, їдять моїх дітей, а я мушу дивитись... Петре! Петре! Прости мені грішній, може по Святих я отямлюсь, а тепер не можу, не хочу. З сльозами, з ревом мені легше. А по Святих візьму себе в руки, ворогам на зло. Я сказала прокурору: «Я ще поживу, я ще розмалюю вас перед світом, ви вовки в овечій шкурі!»

19.I.1982.

Вже не стає сліз, щоби втопити своє горе. Я якась не своя, а ще різні перекази до мене... А що вже на світі для мене може бути страшніше, як це, що їдять моїх дітей, мою кров, моє тіло!

Ісуса вели на хрест на Голгофу – і то Його Матері можна було йти за Ним. А мені і це відказано. Сина судять, а мама за дверима, щоб не чула тої неправди, того бруду неприродного, який ллють на невинного сина...

31.I.1982.

Пишу на клаптику паперу в Черкасах на вокзалі. Тільки що приїхала з Запоріжжя. Передвчора була у Влодка. Мала з ним 1,5-годинне побачення. Зранку начальник налякав мене, що побачення не буде, бо Влодзьо в штрафному. А потім вияснилося, що в той день вийшов. Бідолаха, відсидів 15 діб нізащо. За те, що перейшов на інше місце спати, бо коло дверей голова примерзала до льоду. Змінили місце 12 чоловік. Їм нічого, а йому аж 15 діб. Проте він виглядає гарно і настрій нічого. Каже, всі бачать, що придираються до мене ні за що. Я говорила з майстром. Каже: «Володя замечательный мальчик!» Робить усе, не відмовляється. Він подавав його на позачергове побачення, а вони все викреслюють його і замість того в карцер...

Влодкові не прийняли нічого, то я з вокзалу післала йому 25 крб. От вожу ту повну торбу вже тиждень, певно, доведеться все повикидати, як ще тут не приймуть...

1.II.1982.

Пишу з Черкас. Тільки що вийшла з побачення від Василька з тюрми. Повіриш, що пишу кров'ю. Що вони тільки зробили з дитиною! Там вже нема чому жити. На додачу, що хворий, б'ють його, певно, підіслані зеки. А на Василя тиснуть писати каяття. Вину кладуть на мене, ніби я перешкодою. Боже! Боже! Якщо б розступилася земля піді мною, мені було б легше, чим після того побачення...

16.II.1982.

Пишу з дороги, бо їдемо з Оксаною в Полтаву по повістці відносно Степановича (*Василь Стрільців. – Ред.*). Я би не дуже їхала, але цей же прокурор наклав арешт на нашу пошту і куди не зверталась, то кажуть, що тільки він зможе скасувати. (*Арешт зняли 16.II. – Ред.*)

Сьогодні в Києві обходила всіх, де могла зайти. Верховний Суд розглянув мою скаргу за дві хвилини і вирок Василя залишив без змін. За дві хвилини не можна розпізнати картоплю, яка гнила, а яка ні, а він взнав людську душу і пустив під укіс.

Петрусю Милий! Ти знаєш, як трудно ходити до них. Якби ціпом молотила цілий день, то так би не змучилась, як вийшовши від них.

Василя відправили у Винницю, ще точної адреси не маю...

24.II.1982.

Сьогодні в мене день просто щасливий. Напевно, зняли арешт з моєї пошти, бо прийшло разом десять листів, а тих два місяці не було нічого. Одержала лист від Тебе, два від Влодка і навіть першого від Василька з Винниці. О, цей лист врадував мене дуже, бо один Бог відає, що я пережила від побачення з ним...

За Василька переживають всі, хто слухає, що сталося. Найбільше найстарша цюця, бо все знає, як сталося, і вірити не хоче. (*Натаки на висилання радіо «Свобода», реакцію світової громадськості. – Ред.*)

28.II.1982.

Гебісти в розмові зі мною переконували мене, що Хельсінкська група зайва і що без неї в нашому Союзі є державні установи, які задовольняють всі потреби покритвджених. І називали суди, прокуратури...

Петрусю Милий! Прости мені. Я замучилася жити. Я ніколи не нарікаю на те, що сталося, бо інакше бути не могло. Дітям таких листів не пишу, вони й так терплять, а Тобі пишу, бо маю Тебе за найближчу людину, то зрозумій мене. Жду того побачення з Тобою, як риба води, але серце віщує нову підлість, бо ще не наситилася лиха душа чужими бідами. (*Побачення таки відбулося 16.III. – Ред.*)

25.III.1982.

Тільки-но сьогодні в обід повернулися з Оксаною з дороги. Їздили до Василька. Мали з ним побачення дві години. Він тим радий, а ми ще більше. Сумує, бідний, за волею, бо, каже, оставалося рукою подати – і не досяг, нову біду звалили на голову. Але він прекрасна дитина. Може, я дещо не так розуміла. Щоб ти його ніколи не смів нічим вразити, бо знаєш, яка в нього вразлива душа. Дитина чиста, як сльоза. Немає багато зубів, то вже не знаю, чи повибивали йому там у Черкасах, чи повипадали. А лисина поросла. Робив маляром, але там ацетон шкодив на серце, то

тепер столярує, чи то теше... Нема в нього радості на душі, хоча хотів вдавати, що він радий. От так пропадає молодість.

1.IV.1982.

Оксана сьогодні принесла мені з Витвиці, з Твого рідного села, великий букет підсніжників. І дорогі мені ці квіти тим, що вони перші в цьому році, і тим, що вони Твої, з Твого села...

11.IV.1982. Володимир Січко – батькові

Христос воскрес!!!

Сьогодні шуткова неділя, через тиждень Великдень. Я сиджу і пишу до Тебе листа. Вже понаписував святкові поздоровлення додому і до Василя. Вкладаю в конверт і для Тебе відкритку зі святочними побажаннями. Біля мене все в порядку. Я закінчив уже курси кочегарів, здав на III розряд. Також потроху оволодіваю професією муляра. Потрошку вдається. Думаю навчитися ще штукатурити. Недавно мав від мами листа. Писала, що Ти написав до мене, але я не одержував Твого листа. Удома все по-старому. Ждуть Тебе. Ти вже, мабуть, підписав довідку на волосся. *(За три місяці до звільнення в'язень дістає право не стригтися. – Ред.)*

Більше нема про що писати. Буду закінчувати. Міцно тисну Тобі руку. До скорої зустрічі.

Син Володимир.

21.IV.1982.

Обід. Перша година. Щойно ми з Оксаною вийшли з побачення від Василька (...)

Василь здоровий, але обідраний, бо з його широчю натурою він все буде голий. Після суду я Василеві була дала 2 пари скапетків, майки, а він в етапі роздав і зараз на босу ногу. Просили нач., щоб дозволив дати, і от ждемо, ніяк не вирішать. Василеві обіцяли побачення на три дні, але його заяви йому не показували, дали 1 день, а всім тут дають щонайменше на два дні. Казав нач., «при наявності свободних кімнат». А було дві кімнати вільні, нікого немає, але вказівка не дати, то не дали.

Василь виглядає на тілі краще, як в Черкасах, а душею він все однаковий. Добра – золота дитина. І за що тільки познущались над ним з тим ганебним строком? Каже, що зразу душа бунтувалась проти такої нагло нав'язаної неслави, а тепер приймає все як дар Божий...

2.V.1982.

А люди, якщо їх можна назвати людьми, хоронять наших синів завчасно. У Твоєму селі (виїжджали туди з райкому) якась передвиборча кампанія. То замість схарактеризувати людям тих своїх кандидатів, вони схарактеризували нас. Казали, що ми вже з Тобою старі, то не довгий вік,

а синам, особливо старшому, вже ніколи свободи не видіти. І після цього приходять питати, чи я піду голосувати...

9.V.1982.

Я сьогодні як ніколи відчула, що вартує чесно прожити вік, як це було в Юльці (*двоюрідна сестра Петра. – Ред.*), бо за те Бог винагороджує тим, що дає гарний час для смерті. Може, треба якось інакше висловитися, але за браком поетичного натхнення не вмію.

Ранком пішов легенький дощик, день був похмурий, але теплий. Такіх днів, як сьогодні, не часто буває. Юльця лежала в габіті. Народу на похороні – цілий Гошів, і дуже багато з Долини та Витвиці. Побачила всіх Твоїх братів, а Тебе між ними не побачила, і мимоволі стиснуло за серце. Гошівці співали, як ангели в небі. Неділя. Травень. Перші дні весни. Цвинтар весь у білому – так зацвіли черешні. Її поховали в цій огорожі, де всі сестри. Земля сухенька, і гріб також. А дітвора, яку Юльця бавила від найменшого до найбільшого, ридма ридала.

Ти повіриш, Петруню, такої благодаті я давно не відчувала, як нині. І, здається, на такому похороні не була ніколи. Ця природа і похорон були як якась неземна велич. І мені якось стало легше на душі. Чи тому, що досхочу виплакалась, чи тому, що всім своїм еством відчула, що земля разом зі своїми чварами – це сута сует. Існує вищий світ, незбагнений, на який треба заслужити. Здавалося, що сьогодні небо приблизилося до землі. Щаслива людина, коли хоч деколи може відірватися від земних турбот і злетіти в інший світ. Цей світ дає сили боротися з драним життям. Ох, а дрane воно, дрane. Інколи вдаєш, що не помічаєш ні того тиску, ні того дрантя. І кажу Тобі: якщо я це все годна витримати, то тільки завдяки цій же Вищій Силі, яка керує мною...

Кагебісти, певно, читають мої листи і їх дуже дратує слово «Христос». Не для них упоминаю це слово «Бог», а тому, що жодної хвилини на обходжуся без Нього, і в цьому моє щастя. Не знаю, чому це я все Тобі пишу. Може, в ці хвилини я не така, як усе. Я люблю всіх людей, я не клену ворогів і люблю те своє дрane життя зі всіма його дірами і іншого не уявляю. Дякую Богу, що я не худобина. Що бачу далі, як хтось інший, і дивлюся на все іншими очима...

13.V.1982.

Чомусь заждалася листа від Тебе. Рахуємо кожний день. З сьогоднішнім 53 дні, а завтра буде 52 дні до Твоєї волі...

Тому два дні снівся Ти мені погано-препогано. Напевно, хворий, або інше лихо. Такі сні добра не віщують, та я все пояснюю, що буде добре...

3.XI.1982.

Дорогий наш Татку!

Написала до синочків, і не можу діждатися листа від Тебе, то пишу навгад. У Ворошиловграді сказали, що повезли Тебе в Херсон, то й пишу. Хочу їхати до Тебе, але все жду, щоб одержати кілька слів. Щоб не дарма, бо важко вертатись, як дарма з'їздиш...

Якби я могла помінатися з дітьми або з Тобою, бо чи не забагато Тобі того сидження? Прошу Тебе дуже, доклали сили і зробиш німим, у повному розумінні цього слова, щоб ніхто не живився Твоїми словами. Знай одне, що коло Тебе добрих людей нема. Навіть у Біблії сказав Христос: неси свій хрест мовчки, і Господь винагородить. А поділишся з людьми, вони ніби поспівчують – і Ти вже від них одержав нагороду. Як маєш до когось відізватися, то краще помолись або вкуси язика. Не ті люди кругом тебе, щоб з ними говорити. Ти сам це добре знаєш.

Сини здорові, худі і голодні. Передач не дозволяють, не можу нічим зарадити, хіба поплачу.

Петрусю милий! Я ждала Тебе, ох, як ждала! Чомусь усі говорили, що Ти прийдеш, і я під тим враженням ждала, а коли дізналась, що засудили – і досі не вірю. Сини питають, що з Тобою. Шкодують Тебе і Василь, і Влодко, а в самих горя не купити. А вже найгірше Влодкови. Мабуть, і коло нього шукають, щоб засудити...

11.12.1982.

Прочитала листа і серце заболіло: нащо Ти відмовився від побачення? Звідки Ти взяв, що я поїду до Василя? Щоб душу перетріпати? Побачення ще «не положене»...

Влодко пише: «Мною не журись. Настрій добрий, бо вже розмняв останній рік». Я рада й цим. Йому два місяці не давали від мене листів, а тепер дали разом 6 штук. Я зверталася з цього питання до їхнього прокурора...

18.II.1983.

Була так близько – рукою подати...

Ступила до хати – від Василька два листи, за січень і за лютий. Пише: мамо, допоможи. Каже: весь час працюю однаково, все було добре, а тепер – «не виконую норму». Прошусь, щоб перевели зі столярної бригади на найгіршу роботу, що я не столяр. Не хочуть. Тільки щодня рапорт. Вже позбавили особистого побачення. Він питає майстра, в чому річ. Майстер ще, видно, не зовсім совість утратив, сказав, що замрежиму наказав, щоби щодня на Січка був рапорт, до тих пір, поки його не посадили. По цьому бачу, що у Влодка так само, і в Тебе. А то зайшла до замполіта, а він лле на Тебе всяку грязь. Зрозуміла, що все це неправда. Що мають вказівку ще раз Вас судити або зжити з білого світа.

25.II.1983.

Була в Херсоні 12, 13, 14 і 15 ІІ, аж чотири дні. Дізнатись щось про Тебе не вдалось... Знаю тільки, що Тебе 14-го випустили зі штрафного. А як почуваш себе – не було кого запитати, бо нач. загону Шуляпов не захотів вийти на прохідну, коли я просила. Може, встидно дивитися в очі й говорити зі старою жінкою та розказувати, як він знущується над Тобою. Але навряд. Шкодную, що в Тебе такий молодий начальник. Він ще нічого не прожив, то що йому до якогось старого чи старої...

8.III.1983.

Вчора вечері насилу одержала від Тебе першого листа в цьому році. Пишеш, що далше не маєш від мене нічого...

20.III.1983.

Сиджу у Вінниці на вокзалі... Йду від Василька з побачення. Выглядає, як ходячий труп. Недостача їжі і той неспокій, який є в кожного з Вас. Але, бідний, між тим брудом аж світиться своєю чистотою. Який же він був радий, що я прийшла!.. Він думав, що переведуть з тої бригади і буде легше... Перевели, а утискам немає краю. Ще й боїться про це сказати...

21.V.1983.

Тому тиждень була так близько Тебе, а побачити не довелось...

Приїхала додому, застала Твого листа, в якому пишеш, що в квітні не писав мені, бо забув. Сидів у карцері – ще й приховуєш. Кого захищаєш? Я напевно і повірила б, що Ти забув, коли знаю, що чекаєш того дня, як спасіння, щоб написати додому...

13.VI.1983.

Була коло хати робота, то ніби забувалась, а тепер курорт. Їсти не варю, бо немає для кого, поля обробила, вийду з хати, сяду під горіхом та й посилаю думи попід колючі дроти, а вони повертаються тими колючками і так колють серце. Пенсіонерка – часу хоч відбавляй. Могла б обслужити всю сім'ю, а замість того одна. Все пригадую Твої, Петрусю, слова, як Ти не дозволяв мені покричати на дітей, коли шуміли. Казав: «Жінко, час плине швидко, діти розійдуться – тоді заскучаєш за їхнім галасом». Правда, як би я хотіла, щоб вони своїм галасом заповнили ті тужні стіни садинок хати...

22.VI.1983.

Одержала Твого другого листа за червень (...), що заборонили побачення... Я чекала нашої зустрічі, признаюсь до гріха, не щоб Тобі поспівчувати, а щоб самій позбутися тягаря...

У березні я писала скаргу першому секретареві ЦК КПРС і копію Генеральному прокуророві. Від Андропова відповіді не одержала письмово, але відчуваю цю відповідь. А генпрокурор послав скаргу в Київ, а

ті по Ваших таборах, а з таборів одержала відповідь, яка годиться до одного місця...

5.VII.1983.

Слава Богу, минуло 4 роки з того часу наших поневірянь. Сьогодні з Васильком почнете п'ятий рік. Залишилось 2 роки, але при наших порядках не знати, коли їм настане кінець. Така сьогодні дата, що не знаю, чи сумувати, чи дякувати Богу, що не опустив Вас своєї опіки. Ви живі. Живі і чисті серцем перед людьми і Богом. Нелегко Вам, особливо дітям. Бо ми, вважай, свій вік оджили чи відмучились, а на долю дітей випало гірше. Їхні молоді літа минають без будь-якої радості...

17.VII.1983.

Пишу в поїзді... Повертаємо з Оксаною з легкою душею, бо перший раз за всі часи нам, можна сказати, поталанило тому, що ніхто душі не перемотав. А зразу об 11 годині пустили на побачення до 1-ї, о 1-й прийняли передачу.... Влодко на свою комплекцію захудий, але загорів, бо покриває дах і загар досить здоровий. На ніщо не жаліється, тільки трошки погано з зором. Він так настроєний, що одною ногою вже на волі...

26.VII.1983. Володимир Січко – батькові

Добрий день, дорогенький Тату!

Сьогодні 26 липня – день мого народження... 16 липня мав коротке побачення з мамою та Оксаночкою... А вчора розподіляли довгі побачення на серпень і мені дали на 10 число. Заки сходжу на побачення, прийду, а там і підстрижуся останній раз і візьму довідку на носіння волосся. Біля мене все по-старому, без змін. ПТУ вже закінчив. Працюю там само, вечорами дивлюся телевізор і читаю газети. Також трохи займаюся спортом. Результати трохи радують. На турніку вже можу підтягнутися 20 разів, а на волі більше 8 разів не підтягувався...

6.VIII.1983.

Їдемо (*До Володимира. – Ред.*) і не знаю, на кого залишити хату. Минулого разу ці двері, що від Івана, позачиняла зсередини на гачки (бо порбила і так зачиняюсь), а вийшла з веранди. Приїхали, запхала ключ, та ніяк не переключу. Пхнула двері – а вони відімкнені. Значиться, були злодії. Але вони нічого не вкрали, навпаки, щось залишили...

16.IX.1983.

Написала я в Київ, щоб сповістили мені, чому позбавили нас листування... Зволив дати відповідь херсонський прокурор, якийсь Фядин. Ця відповідь дуже мене стривожила. Пише: «На путь исправления становится не желает, в связи с чем администрация вынуждена лишить его краткосрочного свидания и применит другие меры взыскания»... Я ро-

змію так: з карцера не виходиш, з голоду помираєш і нічим не можуть Тебе примусити зректися самого себе, обернути в скотину...

26.IX.1983.

В суботу була у Василька, і бачила, і дала передачу, якщо це можна назвати передачею... На превеликий жаль, Василь почав курити і на отоварку замість продуктів бере махорку. Не свари його за це, він так просився. Каже, колись кину, мамо, а тепер не можу, нерви не витримують тої обстановки...

6.X.1983.

Сьогодні в нашій хаті свято. Оба хлопчики разом загостили до мене своїми листами... І в мене в душі свято від дитячих листів. Василько тішитесь посилкою. Після побачення він стає більш одухотворений. Каже, що я своїм приходом приношу домашнє тепло. Йому, здається, більш як кому з Вас потрібна мамина ласка-теплота. Він вже уявляє себе вільним, тільки журиться за тим хатнім затишком. Пам'ятаєш, як його не мож було випровадити нікуди з хати? Хата і книжки, навіть їсти не хотів. Коли на побаченні він сказав, що курить, я зажурилася не тим, що курить, а що не може запанувати над собою. Казала, щоб кинув, але коли він запросився, що зараз не може, я нічого не сказала. А сьогодні порадував мене, сказав, що послуухав мене. А мені дуже важить, що діти цим доводять, що шанують мене... Ще тішить мене, що Василь має сильну віру. Господь не оставить його.

11.XI.1983.

Ти кажеш, що вже вирішив був не писати. Дуже «гарне» рішення. І Ти думаєш, що після цього я би стала писати по прокурорах і допитуватися про Тебе? Боже сохрани. А не подумав, що мені вже, може, забагато того всього... Ти вже наробив дурниць, що відмовився від посилок. Але це вже таке. Хай Господь кормить Тебе Духом Своїм Святим.

6.XII.1983. Володимир Січко – батькові

Добрий день, Тату!

От я вже на волі. Все вже позаду. Жду, щоб одержати документи і гроші, а потім на поїзд і додому... Ще не віриться, що все вже позаду. Не падай духом! Кріпись! Міцно обіймаю Тебе і цілую. До скорої зустрічі! Більше не пишу, бо не можу зосередитись. З дому напишу більше.

Володимир.

24.XII.1983.

А Владко Ангел, а не дитина. Перших три чи чотири дні бігав, поки не побачив своїх однокласників, а тепер вечорами сидить дома. Щоправ-

да, цей тиждень набігався, але зробив багато. Приписався, пройшов комісію, а вчора склав на шоферські права (в Калуші). Прибіг весь мокрий. Каже, від автобусної біг, бо знав, що я переживаю, що нема відучора. Радіє і шоферськими правами. А тепер буде шукати роботи. Хоче шоферувати, бо то для хлопця найбільш підходяща робота. В університет не хоче поновлятися, та й не знає, чи буде така можливість. Як буде, то поступатиме в інститут, а там не хоче, бо каже, що не хоче видіти тих, хто зіпсував йому молодий вік.

Ми живемо в мирі, бо хто би з ним не змирився? Волосся вже підрісло, а як я колись вас усіх підстригала, то він довірив мені щось підправляти йому над вухами і потилицю. Я підрівняла, а він каже: «Ну, мамо, я не знав, що ти вже втратила всякий перукарський смак». Я довго над цим підсміювалась, бо він вірив, що баба в 60 років ще може мати кавалерський смак! Але не образився. Ми обоє сміялися. Хай Господь буде при нім. Щоб сказати в добру годину, це свята дитина. Як я ним тішуся, один Бог знає... Таких дітей, як наші, дай Боже всім добрим людям. Молімося, і Бог допоможе, бо не може бути, щоб наша молитва була не вислуханою.

13.I.1984.

Вечір. Я діждалася дітей, повечеряли і пішли всі до церкви на закінчення старого року. В хаті й по дорозі розказували про Тебе. Казали, що Ти плакав. А хто би втримався – діти приїхали. А то, що шпиці підставляли – про те я їм ще вдома говорила...

14.I.1984.

Я дітей сто разів питаю і перепитую, як там Тато, що казав, як виглядає, а вони розказують. Щоб Ти знав, як мені з ними відродно! Цілий день щебечуть наперебій... Ангели – не діти. Оксана дуже розумна, ніколи не зробить дурного кроку. Влодзьо ще ніяк не надихається тим повітрям. Оксана сміється, що він такий.

21.III.1984. Володимир Січко – батькові

Я почав свою трудову діяльність у тому гаражі, що й Ти колись починав. Є ще шофери, які пам'ятають Тебе. За лютий заробив 100 крб. У п'ятницю ввечері їдемо з мамою на побачення до Василя на коротке побачення. Вже з ним не бачився чотири роки.

29.III.1984.

Вже майже тиждень, як ми були у Василька (24.III)... Відколи приїхали, то не можу стримати сліз. Щось шкребе душу, як передвісник недоброго. Журюся всім, і навіть Влодкові нічого не кажу, бо він також як натягнута струна.

Василько виглядає досить погано, чомусь не то щоб чорнозагорілий, а темно-сірий, якогось земного кольору. Всміхався весь час

ледве не через сльози. Не можу забути його слів: «Ти, мамо, не журись, я знаю, що ніколи звідси не вийду, то готую себе вже до того життя, а не земного». Вбили в дитині всяку надію на існування. Каже: «А скарги не пиши, бо вони мені тільки шкодять». Щось цілий січень і лютий потрохи хворів, температура була 37 або 37,5, а він не звертався до лікарів. А 8 березня температура піднялася до 39, він звернувся, і його поклали в санчасть на 5 днів. Але 9 числа прийшов якийсь чин з управління «розглядати» скаргу, 10-го прийшов ще один і наказав лікарям виписати його хворого на роботу.

12.VI.1984.

В хаті пуста. Відвела Влодка на воєнкомат, повернулася до хати, сіла – і ні з місця. Робота є, а я не хочу нічого робити... Я проводів не робила, то ніхто й носа не вказав, навіть Ольга не встала. Провели я і Пальма. Щоб Ти тільки бачив, що Пальма творила, коли він ішов до автобуса! Скакала по ньому, біла хвостом, лизала, плакала сльозами і лапою втирала сльози. Він в автобус, вона за ним, не міг вигнати, вийшов, я її притримала, щоб він заскочив...

13.VI.1984.

Вчора провела з хати свою найдорожчу дитину. Їздила в Франківськ. Просили цілий день то полковників, то підполковників, щоб пустили наших дітей до нас або нас до їх. Цілий день обіцяли і відмовляли. О 9 вечора – я вже рушила йти на вокзал – аж дивлюся: мами пруть у двері. І я бігом. Впустили нас у клуб, де йшло кіно, і дозволили мамам сісти біля своїх синів.

Влодзьо каже: «Чого ти, мамо, шукаєш, їд додому, бачиш, я вже йду. На рентген ніхто й не дивився. Йду з перебитим носом. А тут уже зразу погрожують, допікають. Я ледве вгамовую себе». А йому перед тим на футболі носа перебили, робили рентген, є тріщина. Сидів темний, як ніч. А що я могла сказати? Що його люблю? А де та моя любов і до чого? Об 11.15 ночі привезли їх на вокзал, посадили у вагон. Я ще подала булочки, як та мама, коли сина вбивали. Він не хотів, але взяв. Усі вставали, махали руками, щось кричали, а він сидів як камінь... Він попав у стройбат десь у Вологду...

Я додому допленталася вдосвіта... Хата пуста. Зайшла у Влодкову кімнату. Розкидані його лашки. Стою і ридаю. Здається, так дошкульно не було тоді, коли його заарештували, як зараз...

26.VII.1984.

Сьогодні день народження нашого Володимира. Я встала вранці, помолилася за його долю, пішла в город, нарізала перших жоржин, поставила на стіл букет і його фотографію і так святкую разом з ним... Я

питала Влодка, чи йому видали новий мундур. Пише, що ні. Що сказали: «Ищи». Тобто вкради і ти, якщо в тебе вкрали. От я розумію, що це за армія. Отак Влодкові везе: з дощу та під ринву. Що в таборі жив між злодіями, та не було, щоб у нього щось украли. Я за це написала в міністерство, але боюсь, чи не поб'ють його. Каже, що кітель знайшов якийсь під ногами, виправ і носить, а штанів таки немає. А в чім ходить – не розумію. Сам бачиш, що в нього армія не краща за табір, то й не вартувало йти. В нашому Союзі раз поставили на тебе позначку, то ні світу, ні сонця не бачити тобі ніколи...

21.VIII.1984.

Вранці пішла на пошту одержувати бандероль від бабусі (*Оксани Мешко, яка тоді була на засланні в Аяні Хабаровського краю. – Ред.*). Прислали порожні капронові банки, щоб наповнити їх медом та висилати їй. Ще просить сухих чорних ягід та шипшини. Також і листа. Передає Вам низький уклін. Переживає за всіх і вся, а сама дуже хвора. Каже, що мала листа від Степановича (*Василя Стрільціва. – Ред.*), що він дуже хворий, часто лежить у лікарні. Що вона вишле свій кожух, а я щоб переслала. Не знаю, як я це зроблю.

Прийшла я по бандероль, а бачу якраз листи сортують. Кажу, дайте мої листи. Дали одного, урядового, тобто від Василевого начальника. Я запитувала, чому немає листів від сина. Слухай, що відповіли: «По поводу писем вызывался Сичко В.П. Он сказал, что пишет регулярно и впредь будет писать». Одне слово, і Райкіна не треба. Але я не про це. На пошті кажуть, що більше листів для мене немає. Увечері йду по газету, відчиняю – а там 5 листів... Видно, надійшли не поштою, а окремим ферлядунком...

9.IX.1984.

Вчора одержала листа від Василька. Жде мене до себе 22 вересня. А треба виїздити 21-го, на сам празник Святої Богородиці.... Пише Василько, щоб привезти передачу...

Помер Йосиф, але не Твій брат, а той сліпий, то я сьогодні слухала панахиду, акафист, тільки не знаю, коли похорон. Все одно не пішла би, але все ж таки... (*Патріярх УКЦ Йосиф Сліпий помер 7.09.1984 р. в Римі. – Ред.*)

20.IX.1984.

Петрусю, дорогий, хоч кожен раз тривога давить душу, але сьогодні особливо. Почалося після обіду. Якась невидима сила щось віщує недоброго. До того, не маю листа від Тебе за вересень. Інколи здається, що не Ви, а я в тюрмі. До того зрушена нервова система, що тільки заплачу – зразу біжу блювати. Ніби ніколи нічого не боюся, але якби зараз хтось

постукав до хати, здається, загризла б зубами. От зігнула б усю тугу і зло, яке переливається через край.

А може все це пов'язане з тим, що Василько чекає на мене, а я все перед поїздкою сама не своя. Зложила в торбу ту нещасну передачу, покропила сльозами, ніби освятила. А вони там стануть ритися, то «нельзя», то «нельзя», хоча все «льзя», бо за ті роки добре вивчила, що можна, а що ні. Господи, щоб ще сили стало на завтрашній день, а позавтра буду там. Щоб знали наші (*Одне слово замальоване цензором. – Ред.*), скільки здоров'я коштує така поїздка, то інакше поводили б себе.

Сьогодні мала листа від Степановича (*Василь Стрільців. – Ред.*), з лікарні не виходить. Стільки хворіб начислив, що не запам'ятати: і гіпертонія, і стенокардія, і тому подібне. Чує жаль, що ніхто до нього не пише.

22.IX.1984.

Сиджу у Вінниці на вокзалі. У кімнаті для приїжджих місць немає. Хоча і грошей у мене в обріз, але ще карбованець викроїла б, щоб цілу ніч тут не сидіти. А чому сиджу – тому що сьогодні мені побачення не дали. Усіх родичів запустили, і мій паспорт узяли ще о 12-й годині, але на побачення не заводили. Уже тих, що запустили, випустили, вже година друга, четверта. Я стала добиватися – ніде нікого, як би вивмерли, а в 5-й годині віддали паспорт, сказали, що не було начальника і нікому підписати. Цікаво, хто підписав тій решті? Але то спеціально, щоб пімстити мені за дещо. Я сама була б шукала, а то спеціально. Як я їхала в поїзді, то снилася мука, то я знала, що буде перепона.

Я ще вирішила підоджати до завтра, хоч, кажуть, начальника не буде. У буденні дні коротких побачень нема, а в вихідні нема начальства, така система. Ще й оголошення повісили, що з понеділка до п'ятниці карантин. Кажуть: «Ну і що, приїдете через тиждень». А де брати гроші та здоров'я? Я сиджу і ледве дихаю, а до ранку ще далеко. А через тиждень вони щось придумують, що повернуть... Так б'юся з думками, що робити, але зготувала передачу, вже масло потекло і все псується, а через тиждень де брати другу, а це все викидати?

З зони виходило начальство, казали, що Вася жде під воротами. Я вже не про себе, а скільки він там пережив, не знаючи справжньої причини...

23.IX.1984.

Петрусю Милий!

Що тобі писати... Обідня пора, а я вже в поїзді. Побачення не дали. Вчора брехали, що немає начальника, щоб підписав, але я бачила, що це тільки привід. Ніч пересиділа на вокзалі, писала Вам листи. А вдосвіта пішла під зону. Рівно о 8-й годині бачу йде начальник. Я підійшла з заявою, а він прекрасно про все поінформований. Навіть не питає, до кого

я, але каже: «Свидання не будет – карантин». Кажу: «Та написано, що карантин з 24-го». – «А сьогодні там уже йде профілактика, зовсім нікого не будуть на побачення брати».

Знаєш сам: всюди брешуть, але ті прапорщики чи зами, але щоб сам начальник! Щоправда, у вічі не дивився, видно, ще зовсім не втратив совість, але брехав, не повстидався і не пошанував тих двох великих зірок на погонах і певно (*Двоє слів замальовано. – Ред.*). Він пішов у зону, а всіх стали викликати на побачення, ясна річ, без мене.

За брехню судять. От Тобі дали строк, що ніби говорив, що сини наші дарма сидять. Це ж правда, а все одно засудили, а вони брешуть явно, в вічі. І їм нічого. Певно, ця брехня на користь державі.

Я поїхала, а Василько, бідний, заглядає попід ворота. Чи Ти хоч відчуваєш, з яким серцем їду додому? Мені не те страшно, що не впустили, а страшно те, що під цим всім готується підлота: так поводитися в Черкасах, як готували йому другий строк. Не нап'ються невинної дитячої крові. Як би не лопнули від неї, ненаситні. На додачу не знаю ще, що з Тобою. Я вся трясусь, не можу взяти себе в руки. Здається, що аж пальці посиніли.

Приймаймо все те, як хрест від Бога. Нехай і нам, і їм це все буде записано в Книзі Вічності.. Оставайся з Богом. Цілуємо всі.

27.IX.1984.

Завтра їду знова, бо карантин тільки по сьогоднішній день, тобто встановили на ті дні, на які знали, що я приїду. Що робити: є гроші чи нема, а їхати треба, тим більше, що дитині належить передача. Він жде мене. То як я можу зважити на якісь перешкоди? А гріх цей великий нехай залишиться за ними.

29.IX.1984.

Дорогий наш Тату!

Щойно вийшла з побачення від Василя. Чорніший чорної землі. А все потішає: не журись, каже, мамо, я все витримаю. (*Далі 7 рядків старанно замальовано цензурою. – Ред.*).

Я вибігла від нього, на вокзал. Якраз ішов поїзд на Львів, узяла квитка, доки добігла – поїзд показав хвіст. Добре, що завернули гроші, а то була б сіла на мітлу...

Я за ці дороги трохи розтратилась, трохи змучилась і ніяк не прийду до тям. Серце болить і морально, і фізично. Думала, побачу, заспокоюся, а то ще важче стає на згадку, який Василько. Ти і він велика різниця. На скільки його стане, знає Господь Бог. Чи думають замучити, чи потішаться і випустять – не знаю.

23.XI.1984.

Петрусю Милій! Щоб Ти тільки знав, як я живу. Ніхто зі мною не говорить. Обходять мене сотою дорогою. Не знаю причини, ще такого не було...

Мені як не треба хліба, то я по три дні з хати не виходжу. До нікого і словом не відзиваюсь. Живу з Богом, в повнім розумінні цього слова. Бо ні хвилинки не перестаю спілкуватися з Ним. І молось, і говорю. І благаю, щоб дав сили.

Богданя не хоче йти до мене, та й бачу, що має рацію. Нащо має жити в страхі. З Твоїх ніхто до мене не вказується. І мої не йдуть. Оля також слаба...

7.XII.1984.

Петрусю! Я писала з приводу Твого побачення до прокурора, хоч ти казав, щоб не писала. І з Твоїм листом одержала від нього відповідь – на сміх курям: «Проверкой установлено, что Сичко имел краткосрочное свидание 12.07.84 г. и поэтому не положено долгосрочное». Понял? Не буду давати своєї рецензії, але й так того не залишу, Ти вже мені вибач.

19.XII.1984.

Твій лист, Петруню, писаний 2 грудня, з Херсону, відправлений 15 грудня. Довго перевіряють. Ти здивував мене і одночасно насмішив. Не знаю, що я Тобі могла написати, що Ти думаєш, що я зі страху вмираю. Навпаки, Бог милував, я страху не маю й на ніготь. І все повторюю, що це велика Божа ласка – не мати страху. Думаю, що боїться та людина, яка не має Бога в серці, а я не одна. Живу з Богом і відчуваю Його на кожному кроці. А ще бояться, хто має маєтки, або ті, хто ще нічого не прожив на цьому світі. Я прожила. Може, хтось інший і за 300 років не зумів би стільки пережити, як я за своїх 60 літ...

28.01.1985 (за штемпелем).

Петрусю! Зараз оголосять посадку. Якраз встигла взяти квитка. Від Тебе вийшла з музикою. Хотіла зайти в кімнату чекання, щоб скласти речі, бо там не встигла. Як напала на мене та наглядячка... Думала, трісне. Не трісла, а я чуть не трісла. Знаєш, з яким настроєм пішла, а тут ще підлили масла. Я бігла до автобуса, а сльози горохом. Люди дивилися, а я не могла стриматися до самого вокзалу... Не переживай, настрої зміниться, поки я доїду додому.

19.IV.1985.

Я по Тебе думаю приїхати, але за наших умов усе можливе. Якщо б не приїхала, то не з-за принципу, а що з'явилися перешкоди. Тоді добирайся сам. Поїзд звідтам іде о 17.40, або ще є літакдесь о 12-й. Як я приїду, то, певно, візьму квитки на літак, щоби в дорозі довго не мучитись...

26.IV.1985.

Дорогий Петрусю! Обід їду від Василька. Вже взяла квитка, але поїзд запізнюється, то пишу кілька слів. Василь виглядає страховисько. Шкіра і кості, ще до того весь час кашляє. Але добре, що побачила. Бо чомусь не надіялась...

27.IV.1985.

Я вже писала, що Василь як Кощій Безсмертний. Худішого чоловіка уявити собі неможливо. Дуже кашляє, аж затається. Каже, що не може вранці їсти ті каші, а вип'є чай, а ввечері також не їсть, бо переважно уха, а вона йому спротивилась. Не знаю, як у такому стані дотягне тих два місяці з гаком. Добре, що Тобі залишилося вже не цілих 4 тижні. Просив Василь, щоб по дорозі повернули до нього. Я казала, побачимо, як складеться.

5.V.1985.

Василеві залишилося рівно 2 місяці. Вже півтора місяця не стрижеється, а волосся не віросло більш як на міліметр. Пише, що ще живе теплом матері і жде – не діждеться того щасливого дня. Останні дні тягнуться довго. Знаєш це по собі.

13.V.1985.

Дорогий наш Тату!

Я писала, що вже не буду писати, але вчора одержала листа від Тебе і Василя, а сьогодні від Влодка, то, думаю, напишу, ще одержиш, ще є час, 12 днів...

Дні в нас чудові. Певно, заки вийдеш – сади відцвітуть, а шкода, що не побачиш, яка краса. От зараз прожектор б'є якраз на наш сад, а цвіт аж міниться, як у казці.

Влодко вислав фотографію, до половини голий, а там штани, чоботи. Бачу, поправився, стоїть такий накачаний. Слава Богу.

Я все перед дорогою журюсь, тому й зараз також. Спека, важка дорога і все разом... Але над всім цим є Бог, на Нього надія. Він допоможе... До скорої зустрічі. Цілуємо всі.

Стефа.

(Цього останнього в неволі листа П.Січко одержав 20.05.1985. – Ред.)

27.V.1985. Василь Січко – додому

Добрий день Вам, мої любі, рідні, милі, найдорожчі мамо, тату, Влодку та Оксаночко!

Пишу Вам другого листа за травень місяць і радію серцем і душею. А то ходив весь час у якійсь напрузі, дні здавалися роками, переживав, та ще вчора ніхто не приїхав на побачення, знов різне думав, а сьогодні приходжу з роботи і застав Вашу, тату й мамо, телеграму і аж серце заколотилося, відлягло від душі. Хай Господь Бог тепер Вас там удома обері-

гає від усього лихого, щоб у тата все було добре. Вітаю Тебе, тату, зі свободою, а то знав, що Ти звільняєшся 25-го, і все-таки переживав до останнього дня. Пиши, як там у Тебе, чи дали нагляд, як улаштувався вдома. Передавай привіт від мене всім добрим і щедрим людям, але не роби ніяких зустрічей з приводу виходу на свободу і не пускай на поріг різну наволоч, яка йде і сміється, і вітає в очі, а за пазухою несе камінь, несе ядовите жало, а в кишені 30 срібреників, які ще закладатиме за те, щоби Тебе продати. А такої наволочі ой як багато живе зараз довкола нашої хати і навіть у Твоїй недалекій родині. Краще зразу відсій усіх тих, що тероризували маму своїми відвідинами та стеженнями, бо як вийду на свободу, то все одно шлях їм буде за наш поріг закритий. Пиши, як там у Тебе з роботою. Влаштуйтеся на художні промисли, десь є там цех на Брачкові, коло художньої школи, а я через місяць вийду на свободу, то все покажу та розкажу Тобі, що і як робити, научу, буду робити і за Тебе, і за себе, так що послухайся мене і йди туди, тим більше, що заробітки там непогані, а Тобі цей рік воно якраз буде потрібне. У мене є книги, виписки з усіх усюд, так що я будь-як «ширпотреб» з ювелірним чи художнім нахилом зможу зробити і Тебе научу, буде це робота з деревом чи металом, чи кераміка, чи будь-що інше.

Мамо, я Тебе ще що попрошу. Поїдь до Івана в Княжолуку чи на парники, де він робить, і дізнайся, що з ним. Прізвище, якщо Ти забула, Могитич. Бо він як один лист написав товаришеві, як звільнився, і більше нічого не було. Ще місяць тому мав вислати йому посилку, бо йому вже давно належить, і нема ні слуху, ні духу. Якщо з ним щось сталося, чи може він кудись виїхав з Княжолуки і його немає, то вишли посилку Лозовому Віктору Васильовичу, бригада 151. А ми її тут сядемо і разом з'їмо. Вишли майже те саме: трохи часнику, перцю, варення, масла з медом і зо дві банки смальцю зі шкварками, бо сало зараз літом якщо послати, то може зіпсуватися. Можеш вложити ще пару зелених цибулин чи свіжих огірків, якщо будуть. Якщо ця посилка не затруднить Вас, то вишліть зразу, бо йому вже давно належить, але дізнайтеся перше, що з Іваном, і напишіть мені, чи не сів, не дай Боже, знову, бо лише з тої тюрми вийшов.

Ну, все, буду поволеньки закінчувати свого короткого листа. Діставайте вже одяжу на звільнення й мені – кросовки, джинси, якщо ще Влодко не всі пороздавав і лишилися якісь, і якусь легку сорочку та шкарпетки. Але перевдягнуся аж як вийду за зону, сюди не вахту на перевдягання не давайте.

Передавайте великий і широкий привіт від мене всім добрим і щирим людям, близьким і далеким, знайомим і незнайомим, які пам'ятають і згадують нас добрим словом!

Цілую міцно і обіймаю Вас усіх!

Будьмо! Ваш Василь.

ХРИСТИЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ – МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ

Перш ніж розпочати мову про всесвітню та європейську християнську демократію і особливості її проявів на Україні, я хотів би відповісти на запитання, яке часто цікавить багатьох наших людей, що десятиліттями вимушені були жити в затхлому болоті тоталітарної монопартійної системи і тепер стоять розгублені перед отим «дев'ятим валом» політичного плюралізму, що гряде, не знати звідки взявшись, на наше тихе радянське болото. Суть запитання в тому, що ось тепер так часто лунає з усіх боків термін «демократія» в різних словосполученнях, але в чому ж полягають особливості саме християнської демократії, чим відрізняється вона від інших запропонованих нам демократій? Щож, можна відповісти навіть одним реченням – християнська демократія, на відміну від інших її різновидів, не лише поважає всі права людини, а й любить цю людину, вболіває за неї, не дає опуститися їй на дно. Для неї характерна найвища повага і любов до людини як творіння Бога на образ і подобу Свою, трактування людського життя як найвищої цінності на шкалі земних вартостей і проблем.

Згадаймо Шевченка: «Возвеличу Малих отих рабів німих! І на сторожі коло їх Поставлю слово». Християнська демократія на сторожі людини ставить ще й діло. Народжена до життя великими релігійними діячами й гуманістами, вона відкинула пануючу на початку нашого століття доктрину егоїстичного лібералізму і на весь голос сказала про милосердя, стала в обороні бідних і знедолених, в обороні людської стражденної душі, проголосила християнську любов, мир і злагоду в суспільстві. Християнська демократія задекларувала право кожного, навіть найбільш уполісвідженого, на рівень життєвих умов, що забезпечував би йому достоїнство людини і громадянина. Проблема соціальної захищеності займає одне з чільних місць у політиці християнської демократії. Саме ця обставина спричинила на початку нашого століття в Європі бурхливий розвиток сильного християнсько-демократичного профспілкового руху.

Християнська демократія – це альтернатива і капіталізму, і соціалізму. Вона стоїть не просто за ринкову економіку, а за соціальну ри-

нкову економіку, тобто особливої ваги надає соціальній захищеності в умовах ринкових відносин усіх верств населення.

Мене особисто насторожує та обставина, що в нас зараз багато кричать про ринкову економіку, але ніхто не вказує, якою саме вона повинна бути. Ринкова економіка, котру готують нам комуністи, буде означати одне: з одного боку колишня партократія — тепер уже в образі мільйонерів і мільярдерів зі своїми заводами, концернами і підприємствами, які вона скуповує просто зі своїх кабінетів за награвовані гроші, а з другого боку — голодні, голі і босі маси, що знову будуть знімати шапку і йти просити до того ж колишнього комуністичного партократа, а теперішнього бізнесмена-фабриканта. За приклад можна назвати Львівську область, де недавньої сумної слави комуністичні боси профспілок впливають, наприклад, у ролі заводіїв спільних українсько-австрійських підприємств. І такі факти далеко не поодинокі. А це тільки початок. *Мине час і це призведе до неабияких суспільних катаклізмів.*

Крім соціальної справедливості християни-демократи виступають і за моральне здоров'я нації. Де вони при владі — там у суспільстві спостерігається нижчий рівень такого суспільного зла як наркоманія, алкоголізм, розпуста. Політика, спрямована на працю душі й розуму, дає свої плоди.

У країнах християнської демократії суспільні процеси проходять при більшому взаєморозумінні різних верств народу. А в розбурханому морі соціальних протиріч, при роздмухуванні так званої класової боротьби і ворожнечі християнська демократія завжди виступає чинником соціального примирення, стирання антагонізмів між людьми і утвердження ідей взаєморозуміння та взаємодопомоги. Радянська комуністична преса любить описувати страйки, що відбуваються на Заході. Але згадайте, чи багато ви читали репортажів ну хоч би, наприклад, про якісь загальнонімецькі страйки чи тому подібне? Мусимо пам'ятати: стабільність приносить лише взаєморозуміння на основі людяності, а не на рівні стадного колективізму.

І саме тому християнська демократія стала абсолютною альтернативою тоталітаризмові і прийшла до влади на зміну усім видам соціалізму — чи то гітлерівському в Німеччині, чи то муссолінівському в Італії, чи то радянському в країнах Центральної і Східної Європи. Християни-демократи прийшли на зміну Піночетові в Чилі, Ортезі в Нікарагуа і ще цілому ряду тоталітарних режимів. Народи, які задихались під гнітом бездушних тоталітарних систем, при виборі свого шляху в майбутнє вибирають людяність. Такий шлях свого подальшого розвитку вони вистраждали за роки терору і знущань. Не буде тут якимось винятком і Україна.

Великого значення християнська демократія надає також проблемам зміцнення сім'ї, відродженню родинної християнської моралі, вихованню

підростаючого покоління. Питання сім'ї, жінки і дитини входять в одну з найбільших її орбіт. Тому до неї тяжіють багато жіночих організацій. Християнсько-демократична ідея не позбавлена вищого морального ідеалу, самопосягати, і тому вона в Європі має велику популярність серед молоді, юні душі якої горять світлим вогнем віри і любові. Вона гуртує довкола себе школи, університети, інші освітні заклади, молодіжні, культурні і спортивні товариства.

Християнсько-демократична ідея в суспільному житті така багатогранна, образна і всеохоплююча, що в Європі гуманітарна, філософська і творча інтелігенція також гуртується довкола неї. Адже ліберальною, лейбористською, соціал-демократичною може бути лише політика, а християнсько-демократичною може бути не лише політика, а й творчість, спосіб мислення, філософське сприйняття світу, отой стан суспільного буття, який виражається словами «віра, надія й любов». І тому цілком природньо, що християнська демократія має великі перспективи на Україні, бо український народ – християнський народ, який має свою віру, надію й любов, яку виплекав на тисячолітньому тернистому шляху.

Християнській демократії, на відміну від соціал-демократії, не чужі й ідеї національного відродження народів. Саме вона допомогла Східній Німеччині, Чехії, Словаччині та Хорватії утвердити самоповагу і звільнитись від тоталітарного ярма. Вона всіляко підтримує прагнення народів до самоствердження, відродження національної гідності. Досить сказати, що до Всесвітнього Християнсько-Демократичного Інтернаціоналу входять партії з такими назвами як Націоналістична партія Мальти та Націоналістична партія басків.

А згадаймо тепер, з чого починалося національне відродження на Україні. Таж від релігійного і духовного відродження у 1988 році, святкування 1000-ліття хрещення України, коли широкі народні маси пробудилися з глибокого летаргічного сну. Я думаю, історія ще скаже своє слово про роль Церкви і християнства в цьому могутньому пробудженні до життя нашого народу.

І цілком природньо, що на хвилі цього релігійного і національного відродження виникла така громадська організація, як Український Християнсько-Демократичний Фронт, *офіційна дата народження якого – 1 листопада 1988 року*. Саме цього дня під прапори християнської демократії стало перших 365 членів УХДФ. Те, що справа нашої організації заснована на високому пориві людської душі, буде таки жити, я зрозумів, коли до мене підійшла проста селянка і спитала, чи не можна їй написати заяву і за свого чоловіка, бо він паралізований і вже роками лежить прикутий до ліжка, але він також хотів би бути в УХДФ, щоб не стояти збоку, а чим зможе допомагати боротьбі за Україну. Дай Боже здоров'я Тобі, українська жінко, – завдяки таким, як Ти, на Україні, серед нашого наро-

ду таки утвердиться християнська демократія, і не раз у ті тяжкі часи, коли, здається, все було проти нас, у хвилини, коли опускалися руки, я згадав цю мить — і з'явилися нові сили.

Говорячи про українську християнську демократію, слід відзначити, що вона почала ставати на ноги на здоровій національній основі. *Ще в програмі УХДФ 1988 року було записано про святе шанування наших національних символів – синьо-жовтого прапора і Володимирівського тризуба, про відродження українських національно-патріотичних пісень.* Члени нашої організації вперше винесли на люди синьо-жовтий прапор. Це було 26 квітня 1988 року у Львові на мітингу, присвяченому пам'яті жертв Чорнобиля. Цей прапор, висвячений священником Михайлом Гаврилівим, майорів і в першому весняному пластовому таборі в Карпатах біля с. Церківни, таборі, котрий відвідували сотні селян із довколишніх сіл. Вони йшли сюди, щоб на власні очі побачити диво — рідний синьо-жовтий прапор. Весною того ж року молоді християни-демократи стояли у Львові на тому місці, яке пізніше дістало назву «Острів свободи», і співали стрілецьких і повстанських пісень. 9 березня 1989 року ухадеєвівці повністю відновили і встановили в центрі села Церківна перший у наш час пам'ятник, на котрому золотими літерами на блакитному тлі був напис «Борцям за волю України», і ще з півроку цілодобово чергували біля нього, бо комуністична влада хотіла зруйнувати його. Цей ряд уже історичних фактів можна продовжити.

Членами УХДФ була проведена і велика аналітична робота щодо перспектив розвитку подій на Україні. *Наслідком її стало написання в тому ж 1988 році програми УХДФ, котрою керуємося й нині, внісши деякі незначні поправки.*

Програма була затверджена I з'їздом УХДФ, що відбувся у Львові 13 січня 1989 року. У ній ми відразу задекларували чіткий курс на самостійність України, котрий став основою наших локальних програм, що стосуються економіки й екології, культури і духовного відродження, соціального захисту і проблем селянства, моралі та етики.

За свою безкомпромісність щодо питання самостійності України ми в той час трактувались комуністичною пропагандою як екстремісти і піддавались жорстоким погромам, інспірованим тодішньою владою. Досить навести лише той факт, що жоден з наших мітингів, аж поки до влади не прийшли демократи, не був санкціонований, незважаючи на подані заявки, і за всі позаминулорічні мітинги наші активісти арештовувалися на 15 діб або були покарані великими грошовими штрафами, декотрі з яких сплачуються ще й понині. І зауважте, це все було в той час, коли інші організації вже вільно могли проводити свої акції.

Та що там казати про дорослих членів УХДФ, коли від погрому в серпні 1989 р. потерпів навіть наш дитячий пластовий табір, розташова-

ний на хуторі Горожанка Городоцького району. Львів добре пам'ятає цю подію.

Але все те вже історія. Перейдемо до аналізу сучасного стану та перспектив християнської демократії на Україні. Проте спочатку хотілось би нагадати, що християнська демократія має глибокі корені на нашій землі і виникла далеко не на порожньому місці, а на основі яскравих взірців з минулого.

Згадаймо лишень Андрея Шептицького. Якщо в церковному житті він був митрополитом, то у своїх суспільних, громадських і політичних поглядах він був яскраво вираженим християнським демократом. Його благодійна діяльність — відкриття шкіл, лікарень, його участь і сприяння у формуванні січового стрілецтва — єдиної армії в світі, яка не знала жодного випадку мародерства, його християнське сприяння національному відродженню і згуртуванню всіх верств українського народу, його фінансово-економічна і видавнича діяльність, все це — гідні наслідування приклади християнської демократії.

Українська Церква ніколи не стояла осторонь від громадського життя народу. Упродовж усієї нашої підневільної історії, коли народ не захищало ніщо — ні державність, ні армія, ні закони, — саме Церква допомогла йому зберегтися і вижити, саме *Церква стояла на сторожі життя українського народу*. Те ж відбувається і в інших державах.

У Латинській Америці саме Церква виступає основним противником диктаторських режимів. І в Польщі саме Церква допомогла «Солідарності» вистояти і вижити в умовах репресій, зберегти робітничий рух і відродити його. «Солідарність» — це яскравий приклад християнсько-демократичної політики, і закономірно, що її лідер Лех Валенса обраний на пост президента власне як речник християнської демократії. Не стояли осторонь від суспільного життя і наші клерикальні структури. Біля витоків сучасної християнської демократії на Україні не лише грішні миряни, але й такі патріоти, як, наприклад, єпископ Павло Василик, з чийого благословення народився УХДФ, як отці Ярослав Лесів та Михайло Гаврилів, котрі дуже допомогли в становленні нашої організації, а також багато інших священиків.

Хотілось би також відзначити, що до свого II з'їзду в квітні 1990 року, на якому Фронт був перетворений на партію, УХДФ підійшов уже сформованою політичною силою, визнаною в Європі. Про це свідчать контакти зі Всесвітнім Християнсько-Демократичним Інтернаціоналом (приїзд Генерального секретаря ВХДІ Андре Луї на Україну був певною віхою на тому шляху), контакти з багатьма християнсько-демократичними партіями Західної і Центральної Європи, запрошення на Європейський круглий стіл, що проходив у Австрії в січні 1990 року, участь у березневому Пан'європейському форумі в Будапешті. Не можна

не згадати і заснування з нашої ініціативи в Києві восени 1989 року Координаційної ради християнсько-демократичних організацій поневолених народів, в яку увійшли, крім УХДФ, цілий ряд християнсько-демократичних партій і організацій Литви, Латвії, Естонії, Грузії. Та найважливішою подією, мабуть, стала участь у роботі Європарламентської конференції на рівні голів партій, що відбулася в Люксембургу в липні 1990 року, і на котру з СРСР були запрошені з усього політичного спектру майже виключно голови християнсько-демократичних партій. І це природньо, бо лише християнсько-демократична політика, як політика гуманізму найчистішої проби, викликає довіру в Європі. І вірадно, що про проблеми України на шляху боротьби за свою державність таки почули, що саме християнсько-демократичні депутати Європарламенту з Франції, Німеччини, Іспанії та цілого ряду держав виступили на підтримку України з прагненням її народу до незалежності. Адже «допомога поневоленим в їх протистоянні поневолювачам — це християнсько-демократична політика» — відзначили вони.

Участь УХДП у вищезгаданих подіях не випадкова. Річ у тім, що наша партія надає великого значення саме міжнародному аспектові в житті Української самостійної держави. Згадаймо і проаналізуймо нашу навіть недалеку історію і побачимо, що впродовж двадцятого століття ми програвали боротьбу за свою державність не через те, що не були патріотами чи не воювали як слід за рідну землю, а через те, що *Україна програвала міжнародну політику, дипломатію, через те опинялася в ізоляції, а світ підтримував її ворогів*. Зараз в Європі найбільш солідарна сила — християнська демократія. А український народ — це християнський народ. І було б просто гріхом перед історією, щоби в нас на Україні не було християнсько-демократичної партії. Без перебільшення, вона потрібна зараз Україні, як спраглому ковток води, як голодному шматок хліба. Адже, щоб уберегтися від нових конфліктів, воєн, територіальних претензій з боку сусідів саме під час становлення нашої державності, щоб стати повноцінною, сучасною, технічно розвиненою державою, щоб мати вагу в міжнародній політиці, Україні потрібна буде допомога Європи і світу. І в Європі єдина реальна сила, яка, керуючись принципами взаємопідтримки, схильна буде допомогти Україні, — це християнська демократія. Такі країни, як Чехія і Словаччина, Польща, Угорщина, Східна Німеччина, де до влади прийшли християни-демократи, отримували і отримують моральну, економічну і політичну підтримку від Європи. Проте такої допомоги не отримують Румунія і Болгарія, де до влади внаслідок передвибірних маніпуляцій прийшли соціал-демократи, тобто недавні перемальовані комуністи. Тому в цих країнах зараз спостерігається глибока політична і економічна криза. Але народи цих країн висловлюються за іншу, християнську демократію, виходять на вулиці та скидають ті уряди з їхніх тронів. Україна стоїть на подібному шляху. Цілком закономірно, що наша інтелігенція, в більшості своїй ще в недалекому мину-

лому комуністична, зараз формує сильні партії соціал-демократичного спрямування. І те, що відбувається зараз, — процес зрозумілий, адже не можуть ще недавні комуністи й атеїсти відразу стати християнами, тому перехідною платформою для них стала соціал-демократія, з котрої вони і вийшли.

Християнська ж демократія — це особливий спосіб буття, і щоб приєднатись до нього, потрібно мати, мабуть, особливий стан душі, до якого приходиш через страждання, котре відкриває глибоке духовне підґрунтя, здавалось би, звичайних земних істин. Прийти до повного розуміння ідей християнської демократії означає вистраждати їх по тюрмах, камерах, концтаборах, перебуваючи на грані життя і смерті, відчувши суть тоталітаризму кожною клітинкою тіла і душі. Саме тоді з'являється той особливий стан, у момент якого поет-повстанець написав: «Україно моя розп'ята! О, як тяжко тебе любити!». І тому немає нічого дивного, що біля витоків теперішньої української християнсько-демократичної партії стояло кілька колишніх політв'язнів.

Безперечно, зараз, у час боротьби проти тоталітаризму, потрібні чітко окреслені і оструктурені окремі партії. Але настане й інший час — час нашої державності, і в стількох окремих політичних структурах вже не буде потреби, а будуть, як у Європі, наприклад, дві політичні платформи: одна сформована християнами-демократами, а друга — соціал-демократами, і от довкола цих платформ будуть консолідуватися окремі структури. Християнсько-демократичні партії тим і сильні на Заході, що, маючи чітко виражену ідеологічну позицію, об'єднують навколо себе широкий спектр різних організацій, які стоять на платформі християнства і діяльність яких здійснюється на засадах християнської етики та моралі. Це не тільки політичні організації, а й благодійницькі, культурологічні, творчі чи навіть спортивні.

Той процес, що проходить у Європі, з часом відбуватиметься й у нас, і в першу чергу на Західній Україні, де майже вся суспільність іде в руслі саме християнської платформи. Навіть зараз можна в одному лише Львові назвати добрий десяток громадських організацій, діяльність яких побудована на християнсько-демократичних засадах, — це добре всім відомі товариства «Милосердя», «Союз Українок», «Пласт», «Січ», «Українська молодь Христові» та інші. Мабуть, важче знайти і назвати ту організацію в Галичині, котра не стоїть на цих засадах.

І тому вже зараз можна прогнозувати політичну картину недалекого майбутнього України. На ній виділяється Східна Україна, де наразі переважають матеріалістичні інтереси і де на перших порах більший вплив будуть мати соціал-демократи, і християнсько-демократична Західна Україна, де населення глибоко шанує свої духовні корені, традиції, спирається в своєму бутті на засади християнської етики та моралі.

Але згодом і на Сході України зростатиме національна свідомість, її населення все активніше навертатиметься до пошуків власних першоснов. З наростанням цих процесів християнська демократія й там завоюватиме все міцніші й міцніші позиції.

Нашу партію сприймають у світі саме тому, що ми є християни-демократи. Християнсько-демократична політика – це передусім гуманізм найчистішої проби, це політика людяності, політика, котра ставить мораль вище за саму політику, і цілком природньо, що така політика заслуговує на довіру. Християнська демократія з її любов'ю і повагою до всіх людей є абсолютним антиподом більшовицькій соціал-демократії з її живодерським гаслом «цель оправдывает средства».

У Політичному Маніфесті Християнської Демократії, прийнятому в Римі 16 липня 1976 року, зазначено: «Майбутнє людей і націй – це взаєморозуміння». І тільки ми, християни-демократи, зможемо добитися цього.

(Вперше опубліковано в часописі УХДП «Воскресіння» в січні 1991 року. Передрук у березневому 2003 року спецвипуску).

БІБЛІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА

Український правозахисний рух. Документи й матеріали Української Громадської Групи Сприяння виконанню Гельсінкських Угод. Передмова Андрія Зваруна. Упорядкував Осип Зінкевич. Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор. 1978. С. X. (Список членів УГГ).

Переслідування за відмову батька співпрацювати з КГБ. (Заява Василя Січка від 18.09. 1977). // Газ. «Свобода» (США), 7.12.1978.

КГБ переслідує колишніх політ'язнів. // Газ. «Свобода» (США), № 270, 12.12.1978.

Терпіння колишніх політ'язнів. // Газ. «Свобода», 21.01.1979.

Хай згине оунівська брехня. // Газ. «Вільна Україна», Львів, 6.07.1979.

Зречення з громадянства СРСР вважається шизофренією. // Газ. «Америка» (США, Філадельфія), № 117, 18.08.1979.

Звернення Петра Січка до ООН. // Газ. «Шлях перемоги» (США), 16.09.1979.

Чекісти судитимуть батька і сина Січків. // Газ. «Гомін України» (США), 19.09.1979.

Павлюк А. Брудні дії провокаторів. // Газ. «Червона Долина», 23.09.1979.

Хроника текущих событий. Амстердам: Фонд имени Герцена, 1979, вип. 16.

Хроника текущих событий. Нью-Йорк: Хроника, 1979, вип. 51– С. 43, 167.

Звернення Петра Січка до ООН. Часопис «Шлях перемоги», США, 16.09.1979.

«Дух України живе...» // Газ. «Народна воля» (США), № 45, 29.11. 1979.

Батько і син Січки – арештовані. // Газ. «Новий шлях» (США), № 48, 1.12.1979.

Петра і Василя Січків засуджено на три роки ув'язнення. // Газ. «Свобода» (США), № 14, 18.01.1980.

Sichkos get three years each. // Ukrainian weekly (США), № 16. 20.01. 1980.

Протест Стефанії Петраш-Січко Президії Верховної Ради СРСР. Часопис «Свобода» від 28.02.1980.

Плетиво інтриг і провокацій КГБ довкола справи Січків. // Газ. «Свобода» (США), № 47. 28.02.1982.

Петра і Василя Січків засудили за вшанування пам'яті Володимира Івасюка. Василеві Січкові намагалися пришити шизофренію. // Газ. «Свобода» (США), 27.02.1980.

Петра і Василя Січків засудили за вшанування пам'яті Володимира Івасюка. // Газ. «Америка» (США), ч. 34, 29.02.1980.

Арест Петра и Васыля Сичко. // Газ. «Новый американец». 23-28 июня 1980.

Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінської групи. Випуск 1-3, 1980. 1-4. Засуд членів Гельсінської групи Василя та Петра Січків.

The Persecution of the Ukrainian Helsinki Group. Human Right Commission World Congress of Free Ukrainians. Toronto, Canada. 1980. P. 51-52 (Біографічні довідки В. і П. Січків).

Звернення Стефанії Петраш до Асамблеї ООН... // Інформаційний бюлетень № 2, березень 1980 року. Упорядкувала Надія Світлична. Закордонне представництво Української Гельсінської Групи. Нью-Йорк, 1981. С. 18–21.

Вісник репресій в Україні. 1980, вип. 8. 8-21, 8-22. (Умови перебування П. та В. Січків у таборах).

ХТС. Нью-Йорк: Хроника, 1980, вип. 53.– С. 69, 72-75; вип. 54.– С. 37, 149; вип. 55.– С. 5-6; вип. 56.– С. 69, 111.

Вісник репресій в Україні. 1981, вип. 1. 1–4. (Про справу Володимира Січка).

Вісник репресій в Україні. 1981, вип. 2. 2–5. (Про засудження Володимира Січка).

Засудили В. Січка. – газ. «Свобода», 18.ІІ.1981 (США).

Soviets sentence Volodymyr Sichko. // Газ. The Ukrainian Weekly. 22.ІІ.1981 (США).

Січко засуджений на три роки. // Газ. «Український голос», 25.ІІ.1981 (США).

Володимира Січка засудили на три роки. // Газ. «Батьківщина», лютий 1981 (США).

Українське представництво УГГ. // Газ. «Батьківщина», лютий 1981 (США).

Засуджено Володимира Січка. // Газ. «Українські вісті», 1. ІІІ 1981 (США).

Огляд діяльності УГГрупи. // Газ. «Українське слово», 1.ІІІ.1981.

Владимир Сичко, п/з. «Последнее слово на суде 9/1-81» (г. Долина, Ивано-Франковская обл.). 9.1.81. // Материалы самиздата», вып. № 9/81. 6.ІІІ.1981, АС № 4225 (2 стор.).

Раїса Мороз. Трагедія родини Січків закликає до дії. Газ. ... (Канада, Вінніпег), 11.03. 1981.

Стефания Петраш. Жалоба в Верх. Суд СССР... по поводу процесса ее сына, п/з Владимира Сичко., г. Долина, Ивано-Франковская обл., 11.ІІІ.1981. // Матеріали саміздата», вып. № 9/81. 6.ІІІ.1981, АС № 4228 (4 стор.).

Володимира Січка засуджено на три роки. // Газ. «Українське слово», 8. ІІІ 1981 (США).

Вся родина Січків – переслідувана. // Газ. «Свобода», 24.ІІІ.1981 (США).

Заява Володимира Січка про вихід із громадянства СССР з 21 вересня 1980 року. // Газ. «Свобода», 24. ІІІ.1981 (США).

Ніна Строката. Нові повідомлення про переслідувану родину Січків. // Газ. «Свобода», 25.ІІІ.1981 (США).

Звернення Володимира Січка до студентів світу. // Газ. «Свобода», 25. ІІІ.1981 (США).

Слово на суді Володимира Січка. Звернення до студентів світу. // Газ. «Голос України» (США), 25. 03. 1981.

Н.Строката. Ще про родину Січків. Слово Володимира Січка в суді. // Газ. «Свобода», 26.ІІІ.1981 (США).

Н.Строката. Січко-мати про суд над Володимиром Січком. // Газ. «Свобода», 27.ІІІ.1981 (США).

Із скарги Стефанії Січко до Верховного Суду СССР та УРСР. // Газ. «Свобода», 27.ІІІ.1981 (США).

В обороні арештованих і переслідуваних в Україні! // Ж. «Екран», 1981, ч. 112-113.

Young Ukrainian Appeals to World's Students. // Ж. Smoloskyp, 1981, Vol. 3, No. 11, p. 1, 6.

Political Prisoners in the USSR. // Ж. Smoloskyp, 1981, Vol. 3, No. 11, p. 3, 4.

ХТС.– Нью-Йорк: Хроника, 1981, вип. 57.– С. 61; вип. 60.– С. 62; вип. 61.– С. 34-36.

A Family Torn Apart. (Comp. By Dr. Nina Strokata, Human Right Commission of Free Ukrainians, 1981.

Інформаційні бюлетені Української громадської групи сприяння виконанню гельсінкських угод. Випуски: ч. 1, 1978 р.; ч. 2, 1978 р.; безномерний, березень 1979 р.; ч. 1, 1980 р.; ч. 2, 1980 р. Комітет Гельсінкських гарантій для України. Упорядкував Осип Зінкевич. Післяслово Ніни Строкатої. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор, 1981. 200 с. (Див. за іменним покажчиком, зокрема, с. 118–121, 141–149, 158–159, 169–171).

«У нашій країні не вміють прощати...» // Газ. «Свобода» (США), 3.04. 1981.

Younger Sichko issues International appeal. // New perspectives. 11.04.1981.

Січки – родина року. (Повідомлення Секретаріату СКВУ) // Газ. «Свобода» (США), 17.07. 1981.

WCFU Proclaims the Sichkos «Ukrainian Family of the Year». Appeals for Support in Their Release. // Amerika, № 113, 27.07.1981.

Студенти влаштовують конференцію в Нью-Йорку. // Газ. «Свобода», ч. 63, 1981.

Hearing before the Commission on security and cooperation in Europe. Ninety-seventh congress. Fifth anniversary of the formation of the Ukrainian Helsinki Group. November 16 1981. U.S. Government printing office. Washington: 1982. P. 4, 48, 49, 69, 72, 76, 81, 134, 140, 146.

Інформаційний бюлетень № 4, листопад 1978. Упорядкувала Надія Світлична. Закордонне представництво Української Гельсінкської Групи. Нью-Йорк, 1981. С. 9, 27.

Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи.– Нью-Йорк, 1982, вип. 2. 2-2 (Про справу Василя Січка); 6-12, 6-32, 7/8-4.

Українські політв'язні в СРСР. Адресний покажчик. За станом на грудень 1981 року. Упорядкувала Марта Гарасовська. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор, 1981. С. 129-130.

Stephania Petrash-Sichko's appeal: «To people of good will of the world». // Ж. «Віра» (США), ч. 2 (26) 1982.

Sichko, Striltsiv receive new labor-camp sentences. // Svoboda, № 10. 7.03 1982.

АС № 4620. Анонимный составитель. Материалы по уголовному делу п/з Василя Січка: «Обвинительное заключение» и сообщение о процессе в нарсуде Приднепровского р-на г. Черкассы 4.І.82 (без места, вскоре после 4.І.82) – «Материалы самиздата» Радио «Свобода», выпуск № 14/82, 5 апреля 1982 г., 7 с.

Другий суд над Василем Січком. // Газ. «Свобода»(США), № 82, травень 1982.

Другий суд над Василем Січком. // Газ. «Визвольний шлях» (США), № 22, 29.05.1982.

Плетиво інтриг і провокацій КГБ докола справи Січків. // Українська думка. 3.06.1982.

Вісник репресій в Україні. 1982, вип. 6, 6-12, 6-32 (Про нову справу Петра Січка, знімок родини з О.Мешко); вип. 7/8-4; вип. 9, 9-9 (Про новий арешт П.Січка); вип. 10, 10-22 (Про Василя Січка).

Репресії супроти Січків продовжуються в таборях. // Газ. «Свобода» (США). 28.07.1982.

ХТС.– Нью-Йорк: Хроника, 1983, вип. 63.– С. 168.

An Appeal by Stefania Petrash-Sichko in Defense of Her Imprisoned Husband. // Smoloskyp № 20-21, March 10, 1983.

Розпачливе звернення Стефанії Петраш-Січко на захист ув'язнених синів і чоловіка. 10.03. 1983. // Газ. «Америка» (США, Філадельфія), 9.06.1983.

Звернення Стефанії Петраш-Січко на захист ув'язнених двох синів і чоловіка. 10.03. 1983. // Газ. «Свобода» (США), № 111, 15.06.1983.

Родинна драма Січків. // Газ. «Шлях перемоги», ч. 27 (1525), 3.07.1983.

Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи.– Нью-Йорк, 1982, 6-12, 6-32, 7/8-4; 1984, 6-20.

Українська Гельсінкська Група. 1978 – 1982. Документи і матеріали. Упрядував і зредагував Осип Зінкевич. Українське Видавництво «Смолоскип» ім. В. Симоненка. Торонто – Балтимор. 1983. 998 с. (Див. за іменним покажчиком, зокрема, с. 633–705).

В поневоленій, але нескореній Україні... // Газ. «Америка» (США, Філадельфія), 18.05. 1984.

Вісник репресій в Україні. Закордонне представництво Української Гельсінкської групи.– Нью-Йорк, 1984, 6-20.

Сини йдуть слідами батька. // Газ. «Свобода» (США), ч. 27, лютий 1985.

Повторно ув'язнили П.Рубана і П.Січка. // Газ. «Шлях перемоги» (США), 18.08. 1985.

Вісник репресій в Україні. 1985, вип. 5, 5-16 (Про закінчення терміну Петра Січка); вип. 7/8, 7/8-22 (Про закінчення терміну Василя Січка); вип. 10, 10-17 (Про родину Січків).

Український вісник. Громадський літературно-художній та суспільно-політичний журнал. Випуск 7, 8, 9-10. Серпень, вересень, жовтень-листопад 1987. Київ – Львів. Передрук самвидавного журналу з України. Українське видавництво «Смолоскип» ім. В.Симоненка. Балтимор – Торонто, 1988. С. 589 (Василь Січко).

Український вісник. Випуск 11-12 (об'єднаний), січень – березень 1988. Київ – Львів. Передрук Закордонного Представництва Української Гельсінкської Спілки. Нью-Йорк, 1989. С. 3 – 8 (Про відновлення діяльності УГГ).

Січко Василь, Голова УХДП. Світ сам іде нам назустріч. Інтерв'ю. // Газ. «За вільну Україну», Львів, 8.12.1990.

Січко Василь. Християнська демократія – майбутнє України. // Газ. «Воскресіння», часопис УХДП, 7.12.1990; також: «Воскресіння», спецвипуск, березень 2003.

Український вісник. Випуск 13. Київ – Львів, 1988 рік. Передрук Закордонного Представництва Української Гельсінкської Спілки. Нью-Йорк, 1990. 268 с.

Алексеева Людмила. История инакомыслия в СССР. Новейший период. // Весть. Вильнюс – Москва (ВІМО), 1992, с. 30-33, 296, 299.

Російщення України. Науково-популярний збірник. Видання Українського конгресового Комітету Америки, Ради оборони і допомоги Україні. К., 1992. С. 374–375 (Про справи Січків).

Г.Касьянов. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-1980-х років.– К.: Либідь, 1995.– С. 166, 169, 173-175.

Українська Гельсінкська Група. До 20-ліття створення. Підготували В.Кіпіані, В.Овсієнко. – К.: УРП, 1996.– С. 23-24.

Василь Січко (некролог). – Газ. «Галичина», 6.12.1997.

Ольшанівська Божена. В пам'ять В.Січка. // Ж. «Свобода», 10.12.1997.

Ровенчак Оксана. Поруч два хрести, дві рідні душі (Про похорон В.Січка). // Газ. «Тижневик Галичини», 18.12.1997.

А.Русначенко. Національно-визвольний рух в Україні.– К.: Видавництво ім. О.Теліги.– 1998.– С. 212, 224.

Українська Громадська Група сприяння виконанню Гельсінкських угод: Документи і матеріали. В 4 томах. Харківська правозахисна група. Упорядники Є.Ю.Захаров, В.В. Овсієнко. Харків: Фоліо, 2001. (Див. за іменним покажчиком, зокрема, т.1, с.150–153; т. 3, с. 31–33; т. 4, с. 10–12, 128–134, 138–139, 146–149, 172–175, 195–200).

Архів Петра Січка (листи, документи, рукописи, фотознімки).

Архів Мирона Бучацького.

Архів Василя Овсієнка.

Музей-архів українського самвидаву МБФ «Смолоскип».

Архів Ніни Строкатої-Караванської в Музеї шістдесятництва в Києві.

Архів Харківської правозахисної групи, зокрема, аудіозаписи інтерв'ю Петра Січка 7.07.1998, 4.02.2000 та Володимира Січка 17.12.2002 р.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Акінін 143
Алексеева Людмила 232
Андропов Юрій 209
Аншукова (Січко) Валентина,
дружина Володимира, 179, 183-184
Бабій Роман 103
Бандера Степан 7, 81, 84, 87, 169
Батул 102, 103
Бердник Олесь 113, 114, 148, 169
Береза 87
Берці, адвокат, 75
Бібик Тарас 169
Бісун зі Львова 92
Благий, курінний 82
Богдан з Гановець 3
Богданя 216
«Богун» 39
Борух з Олеська 27, 30-32
Брежнев Л.І. 153, 172
Брунарський Петро 11, 33
Бунчужний Володимир 177
Бучацький Мирон 233
Валенса Лех 224
Василик Павло 224
Вестфіт 111
Винник зі Львова 29
Витвицький Євген 19, 33
Витвицький Остап, він же Столяр Іван,
11, 19-20, 23, 85-86
Витвицький Йосиф 66-67
Волковецький 81
Володимир, студент 3, 6
Гаврилів Михайло 223-224
Галан Ярослав 117-118, 197
Гарасовська Марта 231
Гачкевич Василь 169
Гачкевич Ліна 169
Геник Ганя 117
Гітлер 75
Горбачов М.С. 154
Горбовий Володимир 169-170
Горбунов, слідчий, 15
Горині, брати 170
Гошовські 197
Гуль, професор 4
Данилко, син Оксани Січко, 154
Дзержинський Фелікс 33
Дідоха 143
Довбуш Славко 103
Довганюк, слідчий, 173
Долишній Іван 131
Донченко 171
Драганчук 68
Дрига Дарія 115
Журавський Віталій 159, 162
Журба 34
Зарицькі 136
Захаров Євген 233
Зварун Андрій 228
Зенко 192, 200
Зінкевич Осип 228, 230, 232
Зінченко 98
Іван з Бібрки 30
Іванов, слідчий, 106, 118, 149
Івасюк Володимир 114-116, 147-148,
163, 168, 229
Йоушваль 91-92
Калинець Ігор 153, 194
Калинець Ірина, 153, 194
Караванська-Строката Ніна 113, 191,
230, 233
Касьянов Георгій 232
Кацо, викладач зброєзнавства, 82
Кендзьор Ярослав 87
Кіпіані Вахтанґ 232
Ковальчук чи Ковалевич з Ременова 64
Коля, кухар, 79-80
Коник, сотник 82
Корзубій 102
Коростеньов 33
Короткова (Назарова) Софія Павлівна
104-105, 134-135
Коси, родина, 152
Костеняк Славко 102, 103
Коцюбинський Михайло 197
Кочергін 97

Кошинець Василь 128-129, 131-132
Кравчук Л.М. 87, 132, 158
Крайник, Микола і Тарас 170
Красівський Зеновій 187, 194
Кремінський Володимир 173
Круківська (Січко) Леся, дружина Василя, 161-162
Кучма Л. Д. 132, 160, 182
Лагвілава 177
Ленін В.І. 74, 85
Лесів Ярослав 186, 203, 224
Леся 196
Лозинський зі Львова 32
Лозовий Віктор 219
Луї Андре 224
Лукашевич Денис 117
Лукашевич Іларій 117, 118
Лукашевич Мирон 118
Лук'яненко Левко 121, 132
Лупиніс Стефанія 34, 50, 53-54, 89
Луцик Михайло 168, 169
Любко, кінооператор, 131-132
Льода 178
Малицький 87
Манич 190
Марійка, Марія 21, 34, 50, 88-89
Марійка 194, 196-197
Марчук Євген 155, 158
Марчук, голова сільради з Гуцульщини, 38-42
Матус зі Львівщини 64
Мацьків Ігор 181
Мешко Оксана Яківна 113-114, 166, 168, 170, 191, 214, 231
Микитин 92
Міля 194
Могитич Іван 219
Момот В.І., суддя, 173
Мороз Валентин 114, 147
Мороз О.О. 127
Мороз Раїса 114, 119
Москва Іван 56
Неру Джавахарлал 110
«Німий» 42-43
Овсієнко Василь 2, 81, 134, 162, 165, 232-233, 240
Овчаренко 175-176
Огородніков 123-124
Олійник 34
Ольга 213, 216
Ольшанівська Божена 233
«Орел» 39
Орленко В.Н. 189
Ортега 221
Павлюк А. 228
Павлюк Іван 100-103
Пальма, собака, 174, 213
Панасович, доцент КДУ, 166, 171
Панченко 175
Парахіна 146
Пасічник Надія, вона ж Сенюк (Синюк) Параска, 63
Пахар Іван 100-102
Пацера 178
Петерфальві 91-93
Петраш Антін, найстарший брат Стефанії Петраш, 141, 142
Петраш Богданна, сестра Стефанії, 141, 142, 216
Петраш Василь, батько Стефанії, 136
Петраш Євстахій, брат Стефанії, 142
Петраш Ольга, сестра Стефанії, 141
Петраш Омеляна (Міля), сестра Стефанії, 141
Петраш Розалія, найстарша сестра Стефанії, 141
Петраш-Січко Стефанія, «Марійка» 57-59, 107-108, 111-112, 121, 134-144, 150, 153, 163-165, 172-173, 175, 179, 180, 185-219, 228-231
Петраш Ярослав, брат Стефанії, 141
Піночет 221
Погрібний Анатолій 145-146
Подперало 91
Поль, командир школи, 82
Прилюк Дмитро 146
Пронюк Євген 121-122
Пушик Степан 115
Райкін Аркадій 214
Ратушинська Ірина 155
Різун, командир загону, 82
Ровенчак Оксана 232
Рубке Петро 232
Руденко Микола 113, 169
Руденко Юрій, син М.Руденка, 169
Руденко Р.А., генпрокурор СРСР, 194
Рудь 33, 35-37
Русначенко Анатолій 233
Сандуляк Іван 177

Сахаров А.Д. 113
Світлична Надія 229, 231
Сергієнко Олесь 159
Симоненко П.М. 128
Сікорська Анна 58
Січко Адам, брат Петра, 81
Січко (Аншукова) Валентина,
дружина Володимира, 179, 183-184
Січко Валентина, дочка Володимира, 180
Січко Василь 106-108, 110, 112-114,
118, 120-121, 127, 136-137, 140-141,
144-151, 153-163, 165, 175, 180-182,
185-212 214-219, 220-227, 228-233
Січко Василь, батько Петра, 25, 65-66,
105-106, 110, 136
Січко Володимир 110-111, 119, 141,
143, 150-154, 160, 165-184, 185-193,
195-206, 208, 210-213, 218, 228-233
Січко Ева, сестра Петра, 81
Січко Йосип, брат Петра 81, 109, 139
Січко Іван, брат Петра, 25, 81, 109, 139-
140
Січко (Терлецька) Катерина, мати Пет-
ра, 109-110, 136, 139
Січко (Круковська) Леся, дружина Ва-
силя, 161-162
Січко Оксана 111, 119, 121, 141, 143,
150-154, 173, 186, 187, 190-193, 195,
197, 199-202, 204-206, 210, 212, 218
Січко Ольга, дочка Володимира, 154, 180
Січко Петро 3-80, 81-133, 134-164, 165,
167, 185-219, 228-233
Січко Петро, син Василя, 161-163
Січко Степан, найстарший брат Петра,
81
Січко Стефанія, дочка Василя, 161, 163
Січко Тадей, брат Петра, 81
Січко Тарас, син Володимира, 154, 165,
179-180, 184
Січко Юлія, двоюрідна сестра Петра,
206-207
Сліпий Йосиф 214
Слончак Микола 171
Слюсар Мирон 34-35, 44, 82, 86
«Смілий» 39
Смолич Юрій 117
Солженіцин Олександр 127
Сталін 33, 85
Стахур 118
Стефаник Василь 197
Стецько Ярослава 128, 132
Столяр Іван, він же Витвицький Остап,
11, 19-20, 23, 85, 86
Стрільців Василь 113-114, 147, 166,
202-204 214, 214
Строката-Караванська Ніна 113, 191,
230, 233
Стус Василь 185
Танюк Лесь 162
Тарас 194
Тепчук 143
Тишкевичка 197
Ткаченко О.М. 127
Тригубенко 111
Туляш Параска 58
Тутіс Йосиф 34
Українець Микола 103
Федоряк Федір 59-60
Федорняк з с. Кринос 62
Філяк Віра 62, 63
Федин 210
Хмара Степан 87
Хмельницький Богдан 65
Хобзей Павло 172
Хохлов 141
Христинка, дочка Оксани Січко,
154
Цап, мільціонер, 193
Цвігун 189
Циган з с. Дуби 27, 32
Цимбалюк з Надвірної 103
Чорновіл В'ячеслав 121, 132, 170
Чуркін О.О. 115, 149
Швець 189
Шевченко Олесь 159
Шевченко Тарас 65, 157, 192, 203, 220
Шептицький Андрей 224
Щербак Юрій 161
Щит, сотник, 82
Юкиш Марія 169
Юлія, двоюрідна сестра Петра, 206-207
Ющенко В.А. 183
Янишівський 140
Янсон 91

ЗМІСТ

<i>Петро Січко. СТАЛІНСЬКІ ТЕТА</i>	3
Остання ніч у гуртожитку. 11 лютого 1947 року	3
Останній день в університеті. 12 лютого 1947 року	4
Перший день у тюрмі. 12 лютого 1947 року	4
Головний слідчий орган НКВС Прикарпатського округу	7
Перший допит – 13 лютого 1947 року	8
Перша ніч у тюрмі. 14 лютого 1947 року.....	9
Камера-одиначка.....	10
Перший допит у тюрмі.....	14
Перша очна ставка	19
Друга очна ставка.....	21
Третя очна ставка	23
Розмова «на вищому рівні».....	23
Передача	24
Великдень.....	25
У загальній камері	27
Суд. 23–26 червня 1947 року	33
Пересильна камера	37
«Бочка».....	38
«Німий».....	42
Золочівська тюрма	43
Пересильний пункт	44
Побачення	50
Прошання «брата» з «сестрою»	51
Етап	54
Етап Стефанії Петраш.....	57
Федір Федоляк	59
Челябінськ. Нескінченна дорога	60

Спогад дружини	62
Місяць спогадів про Україну	63
Абагур. Зустріч батька з сином	70
Піший етап на Тозу	71
Табір у Шодрово	73
Пайка	77
ПЕТРО СІЧКО ПРО СЕБЕ	
(Інтерв'ю на Івана Купала, 7 липня 1998 року, в Києві)	81
Родина	81
Підпілля	81
Перший арешт	83
В етапі	89
Табір Шодрово. Голод	90
На Тозі	95
Тайшет. ОЗЕРЛаг. Голодівка	97
Злочинний світ	100
Колима	104
Поселення	107
У рідному краю	109
Українська Гельсінкська Група	113
Другий арешт	118
Табір у Брянці	120
Воля не бачити! Третій арешт	122
Херсон, 90-а зона	124
Воля	126
«Прес-камера»	128
ПЕТРО СІЧКО ПРО РОДИНУ	
(Інтерв'ю 4 - 5 лютого 2000 року в м. Долина)	134
Знайомство зі Стефою в Магадані	134
Клятва вірності	136
В Україну!	137
Три празники	139
Збудували ми дім	140
Рід Стефанії	141
Постава	142
Ростуть у нас троє діточок	143
Діти за батьків - відповідають	145

Правозахисна діяльність	147
Клятва на могилі Володимира Івасюка	147
Арешт	148
Сидимо, синку? – Сидимо, тату!	150
Сім'я в облозі	150
Другий термін	154
Звільнення	156
Створення Українського Християнсько-Демократичного фронту	156
Сіті	158
Загибель Василя	160
Похорон Василя у Львові	162
Смерть дружини Стефанії	163
ІНТЕРВ'Ю З ВОЛОДИМИРОМ СІЧКОМ	
14 листопада 2002 року в Києві	165
З ЛИСТІВ ДО ПЕТРА СІЧКА	185
<i>Василь Січко. ХРИСТИЯНСЬКА ДЕМОКРАТІЯ –</i> <i>МАЙБУТНЄ УКРАЇНИ</i>	220
<i>БІБЛІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛА</i>	228
<i>ПОКАЖЧИК ІМЕН</i>	234

Літературно-художнє видання

ТРИ ПОВСТАННЯ СІЧКІВ

ТОМ 2

Спогади. Інтерв'ю. Листи

Відповідальний за випуск *Євген Захаров*
Упорядник та редактор *Василь Овсієнко*
Набір *В'ячеслава Баумера*
Комп'ютерна верстка *Олександр Агєєв*

Підписано до друку 12.03.2004
Формат 60 x 84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Тип Таймс
Друк офсетний. Умов. друк. арк. 13,48 Умов. фарб.-від. 14,6
Умов.- вид. арк. 14,88 Наклад 1000 прим.

Харківська правозахисна група
61002, Харків, а/с 10430
root@khpg.org
www.khpg.org

«Фоліо»
61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8

Надруковано на обладнанні Харківської правозахисної групи

61002, Харків, вул. Іванова, 27, кв. 4